

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ЗВ'ЯЗКУ ІМ. О. С. ПОПОВА
Кафедра філософії, психології та педагогіки

М.В. ПАЛЬЧИНСЬКА

ФІЛОСОФІЯ

**навчальний посібник для підготовки
до семінарських занять**

УДК: 1(075.8)

Рецензенти:

Борінштейн Є. Р. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського.

Стовпець О. В. – доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри адміністративного права Одеського національного морського університету.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Одеської національної академії зв'язку
ім. О.С. Попова пр. № 4 від 26.11.2020.*

Пальчинська М.В.

Філософія. Навчальний посібник для підготовки до семінарських занять/ М. В. Пальчинська. – Одеса: Сілекс-прінт, 2020. – 208 с.
ISBN 978-617-7757-21-3

Посібник враховує практику викладання філософії у закладах вищої освіти для студентів технічних спеціальностей денної форми навчання. У ньому міститься систематичний огляд основних блоків досить розгалуженого філософського знання.

Головна мета посібника – надати практичну допомогу студентам при вивченні теоретичного матеріалу з дисципліни «Філософія», а також стати в нагоді у підготовці до семінарських занять. При викладенні матеріалу головний фокус був зосереджений на презентації філософських позицій з різних актуальних проблем та шляхів їх вирішення. Опора на сучасну філософську думку та широке використання класичної спадщини робить посібник корисним для всіх, кого цікавить філософія.

УДК 1(075.8)

© М. В. Пальчинська, 2020

© Одеська національна академія зв'язку ім. О.С. Попова, 2020

ЗМІСТ

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ. ФІЛОСОФІЯ ТА СВІТОГЛЯД	4
ТЕМА 2. ОСНОВНЕ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ В ОНТОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ	18
ТЕМА 3. СВІДОМІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА.	30
ТЕМА 4. ПІЗНАННЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА	55
ТЕМА 5. ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ	88
ТЕМА 6. СУСПІЛЬСТВО ЯК ЕМПІРИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ ТА ЙОГО МОДЕЛІ.....	112
ТЕМА 7. ОСОБИСТІСТЬ У ВИМІРІ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ	132
ТЕМА 8. АКСІОЛОГІЯ	153
ТЕМА 9. ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ	169
ТЕМА 10. СУЧАСНИЙ ГЛОБАЛЬНИЙ СВІТ	183
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	205

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ. ФІЛОСОФІЯ ТА СВИТОГЛЯД

ФІЛОСОФІЯ – система знань про світ і місце в ньому людини, що виробляє комплекс уявлень про фундаментальні принципи соціальної життєздатності. Світ в філософії – це складна, глобальна система. Він зазвичай називається об'єктом, а людина яка пізнає цей світ, суб'єктом.

Відповідно, об'єктивне означає те, що існує саме по собі, поза людиною і не залежить від нього. Суб'єктивне це те, що існує в нас і залежить від нас, наприклад, наші ідеали і пріоритети, вчинки, життєвий досвід, оціночні судження.

Специфіка філософського знання

♦ Метою філософії є людина, її місце в світі і відношення до нього.

♦ Філософія вивчає найбільш загальні підстави соціоприродного буття і універсальні закономірності його розвитку.

♦ Основним засобом пізнання є людський розум (Логос).

Завданням філософії є аналіз причин і наслідків виникнення та розвитку будь-яких соціокультурних процесів і явищ, а також їх прогнозування.

Філософія, як особливе знання, точніше, як особлива мудрість завжди відігравала важливу роль у житті людини і людства. Хоча вона, на думку відомого мислителя XX століття Макса Шелера, завжди була «прерогативою еліти», проте тією чи іншою мірою зачіпала всіх. Філософія надихала політиків і царів, змінювала життя окремих людей. Багатьом вона допомагала знайти смисл життя, пізнати світ і самого себе. Філософські знання та ідеї постійно намагалися застосувати на практиці, перетворити їх на ідеологію чи політичну доктрину, хоча це досить часто приводило до соціальних катаклізмів і трагедій, таких, як війни, голокості, масові знищення.

Термін «філософія» грецького походження. Дослідники приписують його перше вживання давньогрецькому філософу й математику Піфагору, який вважав, що мудрецем може бути тільки бог, а людина здатна бути лише філософом, тобто тим, хто прагне

до мудрості. Після становлення та розвитку сучасної науки, по-частішали спроби презентувати філософію через порівняння її з наукою. Одні стверджували, що філософія, мандруючи віками від примітивних форм до розвинених, просувається врешті загальним поступом усіх наук, а її специфіка щодо предмету та методів вивчення не більш відмінна від природознавства, аніж історія або мовознавство. Інші скоріше наполягали на відмінностях філософії та природознавства, і ці зусилля частіше спонукували спробами розчинити її у природничих науках, що зосереджувалось у гаслі «Кожна наука сама собі філософія». Поширеною залишається й традиція презентувати філософію у якості певного виду світогляду. Світоглядом прийнято називати систему загальних поглядів на світ і місце людини у ньому, на відносини людини до тієї дійсності, що оточує її, та до самої себе; це найбільш узагальнені погляди на сенс життя, на цілі людської життєдіяльності. Тут ідеться, звичайно, не про погляд у смислі зору, а про певний тип знання, що відзначається цілісністю, більшою або меншою завершеністю, а також віднесеністю до людини, до її інтересів і прагнень. Попри деякі застереження щодо неправомірності обмеження філософії тільки світоглядною функцією, здається, що уявлення про філософію як світогляд дає більше можливостей врахувати й усі інші її особливості. Напр., коли наука була ще в зародковому стані і практично ніякої світоглядної ролі не відігравала, то філософія презентувала собою все раціональне, тверезе в знанні про світ. А коли наука набула авторитету і заповонила своїми висновками майже весь корпус знань про навколишній світ, філософія все одно зберегла своє світоглядне значення, оскільки наука далеко не вичерпує все, що цікавить людину в світі.

Виникає філософія майже синхронно на стародавньому Сході й на Заході. Незважаючи на схожість у витоках (попередня поляризація суспільства, рух думки через проти ставлення Хаосу й Космосу, добра і зла, єдиного й множинного) традиції філософування у цих протилежних частинах Землі досить відрізняються, що дає привід говорити про існування певних типів філософії. На Сході предметом особливої уваги було утвердження єдності людини і природи, переважала морально-політична орієнтація філософських творів.

Східний мудрець – це перш за все вчитель, тому особливе значення надається стилю його життя. Поведінка вчителя – взірець для наслідування. Мова, якою він користується, – то мова притч, вживані ним поняття довго зберігають характер міфологем.

На Заході філософія починається одночасно з народженням раціоналістичної думки у стародавній Греції. Тут вона рішуче відокремлюється від міфології і навіть піддає міфологію свідомій критиці, підриває традицію довіри до повсякденного мислення. Виникає система філософських понять, які цілком позбавлені міфологічної обгортки. Якщо на Сході філософія сприймалась часто як особиста справа, справа особистого вибору, то на Заході кожен засновник філософської школи був переконаним у відкритті загальнолюдських основ співіснування всіх людей. Довгі століття паралельного існування східної і західної філософської традиції закріпило їх відмінності, що інколи давало привід відмовляти народам Сходу у наявності в них не лише оригінальної філософії, а й взагалі філософії. Сьогодні така європоцентрична позиція може вже вважатись подоланою, хоч залишається сенс говорити про специфічні історичні типи філософування – східний і західний. Виділяти історичні типи філософії можна також, пов'язуючи її розвиток з поступом усього історичного процесу у цілісності всіх його елементів (економічних, соціальних, політичних, культурних). У такому разі історична типологія філософії співпадає з відомими епохами: античність, середньовіччя, Відродження, Новий час, до якого прилягає Просвітництво. Для XIX–XX століть можна додатково виділити період раціоналістичної класики і не-класичну філософію.

Необхідність філософського пізнання світу корениться в динаміці соціального життя і диктується реальними потребами в пошуку нових світоглядних орієнтирів, які регулюють людську діяльність. У розвитку суспільства завжди виникають епохи, коли раніше сформовані орієнтири, виражені системою універсальної культури (уявленнями про природу, суспільство, людину, добро і зло, життя і смерті, свободи і необхідності і т.д.) перестають забезпечувати відтворення необхідних суспільству видів діяльності. Тоді виникають розриви традицій і формуються потреби в пошуку

нових світоглядних смислів (саме так стався поворот до раціоналістичної світоглядної парадигми, коли Ф. Бекон сказав, що ми з допомогою знання можемо змінити світ). Релігійна картина світу не припускала активну роль людини в соціальній системі).

Структура філософського знання

За довгий час розвитку філософія стала досить розгалуженою, має певну структурну упорядкованість. Структурними одиницями філософії стають її галузі (окремі дисципліни), в яких концентруються групи споріднених проблем. До сукупності філософських дисциплін відносять метафізику, гносеологію й логіку, етику й естетику, культурологію й релігієзнавство, аксіологію й філософську антропологію. Деякі з перелічених частин вивчаються студентами вищих навчальних закладів як окремі дисципліни, інші даються в загальному курсі філософії. Десь з кінця XVIII століття почали виникати і все частіш заявляти про себе так звані прикладні «філософії»: соціальна філософія, філософія історії, філософія права, філософія фізики тощо. Вони досліджують онтологічні засади різних природних, соціальних і духовних явищ, розв'язують методологічні питання конкретних наук, які вивчають ці явища.

Розділ філософії	Предмет вивчення	Основний вектор аналізу
Онтологія	Світ	Яке походження світу?
Гносеологія	Пізнання	Чи можливо адекватне пізнання світу?
Аксіологія	Цінності і ціннісні орієнтації	Якою має бути реалізація життєвих стратегій людини? Сенс життя людини
Праксеологія	Перетворення (соціальне моделювання і проектування)	Які межі перетворювальної діяльності людини?
Соціальна філософія	Взаємодія людини і суспільства	Які причини змін в суспільстві? Наскільки сильно це впливає на особистість?
Філософська антропологія	Людина як цілісна система, походження людини	Співвідношення біологічного і соціального в людині, об'єктивного і суб'єктивного

Історія філософії	Еволюція поглядів на основні філософські проблеми	Чому змінюються інтерпретації поглядів на часу і простору, основні ціннісні орієнтації, типи соціального устрою?
Філософія релігії	Обґрунтування існування сакрального	Співвідношення віри і розуму
Логіка	Форми і закони мислення	Чи існують універсальні способи мислення?
Етика	Мораль і моральність	Що таке добро і зло?
Естетика	Краса	Які критерії прекрасного і потворного?
Філософія техніки	Науково-технічний потворного?	Наслідки НТР, роль наукових революцій в розвитку суспільства і прогрес життя людини

Світогляд і філософія

Філософія як форма суспільної свідомості впливає на формування світогляду. Частіш за все йдеться про три історичні типи світогляду – міф, релігія й філософія. Стисло розглянемо їх у порівнянні, виділяючи в них дещо загальне і дещо специфічне. Справа ця не проста, бо існує безліч точок зору як на міф і релігію, так і на філософію.

Світогляд – цілісне уявлення про природу, суспільство, людину, що знаходить вираз у системі цінностей та ідеалів особистості, групи, суспільства (саме світогляд визначає, як ми будемо ставитися до сім'ї, дітей, кар'єри і т.д.). У свідомості кожної людини є певний образ світу, в якому вона живе, котрий називають світоглядом. Світогляд – це не погляд на окремі речі, а погляд на світ у цілому (природу, космос, людину, суспільство, добро та зло, красу тощо). За своєю структурою (внутрішньою будовою) світогляд складається з трьох частин: відношення людини до природи, інших людей та самої себе. Виділяють наступні типи світогляду: міфологічний, релігійний і філософський.

Структурні складові світогляду

Знання, переконання, принципи, духовні цінності, ідеї та ідеали.

Історичні типи світогляду: міфологія, релігія, філософія

Міфологія

Міфологічний світогляд – це тип світогляду, при якому людина включена у Всесвіт і досить слабо виділяє себе в ньому, не чітко розрізняє суб'єкт та об'єкт, тобто себе та світ. Міфологічний світогляд був притаманний людям із давнини. Міфологія пов'язана із ірраціональним відображенням світу, оскільки міф – найдавніша форма уявлень людини про пристрій і виникнення світобудови, пізніше – про богів і героїв, представлені в досить фантастичній формі. Міф є способом осмислення природної і соціальної дійсності на ранніх стадіях суспільного розвитку, суть якого полягає в тому що навколишній світ олюднюється, душею наділяються космос, явища природи та ін.

В історії людства раніш за все з'являється саме міфологічний світогляд. Багато західноєвропейських мислителів дотримувалися підходів давньогрецьких мислителів до міфів і тлумачили їх обожненням історичних діячів, уособленням природних явищ, або персоніфікацією загальних понять. Дехто вбачав у міфах історію, перетворену на казку, а хтось навпаки, казку, перетворену в історію. У XVII ст. англійський філософ Ф. Бекон дістався думки, що в міфах міститься стародавня філософія, наукові знання та моральні вказівки, але все це приховано через символи й алегорії.

Незважаючи на тривалий час активного вивчення міфів, досі немає загальноприйнятого визначення міфу, немає й повної ясності щодо відношення міфу до релігії та філософії. Достатньо зважити на те, що нині відомо декілька сотень визначень міфу. Аби не загрузнути в деталях розбіжностей між фахівцями ми, для продовження розмови, пристанемо попередньо хоч би до такої зовсім непоганої версії: міф є фантастичною вигадкою, що пояснює походження або сутність якого-небудь предмету чи явища шляхом приписування йому людських понять і властивостей. У тлумаченні природи міфу слід запобігати помилки приписувати йому невла-

тиві якості й функції. Інколи кажуть, що вже навіть у первісному міфі можна бачити філософську інтерпретацію світу, інші стверджують, що міф є інтерпретацією обрядів, треті – що це невід-рефлектована художня обробка природи і суспільства.

У міфі можна вбачати характерну й панівну для первісної свідомості форму осягнення світу, через яку пройшли усі народи. Це універсальна форма свідомості, в якій поєднані й зачатки вірних знань, і релігійні вигадки, і мистецтво, і мораль. Міф і пояснював явища світу, і консолідував первісну агломерацію людей у єдину громаду, отже був багатофункціональним, поєднуючи в собі реальність і фантазію, думку й емоцію, знання й віру. У міфологічній свідомості ще не відокремлювався індивідуальний суб'єкт, то було колективне мислення і переживання. Крім того варто підкреслити, що через міф людина відчувала себе злитою з навколишнім світом, вона не відокремлювала себе ані від природи, ані від роду.

Специфічні ознаки міфологічного світогляду:

♦ **Синкретичність** – усвідомлення своєї єдності з навколишнім світом, природою і всім, що існує, органічне злиття матеріальних і духовних елементів людської життєдіяльності;

♦ **Поява перших табу**, що регулюють життя племені.

♦ **Міфотворчість** первісних людей лежить в основі їх вірувань і релігійних уявлень. **Ранні форми релігійних вірувань** – це окремі і щодо систематизовані уявлення первісних людей, які відображають їх переконаність існування надприродних сил і істот, здатних впливати на людину і навколишній світ. Первинними об'єктами релігійного поклоніння були предмети, рослини, тварини, явища природи. Тотемізм, заснований на вірі людини в надприродну кровно- родинні зв'язки зі своїм тотемом-твариною, рослиною, явищем природи, які вважаються родоначальником племені, роду. Фетишизм – віра в надприродну силу неживих предметів – фетишів. Уява людини відокремила надприродні властивості предметів, тварин і явищ природи від них самих, перетворивши в самостійні сутності – душі, духи. На цій основі виникли вірування, які визначають терміном анімізм. Це створило згодом можливість поділу в свідомості людей світу на реальний і надприродний. На основі віри в безсмертну душу сформувалися заупокійний культ і культ

предків (які і після смерті продовжували впливати на життя роду). Фетишизм пов'язаний з магією. Під магією розуміється сукупність обрядів, заснованих на вірі в здатність людини надприродним чином впливати на інших людей, сили природи і потойбічний світ.

У міфологічному світогляді межа між світом та думкою про світ усвідомлюється слабо. Філософія, на відміну від міфу, досить чітко вирізняє суб'єкт і об'єкт, власні думки про світ і сам світ, а також усвідомлює той факт, що той образ світу, який вона малює у своїй свідомості, може не співпадати із самим світом.

Релігія як історичний тип світогляду

Другим історичним типом світогляду є релігія. Для релігії характерним є поділ світу на земний, тутешній, природний та надприродний, потойбічний. Основу релігії складає віра в існування надприродних сил, які мають вплив на земні справи, і завдання людей полягає в тому, аби віднайти зв'язок із тими силами з користю для себе. Релігійний світогляд також є складним комплексом, в нього входять уявлення, емоційні переживання, та культові дії. Все це проникнуто вірою у надприродне. Кожна релігія містить космогонічні, антропо- та етногенічні уявлення, моральні та естетичні канони, політичні та юридичні норми.

Релігія – світорозуміння, засноване на вірі в існування надприродного Абсолюту (Бога), який визнається верховним, священним початком світу, життя і моральності. Основними атрибутами розвинених релігій є віровчення (релігійна доктрина, в якій розкриваються властиві даної релігії уявлення про Бога, світ і людину), церква (релігійна організація, установа, священнослужителі, які ведуть провідні роботи з віруючими) і культ (система релігійних ритуалів, обрядів, таїнств) .

Головну роль в релігійній свідомості займає формування особливої **релігійної духовності**, ядром, якої є етичні цінності, ідеали способу життя і способу мислення, уявлення про шляхи богопізнання і порятунку. Наприклад, в центрі християнської духовності знаходяться ідеї любові до Бога і людини до людини, справедливості, милосердя, співчуття, терпимості, совісті боргу, заповіді праведного життя та ін. Релігійна свідомість, формуючись історично,

ввібрала в себе багато міфів. Для неї в тій чи іншій мірі характерні всі зазначені вище риси міфології.

Разом з тим, **релігійній свідомості належить ряд характерних відмітних якостей:**

♦ **жорсткість і не рефлексивність релігійної догматики.** Релігійні віровчення розглядаються як дані понад священні смисли, що зв'язують людину з Богом. Тому, тексти (книги), що містять віровчення (Біблія, Коран, Тора і ін.) вважаються священними, такими що містять абсолютну істину, яка не підлягає сумніву і перегляду. Критичне ставлення до них або навіть сумнів розглядаються прихильниками релігії як блюзнірство, неприпустима ересь;

♦ **головна роль віри та її перевага над розумом в релігійно-му свідомості.** Вся система засобів релігійного впливу на людину спрямована на розвиток у неї глибокої віри в істини Святого Письма. Доводи розуму, логіка, факти дійсності грають в кращому випадку підлегле значення. Апофеозом переваги віри над розумом в релігійній свідомості є відома формула одного з апологетів (захисників) християнства в епоху його виникнення Квінта Тертуліана: «вірую, тому що абсурдно».

♦ **безумовний авторитет Церкви** сприяв процесу **сакралізації** – тобто залучення в сферу релігійного впливу всіх верств суспільства, їх свідомості, діяльності, соціальних відносин та інститутів.

♦ **теоцентризм** – центральною фігурою світобудови і джерелом усякого блага виступає Бог, образ Бога тяжіє над людиною, будучи для нього найвищим авторитетом і вищою цінністю.

♦ **середньовічному свідомості притаманний догматизм**, що спирається на непорушні **догми** (положення, що приймаються за незаперечну істину), непорушність системи цінностей і норм, без урахування конкретних умов і динаміки розвитку;

♦ **традиціоналізм та ідейна нетерпимість до будь-якого інакомислення** – досить згадати діяльність інституту Святої інквізиції в Європі, яка забороняла будь-який прояв вільнодумства; яка полягала в ревному ставленні до традицій, звичаїв, усталеному порядку.

♦ **символізм**, як алегоричне, просякнуте містичним сенсом відображення дійсності.

Релігійний світогляд, на відміну від міфологічного, розрізняє суб'єкт та об'єкт. Він ґрунтується на вірі, прийнятті тих чи інших тверджень без сумніву і доказів. Для віруючої людини факт існування Бога, для прикладу, є безсумнівним, він не потребує доказів чи перевірки. На відміну від релігії, філософія досить часто, якщо не завжди, ґрунтується на сумніві, навіть у найочевидніших речах.

Філософія як історичний тип світогляду

Філософія як особлива форма світогляду виникає в VII–VI століттях до н.е. в Стародавній Греції, Індії, Китаї. У цей період були поставлені основні фундаментальні проблеми розвитку людства. У кожної людини є певний обсяг знань. З деяким спрощенням знання можна поділити на два рівня. Перший – це звичайне (стихійно-емпіричне) знання. Сюди входять трудові навички, побутові традиції, елементарні погляди на мистецтво і т. д. Це знання формується у людини на підставі його життєвого досвіду, праці, спілкування з іншими людьми. Ним люди керуються у своєму повсякденному побуті (здоровий глузд). Другий рівень знання – наукове знання. Воно виробляється зусиллями багатьох поколінь професійних вчених, оформляється в абстрактному понятійному системі суджень використанням штучних мов. Наукове знання орієнтоване на пізнання законів, сутність матеріального світу, суспільства, людини. Наукове знання пояснює багато, що здається дивним для буденного знання, наприклад, що Земля рухається навколо Сонця, що швидкість світла постійна, не залежить від швидкості джерела світла; що прибуток виходить від продажу товару за їх собівартістю та ін.

У філософському світогляді з давніх часів видно роздуми про світ, космос, про ставлення людини до світу, про можливості пізнання, про сенс життя та ін. Термін «філософія» в перекладі з грецького означає «любов до мудрості». Вважається, що цей термін був введений у вжиток Піфагором. У стародавній Індії філософські школи називалися «даршанами» (даршана «бачення мудрості»). У стародавньому Китаї також приділялася велика увага мудрості, знанням; вони повинні лежати в основі управління країною, приносити користь людям.

Філософський світогляд як любов до мудрості складається, коли людина хоче зрозуміти, що собою представляє світ, хто він сам, як жити, якими принципами керуватися в розумінні навколишнього, в устрої суспільства і свого життя. Філософський світогляд має деякі спільні риси з релігійним. Але якщо в рамках релігії є твердження які приймаються на основі віри, і не підлягають ніякій критиці, то в філософії, як правило, намагаються послідовно в логічній формі дати відповідь на світоглядні питання, обґрунтувати свої твердження, апелюючи при цьому не до почуттів людини, не до віри, а до його розуму. Філософський світогляд являє собою синтез найбільш загальних поглядів на природу, суспільство, людину. При цьому філософія не зупиняється на досягнутому. Філософія, як правило, історично не розумілася як сукупність раз і назавжди готових знань, а як прагнення до всієї більш глибокої істини. З кожною новою епохою відкриваються нові підходи до вирішення «вічних питань» і виникають нові проблеми. Філософія розмірковує не тільки про те, що є, а й про те, що повинно бути, як повинна жити людина, як повинно бути влаштовано суспільство і т. д. Все сказане показує складність філософського знання, пояснює існування різноманітних філософських вчень.

Види світогляду

Космоцентризм – система філософських поглядів, в яких космос (як філософське поняття) займає центральне місце. Сприйняття світу як величезного і таємничого Космосу, гармонійного і різноманітного в своїх проявах характерно для давньогрецької філософії.

Теоцентризм – розуміння Бога, як абсолютного найвищого буття, джерела всього життя, досконалого, і будь-якого блага. Основою моральності слугує шанування і служіння Богу, а наслідування і уособлення йому вважається вищою ціллю людського життя.

Антропоцентризм – погляд, згідно з яким людина є центр Всесвіту, вища в кінцева ціль всього світобудови.

Соціоцентризм- світогляд, згідно з яким суспільство є більш значущою реальністю, ніж складові його індивіди (в Новий час Т. Гоббс вважав державу більш значущим елементом, ніж конкретного індивіда);

Сцієнтизм – світогляд, в основі якого лежить уявлення про наукове знання, як про вищу культурну цінність в головному факторі суспільного прогресу і основний засіб вирішення екологічних і соціальних проблем.

Усі світоглядиспоріднені схожим призначенням – дати загальне бачення світу, сформувати уявлення про відносини людини з навколишнім світом, про цілі й смисл людського життя. Проте дають вони відповідь на ці питання принципово в різний спосіб. У міфології людина злита зі світом, абстрактне мислення ще тільки формується і тому в неї переважає художньо-образне мислення. Знання також не диференційоване, у ньому поєднане реальне і фантастичне. Що стосується релігії, то вона навпаки роздвоює світ, бачить його розірваним. Але у той же час у розвинених світових релігіях формується ідея про єдність усіх людей, їх однаковість за походженням, суттю та призначенням. Головне ж те, що релігія спирається на віру, на некритичне сприйняття догматів.

Філософія є заснованим на критичній силі індивідуального розуму системним роздумом про навколишній світ та людину. Можна сказати ще й так: філософія є вираженням у поняттях знанням про світ і людину. У міфі та релігії безумовно теж є розумове начало, але вони, скоріш, – витвори колективного розуму, результати якого не завжди усвідомлюються окремою особою, вони не передбачають критичної оцінки збоку окремого споживача міфологічних і релігійних уявлень, останні приймаються на віру. Крім того, те розумне, котре в них все ж є, подається не у прямій формі, скажімо формі понять з їх прямими смислами, а приховується за фантастичними образами. Філософ же з самого початку відмовляється бути простим медіумом, механічним знаряддям для переказу міфологічного або релігійного сюжету. Філософія завжди пов'язана з особистою критичною думкою кожного окремого мислителя, а це означає, що виникнення філософії передбачає формування окремого суб'єкта пізнання.

Специфіка філософії багато в чому визначається характером її проблематики. Проблеми, що їх розв'язує філософія, окреслюють її предметне, дослідницьке поле. Взагалі ж проблемою прийнято називати чітко усвідомлене питання відносно якихось суттєвих

зв'язків між явищами. Вирішити проблему – значить пояснити явища або факти посиланням на причини, що їх обумовлюють. Оскільки філософія з'ясовує фундаментальні причини широкого кола фактів і навіть здавна прагне до відкриття ключової причини всіх часткових причин, то її проблематика охоплює всі світоглядні питання, про які йшлося раніше. Проблемність не є прерогативою тільки філософії, це властивість будь-якої науки. І навіть пересічна людина у своєму приватному житті оточена колом проблем. Однак специфіка філософських проблем на відміну від інших полягає у їх вічності, у тому, що вони принципово не мають однозначного рішення і, будучи одного разу сформульованими, залишаються постійним предметом роздумів. Кожне нове покоління людей, кожна нова епоха звертається до одвічних питань про суть буття, про призначення людини тощо. Уроки, які давали людству видатні мислителі минулого своїми відкриттями глибин буття, покривали дедалі більшу площину незнаного. Але слід відкинути уявлення про філософію, що має лінійний прогрес у напрямку повної істини. Минулі філософські відкриття назавжди зберігають свій загальнокультурний потенціал, оскільки мають у собі відповідь не на зовсім унікальні життєві умови й ситуації, а й на цілком можливі їх повторення в житті кожного. Так стало з вченням середньовічного філософа Фоми Аквінського в умовах сьогоденної актуалізації проблеми співвідношення віри й знання, так стало з екстравагантним для XIX століття вченням датського філософа С. К'єркегора у XX столітті, в умовах, коли трагічне сприйняття життя набуло масового характеру після двох світових воєн і жахів тоталітарних режимів, так стає з реанімацією містичних учень на терені соціально-економічних спадів у різних країнах в наші часи.

Вивчення філософії є важливою частиною загальноосвітньої гуманітарної підготовки вітчизняних фахівців вищої кваліфікації. Так є через те, що філософія з найдавніших часів займала і досі займає поважне місце у духовній культурі всіх народів і всіх часів. І завжди було так, що, відчуючи потужну силу філософії, кожен відомий діяч літератури й мистецтва, науки і політики прагнув будь що оволодіти філософськими ідеями свого часу. Та й не тільки свого, бо в життєдіяльності людей, розвіяних у часі поколінь

усе пов'язано, так само як і в історії держав і народів. Адже все перебуває у стані спадкоємності й наслідування. Філософські думки, які поширені сьогодні і можуть комусь здаватись абсолютною новиною, насправді щільно пов'язані з досягненнями творчої думки минулих епох. Найбільш видатні філософські ідеї, серед якого народу вони б не народилися, – то здобутки всього людства, його духовні скарби, які зберігаються століттями і приваблюють усіх, хто прагне до висот культури, хоче дістати відповіді на питання про глибинні підстави людського буття. Тому оволодіння філософськими ідеями, що узагальнюють духовний досвід людства, здавна стало істотною складовою частиною вищої освіти.

Темати рефератів:

1. Міфологія як історична форма світогляду.
2. Міфічне в сучасному живописі.
3. Міфічне в християнській релігії.
4. Проблема віртуального безсмертя як один з міфів сучасного суспільства.
5. Релігія як історична форма світогляду.
6. Роль релігії в сучасному суспільстві.
7. Віртуальні релігії як феномен сучасного суспільства.
8. Концепції походження світу.
9. Структура і функції сучасного філософського знання.
10. Взаємодія філософії і науки у історичній ретроспективі.
11. Місце філософії в духовному розвитку людини.
12. Актуальні проблеми філософії в сучасному світі.

Література:

1. Андрусів Л.З. Філософія [Електронний ресурс]: конспект лекцій / Л.З. Андрусів. – Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2013. – 158 с.
2. Арцишевский Р.А. Мироззрение: сущность, специфика, развитие. – Львов, – 1986. – 197 с.
3. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни Філософії / А. Баумейстер. – Мала академія Наук України, 2017. – 238 с.
4. Лузан А.О. Вступ до філософії: навчальний посібник для студ. вузів / А.О. Лузан. – К. : Центр учбової літ. (ЦУЛ), 2013. – 135 с.

5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації / В.Л. Петрушенко. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів : «Магнолія плюс»; видавець СПД ФО В.М. Піча, 2015. – 506 с.

6. Філософія : підручник / В. С. Бліхар, А. Ф. Карась, М. П. Требін [та ін.] / за ред. В. В. Середи, М. М. Цимбалюка. – Львів : ЛьвДУВС, 2015. – 428 с.

7. Філософія : підручник / Людмила Рижак ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – 649 с.

8. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2013. – 431 с.

ТЕМА 2. ОСНОВНЕ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ В ОНТОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

Основне питання філософії в **онтологічному аспекті** – це питання про пріоритет однієї із сторін соціального і індивідуального буття «*духовне – матеріальне*». Основне питання філософії в **гносеологічному аспекті** – це питання про можливість пізнання світу людиною.

Відповідь на основне питання філософії в онтологічному аспекті визначає вихідну позицію суб'єкта:

- визнання духовного в якості початку світу – *ІДЕАЛІЗМ*;
- визнання матеріального в якості початку світу – *МАТЕРІАЛІЗМ*.

Різновиди ідеалізму і матеріалізму:

ІДЕАЛІЗМ об'єктивний суб'єктивний

МАТЕРІАЛІЗМ стихійний метафізичний діалектичний

РЕАЛІЗМ, як одне з сучасних філософських напрямків, «знімає» крайності матеріалізму і ідеалізму, визнаючи матеріальне і духовне в якості рівнозначних складових світобудови.

У зв'язку з другою стороною основного питання філософії, питання про світ, також існують різні точки зору. Більшість філософів, так і звичайних людей, відповідають на це питання ствердно.

Така позиція отримала назву «гностицизм». Але є групи вчених, філософів, суспільствознавців та ін. які в тій чи іншій формі оскаржують можливість достовірного пізнання світу, говорять про принципи межі людського пізнання. Ця філософська позиція отримала назву «агностицизм».

Філософія рабовласницького суспільства практично одночасно в Стародавньому Китаї, Стародавній Індії та Стародавньої Греції. В історії філософії запропоновані різноманітні філософські вчення, які відображали в кінцевому рахунку рівень соціально-економічного і політичного розвитку суспільства, Щоб розібратися в різноманітності філософських вчень, потрібно виявити вихідні, найбільш важливі проблеми філософії та шляхи їх вирішення.

Світоглядна проблема «людина-світ» в філософії ставиться, насамперед, як проблема співвідношення буття і свідомості. Ця проблема існує в різних формулюваннях: як відношення духу до природи; мислення до буття: відносини душі і тіла; «Я» і «не-Я», у вигляді питання чи створений світ духовним началом або чи існує вічно і т. д. Постановка проблеми співвідношення буття і свідомості обумовлена самим існуванням людини як розумної і діючої істоти. Проблема співвідношення мислення і буття у німецькій філософії (наприклад, Ф. Шеллінг, Ф. Енгельс) отримала назву основного питання філософії.

Основне питання філософії можна сформулювати як питання про співвідношення двох типів реальності – об'єктивної та суб'єктивної.

Коли філософи ставлять задачу виявлення співвідношення суб'єктивної і об'єктивної реальності, то, як показує історія філософії, по-перше, мається на увазі так зване онтологічне (генетичне) відношення. Існують буття і свідомість. Як вони ставляться один до одного: що з них є основним і що-похідним, що є причиною і що наслідком, що є первинним і що – вторинним ?

Але основне питання філософії не зводиться тільки до онтологічного відношення. У питанні про відношення мислення до буття полягає, по-друге, і інше, так зване гносеологічне відношення. Як ставляться наші думки про навколишній світ до самого цього світу, чи в стані наше мислення пізнавати світ, чи можемо ми в наших уявленнях і поняттях про світ скласти вірне віддзеркалення дійсності?

Таким чином, у основного питання філософії дві сторони: питання про первинність і питання про пізнаваність. Питання про відношення мислення до буття називається основним тому що з нього починається формування філософського світогляду. Ту чи іншу відповідь на це питання визначає специфіку різних філософських напрямків і шкіл.

Буття як філософська проблема

У навчальному курсі ми звертаємось до буття з декількох міркувань. По-перше, це найбільш стародавнє й фундаментальне поняття філософії, без якого не обходилась донедавна майже жодна філософська школа, і якщо ми хочемо щось розуміти у філософських текстах, то повинні звернутись до нього будь-що. Те, що воно було першим поняттям неактуальної нині метафізики, ще не говорить про необхідність забути його взагалі. Тому, по-друге, це поняття веде до цілої низки похідних понять, таких як небуття, субстанція, матерія, природа, суспільне буття, індивідуальне буття тощо, без яких не може бути курсу філософії. Увага до буття може бути обґрунтована із ціннісної точки зору.

Побудова філософського міркування вимагає вирішення питання про початкову, вихідну категорію. Такою може бути найбільш абстрактна, найбільш загальна категорія, яка фіксує увагу на спільній властивості всього різноманіття предметів, процесів, явищ. Таким спільним, вочевидь, є «існування».

«Існувати» або «бути» – ось що ми відзначаємо перш за все, коли хочемо вести мову про будь-що: як про окремі речі, так і про світ у цілому. Категорією «буття» ми стверджуємо, що світ, тобто сукупність речей і процесів, є наявним, існуючим, бо перш ніж ми просунемося далі в будь-якому напрямку наших думок про світ і його складові, ми повинні стати на позицію визнання його наявності, існування. Категорією «буття» підкреслюється факт існування тих чи інших предметів, явищ, що має силу незаперечності, і ми змушені рахуватись із незаперечністю цього факту. Це є зрозумілим і з точки зору повсякденності: лише вихідна незаперечність існування чогось стає предметом подальшого розгляду.

На зорі виникнення філософії категорія буття постала першою ще й тому, що генезис філософії був пов'язаний з глибокою кризою

наявного буття колишнього суспільства. Переживання нетривкості існування, знищення усталених форм співжиття порушувало роздуми про співвідношення буття і небуття, природу того й іншого. Першим, хто в європейській філософії ввів свідомо категорію буття, був, як ми пам'ятаємо, Парменід. Він був переконаний, що небуття не можна навіть помислити, бо це буде суперечити логіці раціонального мислення. Буттям, з цієї точки зору, можна вважати якусь суцільну наповненість всесвіту, одвічну навколишню тотальну предметність.

Але в той же час у філософії виникали і альтернативні думки, які прагнули сполучити «буття» і «небуття». І це також мало взяти з досвіду підстави. Наприклад, софіст Протагор оголосив людину «мірою всім речам», тобто людина і є той суддя, що сам собі визначає буття чи небуття, існування чи не існування «речей». А кініки взагалі ігнорували існування таких «речей», як суспільні норми, звільняли людину від тягара рахуватись з громадською думкою і звичаями. Атомісти Левкіпп і Демокріт визнавали буття і небуття сполученими у вигляді атомів і порожнечі. В цілому ж треба сказати, що рання антична філософська традиція скоріше схилилась пов'язати буття з предметністю, з якимось речовим еквівалентом: чи то атоми, чи то стихії. Усі питання, що стосуються смислу і відтінків категорії буття, отримали назву онтологічних. Термін «онтологія» був уперше вжитий у «Філософському лексиконі», складеному Р. Геккелем у 1613 р., а пізніше був закріплений Х. Вольфом і значив «вчення про буття».

Великий вплив на європейську філософію мали онтологічні думки Платона і Арістотеля. Як відомо, Платон вважав справжнім буттям світ ідей, а все, що оточує нас у повсякденності, є чимось проміжним між буттям і небуттям. Ця думка у трансформованому вигляді дійшла до неоплатонізму. Арістотель будував більш чітку і деталізовану спекулятивну онтологію. На його думку, «буття» має багато смислів, які він звів у чотири групи значень, одна з яких, це вираження в категоріях сутність, якість, кількість і т. ін. вищих родів буття. Для нього «буття» стосується всього «сущого». Сущим є все, що існує, в тім числі і речі, і їх предикати. Однак «сутність» відноситься тільки до сущого в первинному смислі, тобто до носія всіх інших предикатів. Наприклад, вказує Арістотель, бути люди-

ною зовсім не те, що бути освіченим, бо освіченість є вже додатковою (не первинною) якістю людини. З усіх родів сущого жоден не може існувати окремо, одна лиш сутність здатна до цього. Визначення сутності – це фактично приписування всіх властивостей чомусь на основі того, що дещо є щось, що може існувати безумовно як кінцеве суще, саме по собі.

Середньовічна схоластична онтологія, теологічно переосмислюючи Арістотеля, вдавалась до побудови ієрархії причетності до буття. На думку її представників, тільки Бог тотожний буттю як такому, тільки в ньому зосереджена всеповнота буття, а все інше має обмежене буття. Тобто тільки Бог є абсолютністю буття. Філософія Нового часу відмовляється від онтологічної проблематики, як і від метафізики в цілому, і тільки німецька класична філософія повернулася до неї, проте, як про це йшлося вище, з позиції гносеології.

Значною спробою оновлення онтології в XX ст. була філософія М. Гайдегера. Він повернув онтологію в бік людини. Традиційна онтологія вивчала речі в собі. Нова онтологія, за Гайдегером, є вчення про те, як буття самовтілюється, самовиявляється в людині. Людське існування – це є процес переходу буття людини від покинутості, загубленості в соціальному і речовому світі до нового життя, до справжньої стихії буття. До речі, східна філософська традиція ніколи не протиставляла буття і небуття. І в цьому є глибокий сенс, бо кожна річ якийсь час існує як така і потім зникає, тобто переходить в небуття.

Ще одну спробу створити онтологію в наш час запровадив інший німецький філософ Н. Гартман, який вважав, що онтологія має предметом суще. Він відрізняв буття реальне і ідеальне. Про реальне буття ми знаємо через емоційні акти, а ідеальне буття представлене математичними і логічними формами, ідеальними формами як суттю речей, моральними цінностями.

Розглянуті підходи до проблеми буття показують, як здавалось би абстрактна категорія викликала досить глибокі, напружені роздуми і змістовно наповнювала філософське життя. Нам же слід для подальшого розгляду підкреслити головне: категорія буття є вихідною, найбільш загальною характеристикою всього, що є і може бути предметом мислення і практичного відношення.

ОСНОВНІ ФОРМИ БУТТЯ		
Буття речей, станів, процесів природи і буття речей, створених працею людини	Індивідуалізоване духовне буття і об'єктивіруване (інтерсуб'єктивне) духовне буття	Соціальне буття (буття окремої людини і буття суспільства)

Буття, зовнішній світ, це реальність, яка існує поза і незалежно від нашої свідомості (і взагалі від будь-якого свідомості, духу), первинне по відношенню до нього. Це-матеріалізм. Зовнішній світ, речі і т. д. існують завдяки свідомості людини, є продуктом його діяльності-суб'єктивний ідеалізм. Зовнішній світ, т.е. об'єктивна реальність, а також нашу свідомість існують завдяки якомусь вищому, духовному началу (світовий розум, світова Воля, Бог) – об'єктивний ідеалізм.

І матеріалізм і ідеалізм – це моністичне філософські вчення. Але крім моністичної філософії існують дуалістичні концепції. Прикладом дуалізму може служити вчення Рене Декарта, який вважав, що матерія і свідомість є незалежними один від одного субстанціями.

Буття та проблема об'єктивної реальності

Коли кажуть, що щось є, то слід розрізняти два аспекти змісту дієслова «бути». В першому йдеться про виокремлення чогось (об'єкта) як певного зразка, який ми впізнаємо. «Бути» тут означає належати до якоїсь сутності, до певного типу речей. А з другого боку, ми можемо усі ці речі мислено визначити й констатувати, що у них немає внутрішнього протиріччя. Проте вони не сталися і немає такого сущого з такими властивостями. Вони не присутні у світі (принаймні, у нашому світі). Перший аспект буття зазвичай і називають сутністю, або так-буттям, або просто буттям, або есенцією, а другий – існуванням, або екзистенцією, або ось-буттям. Існування вказує на спосіб даності предмета, а його сутнісне буття на те, який він є.

Як же пов'язані визначеність думки та існування мисленого предмета? Чи можливо з мисленої сутності вивести існування чогось? Наприклад, чи можливо із думки про Бога як про досконале суще вивести його реальне існування? І, навпаки, чи існує щось

зовсім немислиме, що не можна підвести під жодне визначення? Чи слідує логічної необхідності логіко-математичних побудов так само необхідна відповідність їм у дійсності?

Інше питання, яке започаткувало тривалу дискусію і яка незавершена й дотепер, що також прямо стосується зв'язку мислення і буття – це питання про спосіб існування універсалій. Інакше, це питання зводиться до з'ясування існування об'єктивних ідей або про існування сутностей як таких. В якому сенсі можна говорити про існування таких об'єктів як трикутник, точка або число? Або, якщо говорити саме про універсалії, то чи існує така сутність, як людина? З позицій здорового глузду, існують лише окремі речі: індивідууми. Загальні назви суть лише вказівки на те, що ці мислимі предмети мають схожість у визначальних своїх рисах. Платон вважав, що справжнє буття притаманне саме таким ідеям, і вони реально існують. Поряд з ними існують і їх множинні матеріальні подоби, але не в досконалій формі, а лише наближено до неї, як імітація, уподібнення їй. До того ж до такої ідеалізованої форми Платон зводив і такі «предмети» як краса, благо, справедливість, вважаючи їх не оцінками, а власне суцими, що є об'єктивно існуючими мірилами, критеріями оцінок або цінностями.

Але буття охоплює і видимості, ілюзії, чуттєві даності, бо всі вони мають свій спосіб присутності та об'єктної визначеності. Чим же тоді є об'єктивна реальність відносно цих даностей? Розглянемо спочатку кілька відомих рішень цього питання, які пропонувалися в різний час, у різних філософських традиціях, відволікаючись від суто історичних і особистісних прив'язок (хто, коли і за яких обставин висував подібні думки або слідував їм). Найбільш очевидним тут рішенням є просте заперечення об'єктивної реальності як такої (інакше, нігілізм). Оскільки, як ми з'ясували, гранично достовірним є існування Я-суб'єкта, що проживає у своїй свідомості світу мінливі та впорядковані явища, то чи не простіше зовсім відмовитися від думки про реальність, вважаючи, що реальних об'єктів немає? Усе, що є, є у свідомості Я-суб'єктів.

Світ – це своєрідна сукупність об'єктів, що виникають з якихось причин в такому порядку, як вони дані. У граничному випадку такого роду нігілізм зводиться до визнання існуючим лише власного

Я, оскільки й інші «свідомості» можна трактувати як такі, що лише здаються мені. Цей погляд називають соліпсизмом, хоча в чистому вигляді його, мабуть, ніхто й не поділяв. Соліпсизм намагалися неодноразово спростувати, або ж, визнаючи його неспростовність, констатували інші альтернативи як більш прийнятні. Але позиція соліпсизму та нігілізму є скоріше відмовою від питання, аніж його рішенням. Чому вони впорядковані й щодо міжсуб'єктного досвіду? Тоді доведеться або визнавати те, що будь-який досвід породжений довільно свідомістю Я-суб'єкта (з незрозумілою його «довільністю» і «усвідомлюваністю»), або якусь незалежну від Я-суб'єкта силу, яка цей досвід впорядковує, тобто об'єктивну реальність.

Якщо досвід довільний, то суб'єкт спочатку має замислити зміст цього досвіду, а потім його здійснити як певні свої переживання. Але задум досвіду також є досвідом, тому суб'єкт мав би замислити замисел, потім замисел замисленого замислу і так до нескінченності. А нескінченність тут означає невиконуваність, нездійсненність. Якби йому вдалося якось розпочати даність цього замислу в образах, що усвідомлюються, то він мав би усвідомити усвідомлення, але це усвідомлення також було би певним образом і так знову до нескінченності. Отже, породжуваний досвід мусить мати свою незалежну від носія свідомості причину, якою і є реальність об'єкта. Але як об'єкт входить у свідомість? Сприймані чуттєві якості тут прямо приписуються об'єктам. Наївний реалізм впадає в іншу крайність: заперечується не реальність, а явленість дійсності. Видима річ і річ реальна суть одне. При цьому вона є видимою для всіх однаково в однакових умовах. Проте і такий реалізм породжував сум'яття, оскільки не ясно як розуміти тотожність чуттєвого образу і дійсного предмета.

Серед ранніх філософських тлумачень реальності була й матеріалістична. З цього погляду світ складається з якоїсь аморфної проторечовини, матерії, і вона суть об'єктивна реальність як така. Ця матеріальна основа не може бути знищена і ніколи не виникає, вона є завжди, але з неї вибудовуються усі інші предмети, які відрізняються своєю конструкцією. Складаються ці конструкції врешті-решт з тих-таки матеріальних утворень, але існує гранична межа простого, елементарного, яку і називають матерією як такою.

Матерію пробували мислити як абсолютну однорідність, тобто щось, що початково ніяк не оформлене, жодна частина чого нічим не відрізняється від іншої. Але така відсутність відмінностей, власне, і означає, що нічого немає! Тоді як з нічого виникає щось? Отже нам потрібно мислити первинне породження якоїсь структури, в якому щось одне відмінне від іншого, первинну неоднорідність, яку не можна усунути. У сучасній фізиці матерією іменують найелементарніші структури взаємодій, які тільки можуть бути зареєстровані й до яких зводиться будь-яка речовина. У давньому атомізмі такі елементарні структури трактувались як найменші тільця, які ніколи не виникали і які неможливо розчленувати чи геть усунути. Ці закономірності виникнення й перетворення породжуваних тіл суть природа кожного об'єкта, вся сукупність яких становить природну дійсність в її розвитку. У ній же виникає розум як високорозвинена форма організації матерії.

Матерія

Матерія як така в фізичному світі не існує. Матерія – це філософська категорія, необхідна для позначення об'єктивної реальності в її універсальності.

Матерію у філософії до рангу категорії підніс Арістотель. У його текстах для цього вживається термін, що в буквальному сенсі означає сировину для будівлі, а у філософському – те, з чого створені речі. Коли матерію вдається розглядати поза її зв'язком з формою, то шляхом граничного абстрагування дістаються поняття «перша матерія» як чогось невизначеного, що можна уявити собі певним загальним субстратом, тобто основою всієї множини конкретних речей. Арістотель співвідносив поняття матерії і субстанції наступним чином: субстанціальність кожної речі визначається злиттям матерії і форми. Принаймні в нього смислові сфери цих понять не перетинаються. У подальшому ж розвитку філософії обидва поняття вживались паралельно, часто ототожнювались, особливо в тих випадках, коли субстанція зводилась до субстрату, до первинної речовинності. З XVII ст. поняття матерії стає широко вживаним у природознавстві, куди з часів античності проникла думка про атоми (або взагалі – частки), з яких складаються речі і фундаментальні характеристики котрих визначають властивості

фізичних тіл. Так, І. Ньютон протяжність, твердість, рухливість і силу інерції тіл виводив з аналогічних характеристик маленьких складових часток (корпускул), яким до того ж притаманна непроникність. Що стосується питання про подальшу подільність часток, з яких побудовано світ фізичних тіл, то Ньютон був досить обережним у висновках. З математичної точки зору, вважав видатний учений і мислитель, вони можуть зазнавати поділу до безконечності, однак остаточні підсумки залежать від експериментального підтвердження. Аж до кінця XIX століття фізична картина світу будувалась на гіпотезі про атомістичну (корпускулярну) структуру тіл, які (тобто тіла) й були безпосереднім предметом дослідження класичної механіки.

Паралельно (і в той же час у зв'язку) з природознавчим знанням розвивались і суто філософські погляди на матерію. Навіть філософська думка тут дещо випереджала механістичні уявлення про матерію. Прикладом більш узагальненого підходу може слугувати позиція представника французького Просвітництва П. Гольбаха, яку ми вже викладали вище і згідно якої «матерія є взагалі все те, що певним чином впливає на наші відчуття, хоч серед властивостей цього, позначеного як «матерія», він називав ті ж, що і Ньютон: протяжність, рухливість, твердість, вага, сила інерції тощо. Втім тут не можна не помітити і нового повороту в філософському розумінні матерії – чітко намічена тенденція співставлення і протиставлення матерії й свідомості (включно з чуттєвістю). У межах філософії категорія матерії стала набувати смислу і вжитку в разі потреби відокремити об'єктивну реальність від суб'єктивної, тобто від існування думок і чуттєвих образів. Все, що існує об'єктивно, поза свідомістю людини, може бути загально названо матерією. До тих пір, поки фізики мали справу дослідженням предметів тільки у вигляді зримих тіл, вони, а разом з ними й філософи, інтерпретували матеріальність як тілесність. Кожний з елементів таких структур і систем разом з його властивостями і відносинами може бути названий матеріальним у тому і тільки в тому смислі, що він існує об'єктивно, тобто є даністю незалежно від наших думок і знань про нього, а в цілому ж поняття матерії стосується всієї сукупності об'єктивно існуючого.

Спосіб існування матерії – РУХ.

ФОРМИ РУХУ МАТЕРИИ			
Фізична	Хімічна	Біологічна	Соціальна

СТРУКТУРНІ РІВНІ РОЗВИТКУ МАТЕРИИ		
Неорганічна природа	Органічна природа	Суспільство

Форми існування матерії – ПРОСТІР та ЧАС

В ході розвитку філософської думки пропонувалися різні концепції матерії. У філософії Стародавнього світу формується ідея про те, що в різноманітті речей, явищ навколишнього світу є якесь об'єднуюча їх першооснова. Як матерії, першооснови пропонувалися конкретні речовини: вода, повітря, вогонь та ін. – або окремо, або групами (п'ять першо-початків в натурфілософії Стародавнього Китаю, чотири – в філософії Стародавньої Індії і Древньої Греції). Надалі важливу роль в матеріалізмі зіграла атомістична концепція, в якій матерія розумілася як безліч атомів (незмінних, неподільних найдрібніших частинок), які рухаються в порожнечі, стикаються один з одним і, з'єднуючись, утворюють різні тіла. У XVIII–XIX ст. ведуча стає речова концепція матерії. Матерія розуміється як речовина, сукупність фізико-хімічних тіл і ефір. В силу цієї подвійності пояснення одних явищ спирається на атомічні уявлення (наприклад, в хімії), а пояснення інших (наприклад, в оптиці) а уявлення про ефір. Успіхи, досягнуті природознавством XIX в. на основі цієї концепції, привели багатьох вчених до переконання, що вона дає абсолютно правильне уявлення про матерію.

Матеріальний світ являє собою безліч структурно організованих, різноякісних окремих матеріальних об'єктів, що знаходяться в багатообразних взаємозв'язках і змінах. У своїй практичній взаємодії з матеріальним світом людина має справу саме з окремими матеріальними об'єктами. Ці об'єкти сприймаються як щось специфічно індивідуальне. В результаті порівняння різних окремих матеріальних об'єктів бачимо їх схожість, спільність в визначених відносинах. Є різні класи подібних об'єктів, менші і більші за кількістю їх членів. Для позначення того, що притаманне всім

матеріальним об'єктам вживається термін «загальне», або «атрибут». Атрибути матерії відображаються в філософських категоріях. У звичайному слововживанні термін «категорія» вживається як синонім для позначення якого-небудь безлічі об'єктів. У філософії ж під категоріями розуміються поняття, що відображає загальне. Категорії, що позначають і відображають атрибути матерії, називаються онтологічними категоріями.

Тема рефератів:

1. Космоцентризм ранньогрецької філософії.
2. Піфагор – математик і філософ.
3. Категорії «сутність» та «існування».
4. Концепція ідей Платона.
5. Матерія та її структурні рівні.
6. Форми руху матерії та їх взаємозв'язок.
7. Розуміння простору і часу в концепціях І. Ньютона та А. Ейнштейна.
8. Людське буття та його основні параметри.
9. Людина як вища цінність у системі філософського знання.

Література:

1. Антология мировой философии: сб. философ. текстов: [в 4 т.] / под ред. В. В. Соколова, В. Ф. Асмуса и др. – М.: Мысль, 1971–1972.
2. Афанасьев А. П. Философия : навчальний посібник для студентів нефілософських спеціальностей / А. П. Афанасьев. – Маріуполь : ПДТУ, 2014. – 175 с.
3. Горський В. С. Історія української філософії: курс лекцій / В. С. Горський. – К.: Наук. думка, 1997.
4. Лузан А.О. Вступ до філософії: навчальний посібник для студ. вузів / А.О. Лузан. – К. : Центр учбової літ. (ЦУЛ), 2013. – 135 с.
5. Скирбек К. Г. История философии: учеб. пособие / К. Г. Скирбек, Н. Гилье; под. ред. С. Б. Крымского; пер. с англ. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 800 с.
6. Філософія: історія, суспільство, освіта: підручник / Л.В. Губерський, В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2014. – 591 с.

ТЕМА 3. СВІДОМІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА.

Психіка людини є унікальним явищем. Її винятковість виявляється на рівні свідомого та несвідомого. Свідомість – це вища, властива лише людині форма відображення об'єктивної дійсності.

Свідомість – це ідеальний образ буття, вища форма саморегуляції, що властива людині. Стрижень свідомості утворюють знання, які людина здобуває у процесі пізнавальної діяльності. Свідомість дає людині змогу формувати узагальнені знання про зв'язки, відносини, закономірності об'єктивного світу, ставити цілі й розробляти плани, які передбачують її діяльність у природному і соціальному середовищі. Свідомість також здатна регулювати й контролювати емоційні, раціональні і предметно-практичні відносини з дійсністю, визначати ціннісні орієнтири свого буття і творчо перебудовувати умови свого існування. Свідомість є внутрішнім світом почуттів, думок, ідей й інших духовних феноменів, які безпосередньо не сприймають органи чуттів і принципово не можуть бути об'єктами предметно-практичної діяльності ні самого суб'єкта, який здатний усвідомлювати, ані інших людей.

З психофізіологічного погляду свідомість розуміють як психофізіологічний механізм контролю і довільної регуляції поведінки й діяльності, основна функція якого полягає в адекватному відображенні змін зовнішнього і внутрішнього середовищ та забезпеченні адаптації організму до них. При цьому виконавчими структурами свідомості є ієрархічно організовані мозкові функціональні системи.

Свідомість – це завжди єдність знання і переживання. *Переживання* у цьому випадку розуміється в широкому сенсі, як суб'єктивне ставлення особистості до того, що відображається у свідомості в процесі взаємодії різноманітних об'єктивних явищ. У переживанні сутнісним є не предметний зміст того, що в ньому відображається, а його значущість для всієї життєдіяльності особистості. Переживання визначається особистісним контекстом, як знання – предметним. У свідомості знання і переживання завжди перебувають в єдності, взаємопроникненні.

Для переживання особистісний контекст – головний. Проте воно виступає і як знання того, що є значущим для конкретної особистості. Тому в кожному переживанні наявний і момент знання,

але цей аспект є у переживанні підпорядкованим. У знанні головним є віддзеркалення змісту об'єкта, але це віддзеркалення виступає у певній значущості для суб'єкта, включається в особистісних контекстах. Знання виникає внаслідок активної діяльності людини в об'єктивному світі.

Перші уявлення про свідомість виникли у прадавні часи, коли люди дійшли висновку, що процеси, які відбуваються в їхніх головах, відмінні від процесів природи, що їхнє бачення світу, а відповідно і місце в ньому, відрізняється від тваринного. Такі особливі властивості приписували душі як прояву чогось надприродного.

Упродовж тисячоліть людство шукало відповідь на запитання, у чому полягає сутність свідомості, як вона виникає, від чого залежать її можливості і т.ін. У наш час свідому діяльність людини вивчають фізіологія, медицина, психологія, кібернетика та деякі інші науки. Найперші складності розуміння та вивчення свідомості пов'язані значною мірою з тим, що ми не можемо спостерігати явищ свідомості безпосередньо, чуттєво, не можемо їх вимірювати, досліджувати з допомогою різноманітних приладів.

Наприклад, відомий американський нейрофізіолог Я. Прибрам писав, що ні на якому рівні наукового дослідження мозку людини не фіксується те, що ми називаємо думкою, хоча мозок узагалі не можна досліджувати інакше, ніж виходячи із тези, що він є орган думки та свідомості. У зв'язку із зазначеним інколи висувають досить радикальне твердження про те, що свідомості як особливої сутності взагалі не існує, що її можна звести або до функцій та процесів організму людини, або до її реакцій нервової системи людського організму на зовнішні чинники (біхевіоризм у психології, філософські течії натуралістичного спрямування).

Лише у XX ст. була видана низка праць, спрямованих на доведення того, що насправді не існує нічого такого, що можна було би назвати явищами ментальними або свідомістю. Досить поширеним було (і залишається ще й у наш час) тлумачення свідомості як особливої форми відображення дійсності. Якщо свідомість розглядають як відображення, то її позбавляють будь-якого онтологічного статусу, тобто при тому вважається, що вона не вносить у дійсність нічого принципово нового.

Свідомість як форму відображення дійсності наділяють здатністю лише відтворювати та перекомбінувати наявні форми буття. Слід визнати, що для деяких наук (біологія, психологія) теорія відображення виявилась результативною. Але в застосуванні до процесів свідомості вона породжує багато серйозних запитань, наприклад, таких:

▲ Якщо свідомість – це усвідомлене буття, то завдяки чому можливе саме усвідомлення?

▲ З якої особливої позиції свідомість може оцінювати, вимірювати дійсність, якщо вона є лише моментом відображення одних матеріальних процесів у інших?

▲ Чому аргументи свідомості (її ідеї, принципи) можуть інколи бути сильнішими за силу фізичної реальності?

▲ Якими потребами відображення можна пояснити той факт, що за своїми інформаційними потужностями мозок людини потенційно здатний вмістити в себе всю інформацію, наявну у Всесвіті?

▲ Звідки з'явилася здатність свідомості не відображати, не комбінувати, а мислити дійсність, тобто вводити у акти свідомості те, чого ніхто ніколи не бачив і в принципі побачити не зможе (наприклад, буття, субстанцію, ідеальне коло та ін.)?

▲ Нарешті, якщо свідомість виникла внаслідок еволюції (як організмів, так і форм відображення), то що змусило еволюцію рухатись саме в напрямі до свідомості?

Усі ці запитання неможливо обминути при філософському дослідженні свідомості. Отже, поставимо найперше запитання: за якими ознаками ми можемо впевнено стверджувати, що свідомість справді існує? Чи є такі ознаки?

Найпершою ознакою свідомості можемо вважати особливий тип людської поведінки. Ми можемо назвати його «небіологічним», тому що людина діє не лише під тиском життєвих потреб, не лише в напрямі пошуку шляхів їх задоволення; вона діє не за схемою «стимул – реакція», а інколи (і досить часто) – усупереч біологічній доцільності та самозбереженню (наприклад, у випадках самопожертви, самогубства та ін.). Людська діяльність, як це вже окреслювалося в попередніх розділах, стає самодіяльністю, вона вводить людину у принципово інакший, у порівнянні із біологіч-

ною, тип поведінки. Про небіологічний тип людської поведінки свідчать як спрямованість, так і змістова наповненість людських дій: їх здійснюють на основі соціокультурних процесів із використанням штучних знарядь та засобів життєдіяльності, що їх людина створила сама. Всі ці засоби стають ніби новим, проте для людини – найважливішим середовищем її життєдіяльності, вони ніби подовжують та підсилюють її природні органи. Саме завдяки використанню таких засобів людина діє інакше, не за біологічною схемою: навіть їжу вона приймає та спить зовсім не так, як це роблять тварини. Людина на генетичному рівні не успадковує навичок використання цих речей, тому без наявності знання та розуміння ні створення культури, ні користування її складниками було б неможливе. Крім того, спираючись на свої знання та розуміння, людина може визначати призначення таких речей, яких вона ніколи не бачила, і створювати такі, яких ще не було. З цим пов'язана предметність як важлива ознака свідомості: за допомогою розуму людина здатна ніби бачити те, що насправді, у наявному вигляді не існує.

Структура свідомості:

- Знання про природу та суспільство, а також про внутрішній світ людини. Цей досвід передається від людини до людини і не успадковується. Рівень свідомості знаходиться в прямій залежності від рівня та сукупності засвоєних знань і особистого досвіду людини. Знання, що входять до свідомості особистості, здобуваються людиною в процесі навчання і виховання, завдяки таким психічним процесам, як відчуття, сприймання, мислення, пам'ять, уява.

- Відокремлення себе в предметному світі як суб'єкта пізнання, тобто ми маємо розрізнення суб'єкта «Я» і об'єкта «не Я», протиставлення людиною себе як особистості об'єктивному світу. Характерним у цьому відношенні є самопізнання, що стало основою для самосвідомості.

- Емоційні переживання. Життєдіяльність людини супроводжує світ емоцій і почуттів, що свідчить про те, що людина ставить певним чином до того, що вона відображує. В свідомості людини представлені емоційні оцінки міжособистісних відносин та всієї

системи складних об'єктивних відносин, до яких залучена людина в суспільстві.

- Цілеспрямованість, планування власної діяльності й поведінки, передбачення її результатів. У функції свідомості входить формування цілей діяльності. Ця сторона свідомості виявляється у виборі мотивів дій, прийнятті вольових рішень, самоконтролі і коригуванні особистістю власних дій, їх перебудові, а також визначенні стратегій і тактик особистих дій відповідно до обставин. У структурі свідомості особливе місце займають свідоме і несвідоме. Питання про їх співвідношення завжди хвилювало людину і людство, тому що від відповіді на нього залежить саме розуміння того, що людина може зробити цілеспрямовано, і те, чого людина не може зробити або робить це не по-людському, як і будь-яка інша жива істота.

Звідси – цілеспрямований характер свідомої діяльності: здатність свідомості створювати образи майбутніх (потрібних) результатів своїх дій і в подальшому спрямовувати свої дії на те, чого в готовому вигляді, тобто – фактично, не існує. Причому часто йдеться не про неіснуюче тут і зараз, а й узагалі. Значить, законом людської діяльності постає її зумовленість не тим, що діє на людину ззовні, а тим, що вироблене її свідомістю. Тому і при оцінці людської діяльності важливо враховувати не лише її результат, а й її наміри, мету. У цьому, зокрема, проявляється творчий характер людської свідомості.

Також виділяють **три сфери свідомості**:

а) *пізнавальну* – це та частина людської свідомості, за допомогою якої людина пізнає світ;

б) *емоційну* – світ людських емоцій (радість, тривога, переживання тощо).

в) *мотиваційно-вольову* – це сфера, за допомогою якої людина здійснює і регулює свою поведінку.

При розгляді ознак свідомості нам не уникнути запитання: а як же людина може засвідчити наявність у її свідомості того, що не існує? Насамперед реальними діями, реальним творенням нових речей: коли майстер вчить учня, він досить часто не стільки розповідає йому «теорію» власних дій, а просто залучає його до

діяльності, діями демонструє свій досвід. Проте це можна робити лише в разі відносно простих процесів діяльності; в інших же випадках треба мати особливі засоби для передачі того предметного змісту свідомості, який не можна прямо продемонструвати. Такими засобами стають знаки (або, ширше – знакова діяльність), серед яких найважливіша роль належить мові (передусім – мовленню). Мова і є найпершою та найочевиднішою ознакою свідомості; саме за ознакою мови ще давні люди відрізняли людину від тварини, а «своїх» людей від «німців». Отже, потреба в мові пов'язана з необхідністю зафіксувати той зміст, який не можна передати простою демонстрацією речей. Звідси стає зрозумілим, що мова стає і основним носієм історичного досвіду діяльності (певної особи, певного народу, певної культури).

Нарешті, великим дивом свідомості постає те, що, хоча вона не фіксується ніякими приладами та індикаторами, вона здатна фіксувати себе сама. Ця унікальна здатність називається самосвідомістю або саморефлексією людської свідомості (чи думки). Можна, навіть, сказати так: не потрібно ніяких приладів, - достатньо лише звернути свою свідому увагу на те, що відбувається всередині наших психічних процесів задля того, щоби переконатися у реальному існуванні свідомості. Щоправда, для цього треба бути людиною і перебувати у людському способі буття; тобто, можна сказати, що для людини (розвиненої, сформованої) питання про існування чи не існування свідомості постає як питання про її самоідентифікацію, і, звичайно, те, що не перебуває у людському способі буття, таку самоідентифікацію (тобто внутрішню фіксацію свідомості) здійснити не здатне.

У саморефлексії свідомості проявляє себе момент субстанційності свідомості, тобто той момент, що свідомість задля свого існування не потребує ніяких зовнішніх підкріплень чи засвідчень, що вона в самій собі знаходить свою ж «першу» (чи «останню») очевидність, що, врешті, і дає можливість людині поставати суб'єктом пізнання та діяльності, тобто самій та від себе продукувати свою дійову активність. З цим також пов'язана і здатність свідомості оцінювати дійсність, судити про неї, але до цієї здатності ми звернемося у наступних питаннях. Отже, свідомість має унікальні

властивості, які зумовлюють неможливість її прямого вивчення та вимірювання; проте вихідні ознаки свідомості дозволяють стверджувати про її реальне існування, але в особливих якостях та характеристиках.

Проблема походження свідомості

Особливість філософського аналізу свідомості полягає у розкритті її буттєвих коренів, найважливіших ознак, властивостей та функцій. Всі ці проблеми досить часто ставляться в залежність від історичного аналізу свідомості, а останній передбачає визнання того, що свідомість колись виникає та зазнає певних змін в процесі розвитку суспільства. Тому до філософських проблем свідомості належить насамперед проблема її походження; це повинно бути зрозумілим у загальному плані хоча б тому, що ми досить часто, намагаючись дещо зрозуміти, шукаємо його коренів, тобто звертаємося до питання про його походження. Звернення до проблеми походження свідомості мимоволі породжує питання: чи не є ця проблема тотожною проблемі походження людини або хоча б її частковим проявом? Як ми побачимо далі, в цих проблемах – походження людини та походження свідомості – дійсно є багато спільного, а також спостерігається їх певне перехрещення, але існують при цьому і відмінності. Наприклад, анатомічна та генетична спорідненість людини із вищими тваринами спрямовує пошук коренів людини у бік природної еволюції, проте досить суттєва відмінність свідомості людини від інтелектуальних дій тварин і навіть від психологічних процесів змушує питання про свідомість розглядати окремо. І змістовно наголос тут падає на інше: на те, якими характеристиками, невласливими для інших видів реальності, володіє свідомість та як ці характеристики впливають на людську поведінку.

Сучасна філософія (і наука) не може дати остаточного і безсумнівного розв'язання проблеми походження свідомості, але наявні на сьогодні авторитетні концепції походження свідомості допомагають цю проблему висвітлити і багато чого зрозуміти в її розв'язанні. До таких концепцій можна віднести: теологічну, дуалістичну, еволюційну, трудову, теорію єдиного інформаційного поля та субстанційну. Розглянемо їх основні тези, зазначаючи водночас переваги та недоліки кожної концепції.

Релігійна концепція стверджує, що свідомість людини є божим даром: створюючи людину, Бог «вдунув у неї дух живий», наділивши, таким чином, людину часткою божественного світла. Власне людська свідомість із її найпершими властивостями постає вже наслідком відомого із Святого Письма гріхопадіння: саме внаслідок нього людина почала розрізняти добро та зло, а, отже, почала сприймати дійсність не цілісно, а частково, фрагментарно. В той же час наявність в глибинах свідомості частки божественного зумовлює людське прагнення до вищого, здатність пізнавати істину і т. ін. Безумовним позитивним моментом теологічної концепції постає те, що вона зводить людську свідомість до трансцендентного, абсолютного, вищого, не обмежує її аспектами існування людини та її виживання. Проте вона залишає поза розглядом зв'язок свідомості із людським організмом, соціальною історією, інформацією. Окрім того, вона, фактично, пояснює не походження свідомості, а лише те, чому вона притаманна людині.

Дуалістична концепція наголошує на моментах радикальної відмінності між свідомістю та матеріально-чуттєвою реальністю, що відкрита людині, і робить звідси висновок про існування в світі двох родів явищ (або двох субстанцій) – матеріальних та ідеальних. Вони існують і тісному переплетінні між собою, а всі явища дійсності постають лише різними мірами їх єдності.

Дуалістична концепція може бути виправдана внаслідок того, що між свідомістю та буттям справді пролягають настільки різкі межі, що звести їх одне до одного або до якогось спільного кореня майже неможливо; ця концепція дозволяє нам виразно усвідомлювати докорінні відмінності між явищами матеріальними та духовними.

Концепція єдиного інформаційного поля базується на тезі, яка не викликає серйозних заперечень: усі процеси світу супроводжуються обміном інформації. Тому логічно припустити, міркують її прихильники, що існує єдине поле інформації усіх світових процесів та явищ. Людська свідомість – один із проявів інформаційних процесів, можливо, найяскравіший. Як буде показано далі, людську свідомість не можна звести до інформації, але, безперечно, вона має до неї прямий стосунок.

Зазначена концепція фіксує факт існування такого стосунку, до того ж вона по-своєму переконливо, із посиланнями на новітні данні науки, пояснює зв'язок свідомості із мозком людини. Вона стверджує, що людський мозок можна уподібнити до складного приймача: його деталі необхідні для прийому радіохвиль, але вони не мають нічого спільного із їх змістом. Соціальне середовище та соціальна діяльність виконують функції «настроювання» мозку на необхідні параметри дії, тому поза ними свідомість не виникає (американські вчені Прибрам та Екклз). Ця концепція безумовно виправдана, але навряд чи здатна пояснити складності та нюанси реального функціонування людської свідомості, у тому числі, наприклад, єдність свідомості та людських почуттів, переживань, прагнень до вищого та кращого.

Концепцію еволюції можна представити в різних варіантах. Наприклад, так звана «теорія панспермії» стверджує, що насіння життя («сперма») розвіяне по всьому Всесвіту. За наявності сприятливих умов воно дає результат: розквіт форм життя і його свідомих проявів. У дарвінівській теорії стверджується, що внаслідок боротьби за існування та пристосування до умов довкілля відбувається удосконалення видів живих організмів, з'являються психіка та людська свідомість. Але сучасна генетика заперечує саму можливість змін організмів через пристосування; ці зміни повинні бути зумовлені на генетичному рівні й не інакше. Крім того, концепція пристосування не підходить до людини, адже людина не стільки пристосовується до зовнішніх природних умов, скільки змінює їх, засоби діяльності, свої знання та навички.

Нарешті, дослідження еволюціонування живих організмів не пояснює інформаційних можливостей людського мозку і спрямованості самої еволюції до людини, мислення, знання. Хоча, з іншого боку, було б невиправданим заперечення зв'язків людського організму із процесами життя у ширшому плані, а людської свідомості – із певними особливостями будови людського організму, наприклад, існування людини у двох статях, із особливостями вікового розвитку людини та ін.

Трудову концепцію або концепцію походження свідомості внаслідок розвитку праці враховують археологія та антропологія, і

вона нібито має з їх боку численні підтвердження. Але багато чого при цьому все одно залишається незрозумілим. Наприклад, найдавніші кам'яні знаряддя праці відстають від нас у часі на 2,5 млн. років. Але справді помітні прояви людської свідомості, пов'язані із спеціальними похованнями людей, наскельними малюнками та ін., з'являються в інтервалі 100–35 тис. років тому. Отже, «трудова теорія» не пояснює, чому при наявності «праці із знаряддями» історичний процес формування свідомості був фактично або взагалі відсутній, або загальмований на дуже тривалий час. Справедливі також зауваження, згідно з якими саме виготовлення знарядь праці потребувало досить розвиненого інтелекту. З іншого боку, зв'язок мислення та пізнання з технологіями людської праці досить очевидний. Отже, зв'язок є, але чи є він визначальний з боку праці щодо свідомості?

Напевно, він складніший, багатофакторний та неоднозначний. По сьогоднішній день всі спроби прилучити розвинених тварин до стабільних дій із елементарними допоміжними засобами діяльності не дали позитивних результатів; а головне те, що у тварин не формується предметне сприйняття дійсності. Це свідчить про те, що задля того, щоби діяльність із знаряддями привела до формування розвиненої свідомості і культурно-історичного процесу, необхідно мати в наявності досить високо розвинений інтелект, або, хоча б, зародки свідомості. Виходить, що свідомість повинна ніби передувати своїй власній появі. Тому трудова концепція навіть у логічному плані залишається не коректною.

Нарешті, субстанційна концепція намагається подати свідомість як конкретне, на рівні людини виявлення вихідної засади світу – духу, або ідеї, або світового розуму (інтелекту). Ця концепція пояснює, наприклад, спрямованість еволюційних процесів як рух до найповнішого виявлення якостей субстанції світу; певною мірою вона пояснює і динамізм процесів буття (оскільки дух – це є рух, енергія), і деякі характеристики свідомості (саморефлексія, трансцендентність).

Проте і вона нагороджує нас серією складних питань; наприклад, субстанційні характеристики за самою своєю якістю повинні бути найпершими, а, значить, найпотужнішими, проте, як ми зна-

емо, свідомість тримається на постійному внутрішньому зусиллі; якщо свідомість початково є ідеальною, навіщо для її проявів потрібна недосконала матеріальна реальність? Яку роль у субстанційному процесі відведено людському стражданню та надіям на безсмертя?

Отже, перегляд основних концепцій походження свідомості дозволяє зробити висновок про те, що жодна з них не може пояснити усіх складностей свідомості як явища людського буття, проте кожна з них виділяє та акцентує справді дуже важливі риси свідомості, а тому ми повинні брати до уваги їх всі, розуміючи та оцінюючи їх як своєрідні елементи (фрагменти) єдиної мозаїчної картини: хоча вся картина і не складається, проте наявні її фрагменти дають можливість уявити її собі досить повно та виразно.

На основі розгляду зазначених концепцій можна виділити наступні провідні чинники виникнення та функціонування свідомості:

- загальнокосмічний чинник, що засвідчує принципову спорідненість процесів свідомості із усім багатством космічних явищ та процесів; це проявляється, зокрема, у поміченому ще давніми греками здатності нашої свідомості прийняти у свій зміст як своє та зрозуміти все, що відбувається у космосі, яким би віддаленим воно не було від реальних потреб людини; сьогодні цей чинник проявляє себе у вже неодноразово згаданих спроможності людського мозку ввібрати в себе всю інформацію космосу; а дехто із психологів та культурологів вважає факт зачарованості людини спогляданням зоряного неба як свідчення пробудження найпершого родинного джерела людського духу;

- трансцендентальний чинник, який можна віднести і на рахунок зв'язку людської свідомості із абсолютним, так і на рахунок проявів у ній ознак субстанційності; цей чинник проявляє себе у здатності свідомості продукувати абсолютні, еталонні виміри сущого, а також у її певній самовладності, саморефлексивності, у її прагненні та здатності виходити за всі та всілякі межі, включати всеможливий зміст у своє наповнення;

- інформаційний чинник – людська свідомість здатна «знімати» з будь-якого сущого його внутрішні та зовнішні форми, переводячи це суще в процес формальних співвідношень та комбінаторик;

а це значить, що людська свідомість органічно пов'язана із інформаційними процесами і постає, на думку деяких філософів, здатністю опановувати та оперувати «чистою інформацією»;

- природно-біологічний чинник вказує на те, що людську свідомість не можна відірвати від природних процесів хоча б у тій їх частині, яка постає як своєрідність земних планетарних процесів у єдності органічних хімічних процесів, рослинного та тваринного світу; свідомість пов'язана із психікою, а остання – із загальними умовами та особливостями розвитку нашої планети; нарешті, надзвичайна пластичність людського організму, його чутливість, багатоелементність і т. ін. Також постають реальними моментами функціонування та провів свідомості;

- психологічний чинник дозволяє осмислювати свідомість як в аспекті внутрішнього самоврегулювання людиною своїх життєвих дій та процесів, так і в її єдності із людською тілесністю, нейрофізіологією та життєвою енергетикою; сьогодні відома ціла низка феноменів, що засвідчують надзвичайні можливості людської психіки, проте остання невід'ємна від процесів свідомості, оскільки всі психічні процеси людини зумовлені предметним змістом психіки, який здатна постачати тільки свідомість;

- соціально-діяльний (або окремо – соціальний та діяльний) чинник пов'язаний із тим, що людська свідомість вписана у історичний досвід людства та, значною мірою, – у історичний досвід розвитку людської діяльності; в елементарному своєму виявленні свідомість постає як здатність людини поводитись із речами культури людським чином, вміти їх використовувати та, принаймні, – відтворювати; цей чинник дозволяє також помітити такий дуже важливий момент: хоча свідомість реально існує як характеристика та здатність окремої людини, за суттю вона постає явищем соціальним, а, значить, – загальнолюдським; у певному сенсі свідомість неподільна, оскільки і її зміст, і умови її реального буття створюються спільними людськими зусиллями, а тому й між людьми можливі порозуміння;

- культурно-історичний чинник засвідчує принциповий зв'язок свідомості із сенсами, їх утворенням та функціонуванням; культуру часто виводять із поняття культу, а, отже, із прагнення до ви-

щого, священного, вічного, – культура вбирає все це у свій зміст, а тому для свідомості вона постає, з одного боку, мірою її творчих самовиявлень, а, з іншого боку, вічним джерелом прилучення до сфери найперших та найвищих життєвих сенсів;

- антропологічний чинник дозволяє побачити свідомість у специфічно людських вимірах та окресленнях, наприклад, у окресленнях статевих її проявів, у окресленнях людського страждання та прагнення, людських здоров'я та хвороби, норми та патології у психіці, містичних самозаглиблень, видінь та марень і т. ін.;

- індивідуально-особистісний чинник формування свідомості фіксує її єдність із життям та біографією конкретної людини, із подіями такого життя, індивідуальними особливостями та характеристиками даної людини, її здібностями, перевагами та вадами і т. ін.

Лише врахування усіх зазначених чинників може врятувати нас від однобічних та спрощених підходів до розуміння, оцінки, трактувань свідомості, відкрити шлях до її належного цінування. Свідомість постає ніби своєрідним перехрестям, де поєднуються сили та тенденції, що діють через взаємодію конкретних часткових форм сущого та еволюцію окремих форм життя, та сили і тенденції світового цілого.

Звідси випливає вихідна суперечність людської свідомості: вона, звичайно, постає свідомістю кожної конкретної людини, але водночас виходить далеко за межі обслуговування суто індивідуального людського життя, сягаючи, наприклад, рівня таких питань, як початок світу взагалі, сенс життя та ін.

У реальному людському житті це проявляється у тому, що людська свідомість вбирає у себе суспільно-історичні досягнення, знання, поняття, ідеї, а не лише індивідуальний життєвий досвід. Так само, як людина не є суто біологічною істотою, так і її свідомість не може бути зведена до її природних передумов – психіки тварин. У формуванні свідомості визначальну роль відіграла не біологічна еволюція, а діяльність людини як суспільної істоти. Тому свідомість не можна розглядати як дуже досконалий інстинкт.

Можна сказати, що лише тоді, коли долається інстинктивна дія, починається свідомість. Бо з появою свідомості з'являється принципово нове мотивування та регулювання діяльності. А це означає,

що свідомість пов'язана з принциповою зупинкою довільної течії психічних актів, із появою у психіці нових систем оцінок реальності, від яких вибудовується і нова система орієнтацій у дійсності.

Бо, наприклад, поняття, як форму знання та мислення, можна застосовувати не лише до тих речей, що їх ми знаємо та бачили, а й до тих, яких і не бачили і не знаємо, і котрі ще, може, і не існують. Це пов'язано з тим, що поняття фіксує не лише суттєві характеристики речей, а й спосіб вибудовування ідейного змісту образів цих речей у людському інтелекті, адже речі існують самі по собі, а в людській свідомості треба способом, відомим свідомості (інакше це не буде знання), вибудувати інтелектуальну конструкцію, яка дасть змогу певні речі ідентифікувати, розуміти, використовувати, створювати та прогнозувати.

Все це стає можливим за умови, що ми перебуваємо не у стані чуттєвого сприйняття речей, а у стані руху мислення від якихось початкових пунктів до результату. Тобто свідомість як така повинна розпочинатись із певного (для себе) вихідного пункту. Згідно із твердженнями багатьох дослідників (Р. Декарт, Дж. Локк, І. Кант, Г. Гегель, Т. Бредлі, Г. Кассінер, М. Хайдеггер та ін.) таким вихідним, першим (і абсолютним) початковим пунктом для здійснення будь-яких інтелектуальних операцій свідомості постає межа буття та небуття.

Історично це означає, що власне людське усвідомлене буття розпочинається з періоду здійснення спеціальних поховань людини. Тут уперше суцільність потоку реальності розтинається; з'являється точка відліку для будь-чого. У міфології названий абсолютний пункт відліку представлено різними уявленнями про виникнення світу.

У логіці понять ми завжди намагаємося у міркуваннях про будь-яку річ визначити, з чого ця річ починається, без чого вона неможлива. Отже, свідомість як предметна, змістовна свідомість – це оперування поняттями, а останні потребують інтелектуального конструювання від певного початкового пункту.

Тому і в індивідуальному розвитку особи відлік її життєвої історії, як звичайно, розпочинається з того моменту, коли людина усвідомила себе, тобто зафіксувала щось як початкове (як звичайно, у формі «Я»), а потім стала приєднувати до того початку подію

за подією, але не механічно, а вибірково, з певними оцінками та значеннями. Отже, свідомість – це самодіяльний, самостворювальний процес вписування окремих подій, явищ, вражень, відчуттів у тотальне (єдине, всеохоплююче) поле інтелектуального предметного конструювання. Так функціонує індивідуальна свідомість, так функціонує історична самосвідомість людства, так функціонує наукове пізнання.

Тому в міркуваннях про свідомість ми повинні вести розмову про маніфестування у її функціонуванні водночас і глибинних потенцій буття, Космосу, і неповторних миттєвостей людської індивідуальної історії, а не лише про вітальні процеси пристосування або виживання. У цьому сенсі окремі люди мислять загальнолюдським способом, хоча мислять при тому про обставини унікального життя. Звідси й виникає логіка – наука про єдині норми, правила та форми мислення. На цій основі здійснюється також і людське спілкування як перехрещення процесів ототожнень та розрізнянь.

Виокремлюють такі **основні рівні свідомості**: суспільну, групову та індивідуальну.

Суспільна свідомість – це сукупність поглядів, уявлень, ідей та теорій, що відображають суспільне буття, виокремлюють буденну й теоретичну свідомості. В основу такого поділу покладають ставлення свідомості до практики, ступінь її узагальнення, глибину зв'язку з практичними основами життя тощо. Вона породжується саме в ній практичним досвідом і є засобом його забезпечення, узагальнює емпірично дане, і в цьому її обмеженість. Буденна свідомість має і свої переваги порівняно з теорією, бо відбиває світ у його безпосередній даності, індивідуальному сприйнятті; відображає суспільно-історичну практику з боку особливостей її конкретного переломлення в долі кожного індивіда.

Одним зі структурних елементів суспільної свідомості є розмаїтість її форм. Це – політична свідомість, правова, моральна, релігійна, естетична, наукова свідомість тощо. Ця розмаїтість залежить від двох основних факторів:

– по-перше, від об'єкта, тобто від складності суспільного буття. Кожна сторона суспільного буття відбивається якою-небудь формою суспільної свідомості;

– по-друге, від способу відображення. Як це розуміти? Люди мають потребу глибше і всебічно пізнати світ. Один і той самий об'єкт люди намагаються пізнати з різних сторін, з різних поглядів, тобто по-різному підходять до його розгляду. Наприклад, відносини між людьми можна розглядати і в моральному, і в юридичному, і в політичному аспектах.

Розрізняють такі **форми суспільної свідомості**, як політика, право, мораль, мистецтво, релігія, філософія. Треба мати на увазі, що складність об'єкта та численність способів відображення не викликають автоматично різноманітності форм суспільної свідомості. Вони лише породжують можливості появи різних форм свідомості. Кожна форма виникає як наслідок суспільної потреби розвитку матеріального виробництва. Так, мораль, мистецтво як форми суспільної свідомості з'являються набагато пізніше виникнення суспільства. Політична ідеологія виникає лише тоді, коли розвиток матеріального виробництва спричиняє приватну власність, суспільні класи, державу. Наука теж виникає внаслідок появи в суспільстві потреби в теоретичних знаннях, в яких відображалися б закономірності об'єктивної реальності. Тобто, коли матеріальне виробництво вже не в змозі задовольнитися власне емпіричними знаннями.

Суттєве значення для розвитку форм суспільної свідомості має їх взаємодія. Всі форми переплітаються між собою, доповнюючи за певних умов одна одну. Основою взаємодії виступає цілісність суспільного життя, тісний зв'язок між собою різноманітних суспільних відносин. Взаємодія форм суспільної свідомості – це об'єктивний закон її розвитку.

Характер взаємодії різних форм суспільної свідомості залежить від конкретних історичних умов. У кожную історичну епоху одні форми можуть посилювати свою активність, а отже, і вплив на інші форми, або, навпаки, послаблювати. Нерідко в конкретних умовах історичного розвитку суспільства певна форма може відігравати провідну роль у суспільній свідомості. Так, в Середньовіччі наука, філософія, мистецтво, мораль зазнавали значного впливу з боку релігії, яка посідала панівне становище серед інших форм суспільної свідомості. Неможливо зрозуміти духовне життя Середньовіччя, не знаючи ролі та місця релігії в ту епоху.

Згодом форми суспільної свідомості звільняються від впливу релігії. Але не всі однаково. Наприклад, мораль ще довгий час перебуває в залежності від релігії. Наука, навпаки, більш рішуче звільняється від релігійного впливу і досягає значних успіхів у пізнанні природи. Потреби матеріального виробництва диктують необхідність суворо наукового розуміння об'єктивних закономірностей без будь-яких релігійних напластунків.

Особливе місце серед форм суспільної свідомості займає політична свідомість та правосвідомість. Це пояснюється тим, що вони найбільше наближені до економічних умов життєдіяльності суспільства.

Політична свідомість відображає суспільне буття найбільш безпосереднім і глибоким способом. Вона тісніше за інші форми свідомості пов'язана з економічним базисом суспільства. Це пояснюється тим, що між ними відсутні будь-які опосередковані ланки. Однак сам характер цього зв'язку залежить від інтересів соціальних груп – верств, класів, страт тощо.

Політична свідомість включає в себе ідеологічну і психологічну сторони. Політична ідеологія – це система поглядів, ідей, які відображають інтереси соціальних угруповань, націй, держав.

Політична психологія поєднує в собі несистематизовані погляди, а також почуття і настрої конкретних соціальних груп стосовно інших груп, націй чи держав.

Певне соціальне угруповання реалізує свої інтереси, цілі і завдання шляхом діяльності політичних установ і організацій, тобто через діяльність держави та партій. Політична ідеологія обґрунтовує цілі й засоби реалізації групових інтересів і виступає як сукупність поглядів на державу, її побудову та політику. Слід розрізняти політичну ідеологію як систему поглядів на політику і політичні відносини.

Важливу роль у регулюванні відносин між людьми відіграє правосвідомість. Адже політичні та інші відносини в суспільстві немислимі без фіксації їх у законах.

Правосвідомість – це сукупність поглядів, що відображають ставлення людей до існуючого права.

Відомо, що право є системою загальнообов'язкових норм і правил поведінки людей у суспільстві. Ці норми і правила, зазвичай,

відображають політичні відносини, які залежать від інтересів різних груп суспільства. Оскільки інтереси, як правило, в сучасному суспільстві протилежні, то і правова свідомість має суперечливий характер. Важливе у зв'язку з цим стремління до побудови демократичного, по-справжньому справедливого суспільства. В такому суспільстві панівною правосвідомістю буде відповідність уявлень людей про законність, порядок, справедливість існуючим державним правовим нормам та законам.

Важливе місце серед форм суспільної свідомості належить моральній свідомості.

Мораль – це система норм і правил, що склалася історично і регулює поведінку людини, її ставлення до інших людей, до суспільства в цілому і яка підтримується силою суспільної думки, традицій і виховання.

Моральні норми мають історичний характер, немає якоїсь абстрактної, вічної, незмінної моралі. Мораль з'явилася як відповідь на суспільну потребу регулювання людських відносин.

Регулятивна функція моралі подібна до функції права, яке теж регулює відносини між людьми. Проте, якщо право спирається на державну владу, державний примус, то норми моралі контролюються громадською думкою, а також совістю кожної окремої людини. Суспільна думка, моральна відповідальність за доручену справу, усвідомлення обов'язку перед суспільством мають велику силу. Нерідко людина, яка скоїла якийсь проступок, воліє отримати покарання в суді, ніж почути осуд з боку колективу, колег по роботі.

Особливою формою суспільної свідомості є естетична свідомість. Формування останньої здійснюється, як правило, мистецтвом. Мистецтво – це специфічний спосіб практично-духовного освоєння світу, в якому відображення дійсності і вплив на людей здійснюється в формі художніх образів. Саме цим мистецтво відрізняється від наукового пізнання, де буття відображається в формі логічних понять і теорій.

Мистецтво, естетична свідомість здійснюють суттєвий вплив на розвиток суспільних відносин. Можна виділити такі основні соціальні функції мистецтва:

– пізнавальна функція. Завдяки мистецтву людина розширює свої можливості в пізнанні світу. Люди мають можливість наглядно уявити собі події минулого, побут, звичаї інших народів;

– виховна функція. За допомогою мистецтва у суспільстві утверджуються певні ідеї, погляди, настрої, поширюються і закріплюються ті чи інші моральні норми та принципи;

– виховання почуття прекрасного. Мистецтво вчить людину виділяти, сприймати та відтворювати прекрасне, тобто виховувати в людині почуття, властиві лише людині – почуття прекрасного.

Значне місце в життєдіяльності суспільства займає релігійна свідомість. Вона є надзвичайно складним, різнобарвним утворенням, яке проявляється в релігійних психології та ідеології. Психологія охоплює такі елементи, як віру в надприродне, релігійний культ, релігійні почуття, емоції, звичаї, уявлення тощо. Формується релігійна психологія в основному стихійно, під впливом повсякденного життя людини. Релігійну ідеологію розробляють і поширюють теологи.

Ставлення людства до релігії неоднозначне. Воно значною мірою залежить, зокрема, від стану суспільства на тому чи іншому етапі його існування. Суспільні потрясіння, природні катаклізми, як правило, активізують релігійні вірування. В сучасній Україні спостерігаються зміни в ставленні до релігії.

Теоретичний рівень суспільної свідомості є найвищим рівнем узагальнення дійсності й найрозвинутішою формою організації знання. До теоретичного рівня свідомості належить особлива форма наукового знання – теорія. Теоретична суспільна свідомість узагальнює практику в широких історичних масштабах, виступає ідеальною програмою її розвитку, вона пов'язана з існуванням категорій.

Суспільна свідомість керується соціальними законами, її історія йде за історією суспільного буття, і те, які саме відбуватимуться зміни, еволюційні чи революційні, оцінка свідомості визначається врешті-решт відповідно до змін у суспільному бутті.

Із суспільною свідомістю тісно взаємопов'язана групова. *Групова свідомість* – це узагальнена свідомість групи людей. Вона посідає проміжне становище між суспільною та індивідуальною свідомістю. Вивчають її переважно в соціальній психології. Лю-

дина, виконуючи різноманітні функції, є членом багатьох соціальних груп, а отже, відчуває на собі їхній вплив. Це має для неї два важливі наслідки: з одного боку, визначає об'єктивне місце особистості в системі соціальної діяльності, з іншого – відбивається на формуванні свідомості особистості. Особистість стає включеною у систему поглядів, уявлень, норм, цінностей багаточисельних груп. Для неї важливо визначитися, якою буде та «рівнодіюча» цих групових впливів, що й визначить зміст свідомості особистості.

Свідомість не може існувати як відчужена від суб'єкта система знань. Вона є приналежністю живої конкретної особистості. Тож усі ідеальні образи, будучи адекватним відображенням об'єктивного світу, включаються в контексті історії окремої особистості, її життєвого шляху, набуваючи суб'єктивного, особистісного забарвлення. Отже, свідомість конкретної особистості – це і є *індивідуальна свідомість*. Вона утворюється й розвивається у нерозривному зв'язку з груповою та суспільною свідомістю.

Несвідоме та його вплив на діяльність людини

Уявлення про несвідомі психічні явища викладені ще в стародавньому вченні Потанджали, в якому несвідоме тлумачилося як вищий рівень пізнання, як інтуїція і навіть як рушійна сила Всесвіту. В античній філософії посиленням на несвідоме є так звані демонії Сократа (V–IV ст. до н. е.), які радше можна розуміти як інтуїтивне несвідоме знання. У XVII ст. відбувається ототожнення понять «психіка» та «свідомість» (Р. Декарт та ін.). На цій основі несвідоме було вилучене з психологічних категорій. Несвідома психіка здавалась таким безглуздом, як круглий квадрат чи суха вода. Однак деякі філософи (Г. Лейбніц та ін.) дотримуються думки, що феномен «несвідомого» існує, вони розробляють його, передусім, як гносеологічну проблему. Так, у своїй теорії пізнання Г. Лейбніц стверджував, що життя душі полягає в розвитку здатності пізнання, а саме в поступовому переході від стадії несвідомого до стадії повного і чіткого усвідомлення. Він уважав, що всі свідомі психічні явища виникають у свідомому житті, що поряд із найяскравішими актами свідомості існують нібито «сплячі», або пригаслі, уявлення – малі перцепції. Отже, несвідоме за Г. Лейбніцем – найнижча форма духовної діяльності людини.

Подальші психологічні дослідження проблеми несвідомого здійснили у XIX ст. Е. Гартман, І. Гербарт, В. Вундт та ін. Сутнісним поштовхом до дослідження цієї проблеми стали праці в галузі психіатрії, передусім французьких та австрійських психіатрів Ж. Шарко, П. Жане, З. Фрейда, К. Юнга. Варто зазначити, що у розумінні несвідомого з'явилися дві крайні позиції: від повного невідання несвідомого як психічного явища до спроби пояснити практично всі явища дійсності з позицій несвідомого. Першу позицію відстоювали вчені Г. Мюнстерберг, Т. Рібо, В. Кокабадзе, В. Ковалгін та ін. Вони вважали, що несвідоме – це різновид фізіологічних процесів, які аж ніяк не стосуються психіки. Інша крайня позиція представлена в глибинній психології З. Фрейда, яку він виклав у багатьох працях, зокрема «Масова психологія й аналіз людського «Я», «Я і Воно», «Три нариси з теорії сексуальності», й особливо у «Психології несвідомого».

Учений вважав, що психіка людини потенційно завжди перебуває у конфліктній ситуації. Розв'язати внутрішні конфлікти можна трьома способами. Перший – безпосереднє задоволення бажань, другий – задоволення бажань через їх витіснення у сферу несвідомого, а потім – сублімація, тобто перетворення енергії несвідомих потягів, переключення їх на «загальноприйнятні» типи соціальної діяльності і культурної творчості. Тут відбувається символічна реакція потягів. Третє – *свідоме оволодіння бажаннями*. Технічними засобами психоаналізу є виявлення й аналіз патогенного матеріалу, що можна одержати внаслідок розшифрування «довільних асоціацій», тлумачення снів, вивчення помилкових дій та інших «дріб'язків життя», на які звичайно не звертають уваги.

Психіка людини, за З. Фрейдом, складається з трьох шарів: несвідоме, підсвідоме, свідоме. Несвідоме є мовби глибинною основою психіки, яка визначає все свідоме життя людини і навіть долю окремої особи та цілих народів. Отже, структура особи, за З. Фрейдом, складається з трьох частин: «Воно» – тобто архаїчна базова складова психіки; «Над-Я» (Super-Ego) або «цензор» – установки суспільства; «Я» (Ego). «Я» – свідоме, «Воно» – несвідоме. *Свідомість «Я»* виступає як поле боротьби між «Воно» і «цензором», який витісняє егоїстичні імпульси із сфери свідомого, обмежує їх

вільний прояв, заганяє у сферу підсвідомого. Стосунки між «Я» і «Воно» можна порівняти з вершником і конем. Кінь дає рушійну силу (енергію), а вершник визначає напрям руху коня до конкретної мети. Інколи вершник змушений спрямовувати свого коня у напрямі, в якому той сам хоче йти, деколи ці напрями збігаються. Отже, свідомість є чимось *другорядним* щодо «несвідомого».

Досліджуючи «несвідоме», З. Фрейд наптовхується на «первинні потяги». «Первинні потяги» за З. Фрейдом – сексуальні потяги. За доказом цього видатний психоаналітик звертається до міфологічних сюжетів, до міфу «Про царя Едіпа». Як зазначає Е. Фромм, сексуальність у З. Фрейда є головною пристрастю людини, яка має руйнівний характер. Ця пристрасть розуміється як використання жінки мужчиною для того, щоб задовольнити його статевий голод, що утворюється хімічними сполуками. Для З. Фрейда *лібідо* означало суто чоловіче начало, а жінка була лише сексуально спотвореною людиною. І тільки з переглядом своєї теорії після 1920 року З. Фрейд говорив про Ерос як фундаментальне тяжіння у всій живій матерії. Проте він не відмовився від своєї механістичної теорії лібідо. Якщо у З. Фрейда основним рушійним чинником психіки є *енергія несвідомих* психосексуальних потягів, то в індивідуальній психології А. Адлера цю роль виконує комплекс неповноцінності і прагнення самоутвердитися.

Докорінно новим в аналітичній психології К. Юнга було впровадження поняття колективного несвідомого, яке поряд з індивідуальним несвідомим він розглядав як автономну психічну структуру. *Колективне несвідоме* – це найглибший шар психіки людини. Це сховище латентних слідів пам'яті людства і навіть наших людиноподібних пращурів. У ньому відображені спільні для всіх людських істот думки та почуття, які є результатом нашого емоційного минулого. У колективному несвідомому міститься вся духовна спадщина людської еволюції. Отже, зміст колективного несвідомого – це результат спадковості та є однаковим для всього людства.

К. Юнг доводив, що колективне несвідоме складається з так званих архетипів – моделей поведінки, алгоритмів пізнання, які переходять від покоління до покоління. Архетипи недоступні для безпосереднього сприймання й усвідомлюються через їх проекцію

на зовнішні об'єкти. Центральне місце серед архетипів К. Юнг відводив «самості» як потенційному центру особи на відміну від «Его» («Я») як центру свідомості.

Наприкінці 30-х років XX століття виник *неофрейдизм*, що намагався перетворити доктрину психоаналізу, відмовившись при цьому від концепції несвідомого і від біологічних передумов вчення З. Фрейда. Одним із провідних представників неофрейдизму був Е. Фромм, який відійшов від біологізму З. Фрейда і наблизився своїми поглядами до антропологічного психологізму та екзистенціалізму. Особливо це помітно із його праць «Революція надії», «Психоаналіз та етика», «Душа людини», «Втеча від свободи», «Людина для себе» та ін.

На відміну від З. Фрейда, Е. Фромм розглядає мотивацію людської діяльності не як біологічні компоненти «людської природи», а як наслідок соціальних процесів. Він переміщає акцент з порушення сексуальності на *конфліктні ситуації*, що зумовлені соціокультурними причинами, впроваджує поняття «соціального характеру» як сполучної ланки між психікою індивіда та соціальною структурою суспільства.

На думку Е. Фромма, людину, яка погано адаптувалася до соціальної структури, не слід розглядати як невротика. Водночас, добре адаптованого індивіда недоречно відносити до вищого рівня за шкалою людських цінностей. Належна адаптованість, як вважав Е. Фромм, часто досягається шляхом відмови від власної індивідуальності. Ось чому іноді невротик може бути схарактеризованим як людина, яка не впала у боротьбі за власну самість, неповторність.

Поведінку людини, зазначав Е. Фромм, визначає низка чинників. Одні із них можна вважати вродженими. Це стосується, передусім, *темпераменту*. Інші якості людини є набутими у процесі життєдіяльності. Найбільше це стосується *характеру*. Якщо З. Фрейд вважав, що характер пробуджується відповідно до різноманітних форм організації лібідо, то Е. Фромм вбачає джерела характеру в тому, як людина вступає в контакт з навколишнім світом та іншими людьми, власне із собою.

Розмірковуючи про характер, Е. Фромм розумів ту відносно стійку психічну структуру людини, яка визначає спрямованість її

конкретної поведінки, почуттів і вчинків. На думку вченого, основне завдання соціального характеру полягає в тому, щоб аналізувати енергію певного суспільства для неперервного його розвитку.

Поряд із поняттям «несвідоме» в психології можна натрапити і на поняття «підсвідоме». Вперше його використав 1776 року Е. Платнер як синонім несвідомого. Тенденція до ототожнення цих двох понять трапляється і в сучасній психології. Проте з часом під підсвідомим почали розуміти такі психічні процеси, стани та дії, що їх ми не усвідомлюємо лише якоїсь миті, хоча вони здатні помітно вплинути на зміст свідомості. Зі зміною умов вони доволі легко можуть перейти у сферу свідомого. Таке тлумачення поняття «підсвідоме» дуже близьке до поняття «передсвідоме» в психоаналізі З. Фрейда. Як зазначав учений, власний «топографічно» прошарок «передсвідомість» розташовується між прошарками «несвідоме» і «свідомість». Іншими словами: якщо свідомість виробляє програму поведінки, про яку суб'єкт знає, то підсвідомість має програму, про яку не знає, не здогадується.

Програми поведінки, що їх має підсвідомість, – це безумовні та умовні рефлекси, навички, звички, тобто стереотипні дії, які виконуються без поетапного контролю на рівні зв'язку: ситуація–дія. Конкретна ситуація породжує почуття, переживання, стан, характерні саме для неї, і цей сукупний стан психіки породжує в підсвідомості адекватні для цієї ситуації дії. Людина діє автоматично. Дії за програмою, яка перебуває в підсвідомості, тобто автоматичні дії, відображають те, що є характерним для поведінки конкретної людини в конкретній ситуації. У книзі «Сила вашої підсвідомості» Дж. Мерфі наголошує, що здатність людини відкривати сили власної підсвідомості робить її сильною, мудрою, успішною, радісною. Учений доводить, що підсвідомість допомагає людині психологічно захистити себе, подолати життєві перешкоди, бути щасливою.

Свідомість людини формується великою мірою під впливом практики. Завдяки практиці у свідомості людини відкладаються ті чи інші уявлення, способи діяльності тощо. Практика може бути репродуктивною, тобто такою, при якій людина просто користується набутими нею або кимось іншим способами діяльності, та інноваційно-творчою – такою, коли людина відкриває щось нове.

Завдяки практиці людина здобуває досвід – набуті знання, вміння та навички діяльності. Саме завдяки інноваційно-творчій практиці духовність людини збагачується новим змістом. Отже, можна зробити висновок, що у житті людини, її психіці, надзвичайно важливу роль відіграють свідоме, несвідоме й підсвідоме, які діалектично взаємопов'язані і взаємодіють залежно від внутрішніх та зовнішніх чинників. Оскільки свідомість є якісно особливою формою психіки, стрижнем світогляду людини, то це зумовлює необхідність її формування не лише у навчальному, а й позанавчальному процесі, застосовуючи при цьому різноманітні засоби, форми і методи. Важливо враховувати, що свідомість людини постійно розвивається, впливає на характер її діяльності і поведінки. Виховний процес вимагає від суб'єктів виховання брати до уваги діалектичний зв'язок між свідомим, несвідомим і підсвідомим, отже, усіма невід'ємними складовими психіки.

Тести рефератів

1. Форми суспільної свідомості: політика, право, мораль, мистецтво, релігія, філософія та їх вплив на індивідуальну свідомість.
2. Концепція несвідомого З. Фрейда.
3. Проблема несвідомого у теорії А. Адлера.
4. Колективне несвідоме К.-Г. Юнга. Архетипи.
5. Свідомість гуманістичному психоаналізі Е. Фрома.
6. Підсвідомість і страх.
7. Підсвідомість і сон.
8. Віра і свідомість.

Література

1. Ануфрієва Н.М. Соціальна психологія: навч. посіб. / Н.М.Ануфрієва, Т.М.Зелінська, Н.О.Єрмакова. – К.: Каравела, 2009. – 216 с.
2. Копець Л. В. Психологія особистості : навч. посіб. / Л. В. Копець. – К.: Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2007. – 460 с.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : учебн. пос. / А. Н. Леонтьев. – 2-е изд., стереотипн. – М.: Академия, 2005. – 352 с.

4. Новые педагогические и информационные технологии в образовании / Под ред. Е. Полат. – М.: Академия, 2002. – 272 с.
5. Фрейдджер Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты; пер. с англ. / Р. Фрейдджер, Д. Фейдимен – С.Пб.: Прайм–ЕВРОЗНАК, 2004. – 608 с.

ТЕМА 4. ПІЗНАННЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА

Теорія пізнання (гносеологія) – це розділ філософії, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, її пізнавальні можливості та здібності; передумови, засоби та форми пізнання, а також відношення знання до дійсності, закони його функціонування та умови й критерії його істинності й достовірності.

Головним у теорії пізнання є питання про відношення знання про світ до власне світу, чи спроможна наша свідомість (мислення, відчуття, уявлення) давати адекватне відображення дійсності. Вчення, що заперечує можливість достовірного пізнання сутності дійсності, дістало назву агностицизму. Помилковим є уявлення про агностицизм як про вчення, що заперечує пізнання взагалі. Агностики вважають, що пізнання можливе лише як знання про явища (Кант) або про власні відчуття (Юм). Головною ознакою агностицизму є заперечення можливості пізнання саме сутності дійсності, яка прихована видимістю.

Проте слід зазначити, що агностицизм виявив важливу проблему гносеології – що я можу знати? Це питання стало провідним у праці Канта «Критика чистого розуму» і досі залишається актуальним. Справа в тому, що справді людське пізнання як будь-який процес, що історично розвивається, на кожному конкретному етапі свого розвитку має обмежений, відносний характер. Агностицизм абсолютизує цю відносність, стверджуючи, що людське пізнання в принципі не спроможне проникнути в сутність явищ. Все знання зводиться ним або до звички, пристосування, специфічної організації психічної діяльності (Юм), або до конструктивної діяльності розсудку (Кант), утилітарної користі

(прагматизм), до прояву специфічної енергії органів чуття (Мюллер), до «символів», «ієрогліфів» (Гельмгольц, Плеханов), до результатів угоди між вченими (конвенціоналізм), до відображення відношень між явищами, а не їхньої природи (Пуанкаре, Бергсон), до правдоподібності, а не об'єктивної істинності його змісту (Поппер). Спільна ідея – знання – не дає відображення сутності дійсності, а в кращому випадку обслуговує утилітарні потреби та запити людини.

Принципову можливість пізнання визнають не лише матеріалісти, а й більшість ідеалістів. Проте у вирішенні конкретних гносеологічних проблем матеріалізм і ідеалізм докорінно відрізняються. Ця різниця проявляється як у розумінні природи пізнання, так і в самому обґрунтуванні можливості досягнення об'єктивно істинного знання, а найкраще – у питанні про джерела пізнання. Для ідеалізму, який заперечує існування світу незалежно від свідомості, пізнання уявляється як самодіяльність цієї свідомості. Свій зміст знання отримує не з об'єктивної дійсності, а з діяльності самої свідомості; саме вона і є джерелом пізнання.

Згідно з матеріалістичною гносеологією джерелом пізнання, сферою, звідки воно отримує свій зміст, є існуюча незалежно від свідомості (як індивідуальної, так і суспільної) об'єктивна реальність. Пізнання цієї реальності – це процес творчого відображення її в свідомості людини. Принцип відображення виражає сутність матеріалістичного розуміння процесу пізнання. Знання за своєю природою – це результат відображення, суб'єктивний образ об'єктивного світу. Проте є принципова різниця в розумінні процесу пізнання як відображення дійсності домарксистським матеріалізмом та сучасною матеріалістичною теорією пізнання. Тривалий час матеріалістична філософія процес пізнання розглядала ізольовано від суспільно-історичної практики людства, виключно як пасивний споглядальний процес, у якому суб'єктом був окремий абстрактний індивід з вічними і незмінними пізнавальними здібностями, заданими йому природою, а об'єктом – така ж вічна і незмінна в своїх закономірностях природа.

Подальший розвиток матеріалістичної теорії пізнання полягає, по-перше, в поширенні діалектики на пояснення пізнавальних про-

цесів, створенні діалектики як науки про загальні закони розвитку природи, суспільства, мислення і пізнання; по-друге, у введенні принципу практики як основного і вирішального для з'ясування сутності гносеологічних проблем та їхнього вирішення. Для сучасної матеріалістичної філософії процес пізнання носить суспільно-історичний характер, що виявляється, по-перше, у тому, що всі людські пізнавальні здібності й можливості формуються на основі практики і зумовлені нею; по-друге, окрема людина навчається мислити і пізнавати разом із засвоєнням форм і способів людської діяльності, набутих людством знань, мови, тобто завдяки засвоєнню суспільно-історичного досвіду, нагромадженого попередніми поколіннями; по-третє, сам процес оволодіння цим досвідом передбачає життя в суспільстві, в людському колективі; по-четверте, те, що людина може пізнати і що вона пізнає, теж визначається рівнем суспільно-історичного розвитку людства, всесвітньо-історичним розвитком загальної системи знань, закріплених у предметах матеріальної та духовної культури, в категоріальній будові мислення, в його структурі, в мові.

Введення в теорію пізнання принципів діалектики і практики дало змогу застосувати до пізнання принцип історизму, зрозуміти пізнання як суспільно-історичний процес відображення дійсності в логічних формах, що виникають на основі практики; науково обґрунтувати здатність людини в своїх знаннях давати істинну картину дійсності, розкрити основні закономірності процесу пізнання, сформулювати основні принципи теорії пізнання. Сучасна наукова гносеологія ґрунтується на таких основоположеннях.

1. Принцип об'єктивності, тобто визнання об'єктивного існування дійсності як об'єкта пізнання, її незалежності від свідомості та волі суб'єкта.

2. Принцип пізнаванності, тобто визнання того факту, що людські знання в принципі здатні давати адекватне відображення дійсності, її об'єктивно істинну картину; що пізнанню людини в принципі немає меж, хоч на кожному історичному етапі пізнання обмежене рівнем розвитку практичної діяльності людства.

3. Принцип активного творчого відображення, тобто визнання того, що процес пізнавання – це цілеспрямоване творче відобра-

ження дійсності в свідомості людини. Пізнання є творчим відображенням дійсності, оскільки його результатом не є створення ідеальної копії наявного стану речей, «повторення» в ідеальній формі того, що існує, як це уявлялось споглядальному матеріалізму. Пізнання виявляє об'єктивний зміст реальності як діалектичної єдності дійсності і можливості, відображаючи не тільки дійсно існуючі предмети та явища, а й усі їхні можливі модифікації.

4. Принцип діалектики, тобто визнання необхідності застосування до процесу пізнання основних принципів, законів, категорій діалектики.

5. Принцип практики, тобто визнання суспільно-історичної предметно-чуттєвої діяльності людини щодо перетворення природи, суспільства та самої себе основною, рушійною силою, метою пізнання та критерієм істини.

6. Принцип історизму, який вимагає розглядати усі предмети та явища в їхньому історичному виникненні і становленні, а також через призму історичних перспектив їхнього розвитку, через генетичний зв'язок з іншими явищами та предметами дійсності.

7. Принцип конкретності істини, який наголошує, що абстрактної істини не може бути, істина завжди конкретна, кожне положення наукового пізнання слід розглядати в конкретних умовах місця та часу.

Процес пізнання, будучи процесом активного творчого відтворення дійсності у свідомості людини в результаті її діяльного предметно-практичного відношення до світу можливий лише при взаємодії людини з явищами дійсності. Цей процес у гносеології осмислюється через категорії «суб'єкт» та «об'єкт». Протилежностями, через взаємодію яких реалізується процес пізнання, є не свідомість і не знання саме по собі та зовнішній світ (матерія, природа), а суб'єкт як носій свідомості і знання та об'єкт як те, на що спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта.

Суб'єкт пізнання, згідно з сучасною філософією, – це реальна людина, суспільна істота, наділена свідомістю, насамперед у таких її проявах, як мислення, чуття, розум, воля, яка засвоїла історично вироблені людством форми та методи пізнавальної діяльності і тим самим розвинула свої пізнавальні здібності і оволоділа істо-

рично конкретними здатностями до цілеспрямованої пізнавальної діяльності.

Суб'єкт пізнання визначається і як суспільство в цілому, яке має певний спосіб матеріального та духовного виробництва, певний історичний рівень розвитку культури та науки. Проте слід мати на увазі, що суспільство не має надлюдських, надіндивідуальних органів пізнання. Суспільство виступає суб'єктом пізнання опосередковано, через пізнавальну діяльність окремих людей, але люди формуються як суб'єкти пізнання лише в їхній спільній діяльності, зумовленій певною системою суспільних відносин, формами спілкування, певним рівнем розвитку суспільного виробництва, культури та самого пізнання. Суб'єктом пізнання є людина не як біологічна істота, а як продукт суспільно-історичної практики і пов'язана з усією сукупністю суспільно-історичних умов та відносин шляхом засвоєння надбань матеріальної та духовної культури суспільства. Кожна людина реалізує себе в пізнанні як суспільна істота, оскільки всі пізнавальні здібності і можливості, вся пізнавальна діяльність у своїх суттєвих проявах реалізується лише в суспільстві і через суспільство.

Суб'єкт пізнання, таким чином, – це людина, яка включена в суспільне життя, в суспільні зв'язки та відносини, яка використовує суспільно-вироблені форми, способи, методи практичної та пізнавальної діяльності, як матеріальні (знаряддя праці, прилади, експериментальні установки тощо), так і духовні (категорії, логічні форми та правила мислення, зміст мови, правила її структурної побудови та вживання); це людина, яка здійснює перехід від незнання до знання, від неповного знання до більш повного і точного, нарощуючи суспільно необхідне нове знання про дійсність.

Об'єкт пізнання – це те, на що спрямовується на основі практики пізнавальна діяльність суб'єкта. Об'єктом пізнання може бути в принципі вся дійсність, але лише в тій мірі, в якій вона увійшла в сферу діяльності суб'єкта. Поняття «об'єкт» та «об'єктивна реальність» пов'язані між собою, але не тотожні за своїм змістом. Об'єктом є не вся об'єктивна реальність, а лише та її частина, що вже введена в практику людства і становить коло його пізнавальних інтересів. Об'єктом пізнання виступають не лише явища при-

роди, а й суспільства, і сама людина, і відносини між людьми, їхні взаємини, а також свідомість, пам'ять, воля, почуття, духовна діяльність взагалі, в усій поліфонії її проявів. Пізнання може бути спрямованим на дослідження не лише об'єктивного світу, й ідеальних об'єктів, наприклад, числа, площини та ін. в математиці, абсолютно чорного тіла, ідеального газу, рівномірно-прямолінійного руху в фізиці, тієї чи іншої суспільно-економічної формації в суспільствознавстві тощо.

Ідеальні об'єкти – це ідеальні образи об'єктивно існуючих предметів та явищ, які одержуються суб'єктом у результаті абстрагування та ідеалізації і які виступають заміниками реальних предметно-чуттєвих об'єктів. Необхідність виділення ідеальних об'єктів зумовлена прогресуючим розвитком науки, все глибшим її проникненням в сутність дійсності. Об'єкт пізнання, таким чином, – це частина об'єктивної і частина суб'єктивної реальності, на яку спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта. Об'єкт не є чимось раз і назавжди рівним собі, він постійно змінюється під впливом практики та пізнання, оскільки змінюється, розширюючись та поглиблюючись, та частина матеріального і духовного світу, яка включається в сферу діяльності суспільства і тим самим стає об'єктом інтересів суб'єкта.

Сучасна матеріалістична гносеологія розглядає суб'єкт та об'єкт у діалектичному взаємозв'язку, взаємодії, єдності, де активною стороною є суб'єкт пізнання. Проте активність суб'єкта у пізнанні слід розуміти не в значенні творення об'єктивного світу та законів його розвитку, а в значенні творчого характеру їх відкриття та виразу мовою науки, в формуванні та розвитку форм, засобів та методів пізнавальної діяльності.

Взаємодія суб'єкта і об'єкта фіксує єдність матерії і свідомості, буття і мислення, природи і духу. І об'єкт, і суб'єкт формуються в процесі практичної діяльності і невіддільні один від одного в своєму виникненні та функціонуванні. В цьому плані як без об'єкта не може бути суб'єкта, так і без суб'єкта немає об'єкта, а точніше без суспільно-історичної практики нема ні суб'єкта, ні об'єкта. Хоч об'єкт, звичайно, не конструюється суб'єктом, його свідомістю, а існує об'єктивно, проте об'єктивна реальність не може стати об'єк-

том без активної діяльності суб'єкта. Процес пізнання можливий лише при наявності взаємодії суб'єкта та об'єкта, в якій суб'єкт є носієм діяльності, а об'єкт – предметом, на який вона спрямована.

Результатом процесу пізнання є пізнавальний (гносеологічний) образ, суб'єктивний образ дійсності і до того ж не копія, а ідеальний образ, який є діалектичною єдністю суб'єктивного та об'єктивного. Пізнавальний образ не може вийти за межі суб'єктивності в тому плані, що, по-перше, він завжди належить суб'єкту; по-друге, він завжди є лише ідеальним образом об'єкта, а не самим об'єктом з усіма його властивостями і матеріальними проявами; по-третє, об'єкт у пізнавальному образі відображається з різною мірою адекватності, глибини проникнення в сутність, всебічності. Пізнавальний образ не є копією дійсності і в тому плані (це, по-четверте), що дійсність відображається в ньому, як уже зазначалося, не лише такою, якою вона є, а й такою, якою може стати в результаті практичної діяльності людини, не лише з точки зору сущого, а й можливого. В той же час пізнавальний образ є об'єктивним за змістом, оскільки, по-перше, дійсність відображається в ньому в її об'єктивних зв'язках та відношеннях, по-друге, цей зміст завжди опосередкований практичною та пізнавальною діяльністю попередніх поколінь, які для кожного суб'єкта теж є об'єктивною реальністю. Пізнавальний образ та відображений у ньому об'єкт становлять єдність протилежностей. Вони єдині, тому що пізнавальний образ є образом об'єкта, але в той же час і протилежні, тому що образ по відношенню до об'єкта виступає як ідеальне до матеріального. Пізнавальний образ не є ні матеріальною копією світу, ні особливою уможливною річчю, що існує поруч з іншими речами дійсності.

Пізнання, мислення не створює свого особливого матеріального чи ідеального предмета, воно створює в результаті відображення лише ідеальні образи предметів. Ідеальність пізнавального образу існує лише як активна здатність суб'єкта в своїй діяльності, в духовному плані – в думках, почуттях та цілях відтворювати той чи інший предмет, явище, процес. Пізнання дійсності є процесом постійної взаємодії суб'єкта і об'єкта, процесом, що перебуває в постійному розвитку і опосередковується активною діяльністю

суб'єкта. Аналіз пізнання саме через призму активної практичної і пізнавальної діяльності і дає змогу зрозуміти суб'єктивну активність людини не як перепону, а як необхідну умову досягнення істинного знання про дійсність.

Філософія пізнання містить наступні структурні елементи:

- а) *феноменологію*, яка вивчає механізми пізнання, будову і властивості людської духовності, які дають змогу пізнавати дійсність;
- б) *гносеологію*, яка вивчає процес пізнання;
- в) *епістемологію*, яка вивчає результат пізнання, тобто *знання*;
- г) *методологію*, яка вивчає способи (методи) пізнання.

Феноменологія. Серед усього суцього є суще, наділене особливою здатністю – пізнавати інше суще та самого себе, тобто *духовністю*. Цим сущим є людина. Духовність – це світ понять, суджень, образів, думок, почуттів, переживань, фантазій і мрій людини. Якою саме є ця духовність, тобто ці думки, образи, почуття і мрії? В чому відмінність духовності від усього іншого суцього? Якими є її головні особливості? Насамперед зазначимо, що духовність має здатність, як у дзеркалі відбивати дійсність, однак це дзеркало не є абсолютно точним. Філософ-неокантіанець Кассієр називав «наївною теорією відображення» концепцію, згідно з якою образ у духовності відповідає образу у дійсності. Як показав ще Кант, «внутрішні образи», що відображаються у духовності, відрізняються від предметів «самих по собі». По-перше, копії предметів не можуть бути точними, по-друге, предмети в духовності перетворюються у знаки, символи і слова, витворюючи тим самим складний і різноманітний знаково-символічний зміст людської духовності, по-третє, духовність сама може вибудовувати образи, проекти, закони, судження, яких немає в дійсності, цим самим добудовуючи (компенсуючи) дійсність до того стану, якого їй хочеться.

Особливе значення для духовності мають слова, які людина може об'єднувати в знаково-символічну систему – мову, а потім передавати їх іншим людям, які на основі засвоєння одних і тих самих мов отримують змогу обмінюватися змістом духовності. А окрема людина має змогу «інтеріоризувати» мову, тобто «повернути» її в духовність і почати «мислити словами». Гайдегер вважав, що мова – це середовище, в якому розгортається людське буття,

яка впливає на саме людське життя, великою мірою визначаючи його. Духовність осягає свою обмеженість і пізнає у знаково-символічній формі тільки те, що може бути їй доступне, тільки те, що залучене до її духовно-практичного горизонту, тому «нова онтологія», про яку вже йшлося («критична онтологія» Гартмана, «феноменологічна онтологія» Гусерля, «фундаментальна онтологія» Гайдегера, «онтологічна герменевтика» Гадамера, «феноменологія сприйняття» Мерло-Понті тощо) відмежовується від постановки питання про існування чогось «поза духовністю», оскільки про те, що існує поза нею, не можна сказати нічого, навіть того, що воно існує. Духовність – це ідеальне в людині і, з огляду на це, питання «первинності» ідеального чи матеріального втрачає сенс. Ще у першій половині XX століття Гусерль, довів, що питання про первинність духовного чи матеріального не є коректним саме по собі. Духовність і світ не можна мислити поза їх протиставленням. Ідеальне можливе тільки тоді, коли існує матеріальне, а матеріальне – коли існує ідеальне. Та й узагалі їх не можна визначити інакше, як через свою протилежність («матеріальне – це не ідеальне», а «ідеальне – це не матеріальне»).

Далі ми розглянемо сутність, властивості і будову духовності. Розділ філософії, який вивчає сутність, будову і властивості свідомості, називається філософією свідомості, або ще завдяки працям Гусерля, який на початку XX століття створив найпотужніше за всю історію філософії вчення про свідомість, цей розділ називають феноменологією.

Інтенціональність – здатність до зосередженості, направленості свідомості, устремління. На думку Гусерля, духовність є завжди направленою на щось, тобто «пустою» бути не може. «Чистої» духовності не існує, адже в кожному мить нашого життя ми маємо усвідомлення «чогось»: аудиторії, столу, книги, іншої людини тощо. Весь світ, таким чином, постає як зміст інтенціональності, інтенціональний відповідник буття. Це головна властивість людської духовності, однак не остання. Як уже зазначалося, вона може бути інтенціонально-спрямованою на феноменальне, дійсне буття, а може бути спрямованою на саму себе. Спрямованість психіки на дослідження власного функціонування, тобто на

саму себе, називається рефлексією, а той пласт духовності, який містить досвід і матеріал, отриманий внаслідок рефлексії, називається самосвідомістю.

Чуття, або сенсорність – здатність духовності пізнавати дійсність та саму себе за допомогою слуху, нюху, зору, дотику тощо при безпосередньому впливові на рецептори, яка поділяється на: *перцепцію* – здатність сприймати навколишній світ, довкілля, дійсність та *апперцепцію* – здатність сприймати внутрішні, притаманні самій людині сигнали, імпульси, що інформують людину про стан її організму тощо.

Сприймання – здатність людської духовності виділяти окремі предмети з навколишньої дійсності та усвідомлення їх цілісності.

Сутнісне бачення – здатність усвідомлювати сутності предметів, їх смисл, їх ідею.

Мислення – механізм духовності, що володіє здатністю перетворювати те, що в ній знаходиться на основі певних, притаманних усім людям законів та закономірностей (їх вивчає такий розділ філософії, як *логіка*), встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, тобто відшукувати причини певних явищ і подій або, навпаки, передбачати, до яких наслідків вони приведуть, робити ті чи інші висновки. Наприклад, коли ми розв'язуємо математичну задачу, то використовуємо переважно мислення.

Інтуїція – механізм, що володіє здатністю безпосередньо, без логічних міркувань розуміти речі і доходити до істин. Інтуїція – явище загадкове. Як може людина, наприклад, точно передбачити політичну подію чи результат спортивної гри без якихось логічних розмірковувань, достеменно з'ясувати важко. Дехто із філософів, як, наприклад, Спіноза, вважали інтуїцію головним інструментом пізнання, а дехто – і «божественним» витвором. Велике значення інтуїції надавав також Бергсон та інші мислителі. Дехто з істориків філософії навіть уживав термін «інтуїтивізм», позначаючи ним окремий напрям у філософії. Напевно, інтуїція є тим же самим логічним міркуванням, але «проваленим» (повністю або частково) у несвідому сферу духовності.

Воля – механізм духовності людини, що спонукає її вдаватися до тих чи інших вчинків, у тім числі й до пізнання світу. Аврелій

Августін, «першовідкривач» волі, вважав її незалежною і такою, що є істинною причиною добрих або злих вчинків.

Пам'ять – механізм духовності, що відповідає за збереження інформації та емоційних станів.

Уява – здатність духовності витворювати поняття, образи і події, яких у дійсності немає, хоча можуть бути, наприклад, колись ідесь все-таки існували.

Фантазія – здатність свідомості витворювати поняття, образи і події, яких у дійсності немає і не можуть бути (наприклад, образи різних фантастичних істот).

Емоції – внутрішні переживання людини, що супроводжують процеси пізнання і виражаються у таких станах, як задоволення, незадоволення, гнів, радість, смуток. Довготривалі емоції називають *почуттями*. Наприклад, коли нас засмутила якась людина – це короткотривала емоція, а коли ми відчуваємо любов чи зневагу до людини – то це почуття.

Інколи філософи комбінують кілька механізмів, даючи їм спільну назву. Таким способом виділяють: *інтелект* – властивість, яка об'єднує мислення, чуття і волю (на думку Канта – це те, що працює зі сферою досвіду і не намагається проникнути у речі йому недосяжні, де він не має під собою стійкого ґрунту (наприклад, під час розмірковувань про Бога тощо), тобто фактично розмисел виключає інтуїцію) та *розум* – властивість, яка об'єднує розмисел із інтуїцією (як вважав Кант, саме розум постійно намагається вийти за власні межі й досягнути те, що йому непідвладне, Кант також ділить розум на *чистий* (мислення, чуття, інтуїція), тобто той, що пізнає світ, та *практичний*, тобто такий, що регулює вчинки на основі моралі). Інколи використовують також поняття *душа* і *Дух*. Поняття «душа» розуміли по-різному: починаючи від ототожнення її з «розумом» (антична філософія) і закінчуючи ототожненням її з духовністю. «Дух», за вченнями середньовічних філософів, – це те, що є в людині від Бога («іскра Божа»), а у філософії Шелера духу надається ще одна властивість – сприймати сутності предметів. Духовність людини, якщо її розглядати в певний фіксований період часу, як вказував Фрейд, складається з двох частин: свідомого – тих образів, які на даний час «завантажені» в нашу духовну

сферу, й несвідомого – того, що в духовності присутнє, але ми його в даний момент не осягаємо чи й взагалі не можемо осягнути.

Для сучасної феноменології дискусійним залишаються питання про те, які з властивостей, рівнів та сфер духовності євродженими, а які набуваються в процесі життя.

Гносеологія. Термін «гносеологія» означає «розум», «вчення», «слово». Отже, як саме протікає процес пізнання? Спочатку свідомість має чітко відділити те, що вона намагається пізнати від того, хто намагається пізнати. Тобто *об'єкт* – те, на що спрямована свідомість і *суб'єкт* – того, хто пізнає, а отже, чітко відділити знання суб'єктивне (вибудоване всередині свідомості) й об'єктивне (прирівняне до дійсності), хоча сам суб'єкт може пізнавати власні (суб'єктивні враження), створюючи тим самим так звану «суб'єкт-суб'єкту» пізнавальну ситуацію.

Класична гносеологія вважає, що пізнання починається із *чуття* – сприйняття предметів чи внутрішніх станів людини зором, слухом, дотиком чи іншим «фізичним» способом. Згодом матеріал чуття ми починаємо обробляти за допомогою *мислення*, здійснюючи операції, такі, як аналіз, синтез, порівняння й ін. (їх вивчає логіка). Отже, говорять, що пізнання може бути *чуттєвим* і *раціональним*, тобто таким, що використовує або чуття, або мислення.

Пізнання може бути залежним від досвіду, або *емпіричним*, і незалежним від досвіду – *теоретичним*.

Слід зазначити, що емпіричне пізнання, так само як і теоретичне, використовує і чуттєву і раціональну форму пізнання. Теоретичне пізнання ґрунтується на властивості свідомості формувати самостійні, внутрішні утворення і використовує переважно мислення.

Той чи інший об'єкт, так само як і суб'єкт, можуть осягатися безпосередньо без використання мислення, за допомогою інтуїції, або опосередковано – за допомогою мислення. Безпосереднє пізнання називається ірраціональним, а інколи, якщо воно спрямоване на осягнення Бога – містичним. Опосередковане пізнання називають інтелектуальним, або інтелігібельним.

Пізнання, в якому людина знаходить або створює щось таке, чого не було до неї, називається творчим пізнанням. Творчість

може бути науковою або ненауковою. Наприклад, створення поеми, картини, філософського вчення – ненаукова творчість. Вона може використовувати як раціональну форму пізнання, так й чуттєву, ірраціональну, містичну. Наукова творчість, яка спрямована на відкриття та пояснення чогось нового, незалежно від того, якою є ця наука (фізика, хімія чи психологія), підлягає певній послідовності операцій, так званій «логіці наукового дослідження». Спочатку перед науковцем постає проблема, тобто нестача знань, про якийсь об'єкт, явище природи чи психологічну властивість особистості. Проблема досить часто полягає у нездатності пояснити чи описати дане явище. До проблем призводять нові нікому не відомі факти, які цілеспрямовано чи випадково відкриває науковець. Потім він робить припущення, яке в науці називається гіпотезою. Гіпотеза – це ще не достовірне знання, яке пояснює невідоме явище, це лише знання, достовірність якого треба перевірити. Подальші зусилля науковця спрямовані на перевірку гіпотези за допомогою експериментів і теоретичних даних. У результаті чого гіпотеза або підтверджується, або спростовується. Якщо гіпотезу було спростовано, то для пояснення факту слід перевірити іншу гіпотезу. Підтверджені гіпотези стають надбанням фактичного знання. Для того, щоб пояснити не один частковий, а низку фактів, створюється теорія, метою якої є пояснення на основі якомога меншого числа тверджень якомога більше число явищ. Більш вищими щаблями узагальнення знань є *наукова ідея*, яка може об'єднувати кілька наукових теорій, а також *наукове вчення*, яке об'єднує на якійсь спільній основі кілька ідей, і *науковий напрям*, який знову ж таки на основі інтересу, зацікавлення, може об'єднувати кілька, інколи навіть суперечливих, вчень.

Епістемологія. Результат пізнання називається знанням, а теорія знання називається епістемологією. Термін «епістемологія» був запропонований у XIX ст. шотландським філософом Джеймсом Фредеріком Фер'є у його книзі «Основи метафізики», де філософія поділяється ним на онтологію (вчення про буття) і епістемологію (вчення про знання). Протягом тривалого часу терміни «епістемологія» та «гносеологія» вживались як синоніми, однак у наш час їх розрізняють. Отже, яким саме є людське знання, які є

його види, типи, рівні? На ці й інші питання намагається знайти відповідь епістемологія.

Насамперед знання, в залежності від того, яким чином воно було здобуте і який воно має характер, може бути кількох рівнів:

Віра. Якщо у свідомості людини, незалежно, як сформулювали-ся ті чи інші переконання, які ніяк не доведені, то таке знання називається вірою. Віра буває двох типів:

а) гносеологічною («епістемною») – вірою, при якій науковець, філософ чи інша людина приймає ті чи інші твердження без доказу, «на віру», як очевидні (наприклад, аксіоми у геометрії Евкліда, чи віра у детермінізм природи (тобто в те, що існують вічні і незмінні закони природи, які науковець повинен відкрити).

б) релігійною – при якій людина приймає ті чи інші твердження щодо сфери надприродного, божественного, святого без доказу і перевірки, причому не допускає сумніву у них (наприклад, у існування Бога).

Гадка (доксичне знання). Рівень знання, при яких людина не просто сліпо вірить в ті чи інші речі, а просто висуває припущення, називається *гадкою*, або *доксичним* знанням.

Дискурсивне («епістемне») знання. Це знання, яке намагається бути обґрунтованим раціонально чи експериментально, наприклад, наукове знання, або аргументи.

Софійне знання («мудрість»). Найвищий тип знання, здобутих не тільки припущеннями і доказами, але й усім людським єством (інтуїцією волею й ін.). Це філософське знання. Софійне знання виходить за межі наукового, оскільки це є знання смислу життя, добра і зла тощо, тобто відповідає на питання, які наука навіть не ставить. Науковець не претендує на *абсолютну* істину, тобто, таку, яка не може бути визнаною *хибною*, він усвідомлює, що його істина *відносна*, і абсолютної істини, тобто такої, що пояснить всі явища природи, досягти неможливо. *Філософська істина* – це знання про першооснови буття, смисл людського життя, добро й зло тощо; з огляду на такий її характер вона може претендувати на абсолютність. Філософської істини, на відміну від наукової, досягти можна. Чимало філософів минулого визнавали принципову досяжність філософської істини, хоча й заперечували можливість охопити всю її повноту.

Сучасна епістемологія визнає рівноправність філософського, наукового та релігійного знань, оскільки тільки разом вони створюють різнобічну картину дійсності.

Методологія. Людина має здатність *регулювати* процес пізнання, надавати перевагу раціональному пізнанню над чуттєвим, вірі над розумом чи навпаки, окрім того ті способи і процедури, якими ми пізнаємо одну дійсність, не працюють на іншій. Наприклад, способи фізичних досліджень незастосовні у психології тощо. Через це в межах теорії пізнання виникає питання про метод пізнання, тобто про спосіб, за допомогою якого людина може пізнати дійсність. Розділ філософії пізнання, який займається вивченням методів пізнання, називається *методологією*.

В різні часи на роль універсального методу пізнання претендували:

Діалектика. Це слово протягом віків змінювало свій смисл. Як відомо, слово діалектика походить від грецького – вести бесіду, діалог. Словом діалектика назвали метод Сократа, котрий під час бесіди, діалогу просив співрозмовника сформулювати загальне поняття, а потім, конкретизуючи його, приводив співрозмовника до суперечності. Діалектика Сократа, як ми вже знаємо, обов'язковими моментами передумовлювала іронію, удаване незнання, замешкання і маєтику. Однак згодом, після Сократа, смисл слова «діалектика» неодноразово змінювався. Для Платона діалектика – це перехід від понять менш загальних до більш загальних. Арістотель розглядає це мистецтво, як устремління до того знання, яким володіє філософія. Кант розглядає діалектику як процедуру розуму, що виходить за межі досвіду. Діалектика, на його думку, вступає в силу, коли ми маємо справу із такими проблемами, як людська душа або Бог; вона позбавлена надійної експериментальної основи, постійно має справу з протиріччями, а отже, не може бути достовірним методом пізнання. Для Фіхте діалектика є позитивною процедурою і означає освоєння свідомістю (Я) світу (не-Я), котрий він вважав всього лише нашим уявленням, яке продукує підсвідомість. Гегель вважав діалектикою розвиток всієї дійсності та її пізнання. Діалектика – це процес, який складається з трьох фаз: а) *тези* – ствердження поняття, яке, розвиваючись, приходить до свого за-

перечення, причому розвиток відбувається шляхом абстрагування, нехтування деталями об'єкта, що веде до протиріччя; б) *антитези* – заперечення поняття; в) *синтезу* – формування поняття більш високого рівня. Зрештою, марксистська філософія, спираючись на Гегеля, тлумачить діалектику як *розвиток матеріальної дійсності* і, знову ж таки, універсальний *спосіб пізнання*. Далеко не всі в наш час поділяють цю думку. Безумовно, позитивною стороною діалектики є її інтерес до протиріч у дійсності та мисленні, однак у філософії марксизму діалектика фактично перетворилась у метод, за допомогою якого можна довести і заперечити все, що завгодно.

Феноменологічний метод. Це метод, який ґрунтується на властивості свідомості вбачати сутність. Гусерль вважав, що дослідження сутностей є процедурою незалежною від змісту пізнання, тобто цей метод можна застосувати і в гуманітарних і в природничо-наукових студіях. Кожне поняття містить у собі сутність й якісь емпіричні ознаки (колір, форма й ін.). Феноменологія дає змогу не тільки пізнавати сутність, але й конструювати наукові поняття методом «ейдетичного варіювання», а тому вона може бути істинно науковим методом пізнання, «строгою наукою», як писав Гусерль. Феноменологічний метод зараз успішно застосовується не лише у філософських студіях, але й у соціології, культурології, естетиці та інших галузях, однак його важко застосувати у природничо-наукових дослідженнях.

Метод категоріально-логічного аналізу. Цей метод ґрунтується на законах людського мислення, які вивчає логіка. Він широко використовується у так званій *аналітичній філософії*, неоднорідній, близькій до позитивізму течії, що виникла у ХХ ст., головними представниками якої були, як ми вже знаємо, Карнап, Фреге, Расел, Вітгенштайн, Квайн, Вайтхед. Логіка нині є окремою філософською дисципліною: вона вчить правильно конструювати поняття та категорії, розглядає правила формулювання аналітичних і синтетичних, індуктивних, дедуктивних суджень тощо.

Метод системно-структурного аналізу разом із групою близьких до нього методів, куди входять:

а) *системний підхід* – методологічний напрям у науці, який розглядає предмети дійсності як системи – сукупності частин (елементів) поєднаних між собою;

б) *загальну теорію систем* – загальнонаукове вчення про принципи побудови і функціонування будь-яких систем;

в) *синергетику* – в найзагальнішому розумінні теорію систем, що саморегулюються. Засновниками синергетики є Герман Хакен та Ілля Пригожин. Зараз ця методологічна течія набуває значної популярності.

г) *структурно-функціональний аналіз* – метод дослідження систем (насамперед соціальних) на основі виділення внутрішньої будови та ролі (функцій) елементів один відносно одного. Цей метод використовувався у межах антропології (Броніслав Малиновський, Альфред Реджинальд Радкліфф-Браун, однак далі набув великого поширення у соціальній філософії та соціології (яскравими поборниками цього методу були Толкотт Парсонс, Роберт Мертон та ін.).

д) *структуралізм* – методологічний напрям, що ставить за мету виділення та дослідження структур дійсності й людського мислення. Виник на початку ХХ століття в ряді гуманітарних дисциплін (лінгвістика, літературознавство, психологія, яскравими представниками були Фердинанд Соссюр, Леві-Строс, Жан Піаже та ін.).

е) *семіотика* – теорія знакових систем, насамперед мов. Уперше загальні принципи семіотики були сформульовані Пірсом, однак систематичний виклад цієї методології вперше здійснив Морріс. Яскравим представником цього напрямку був також Юрій Лотман і так звана «Тартуська школа семіотики».

Герменевтичний метод (Гайдегер, Рікер) – метод, що розглядає весь світ як текст і намагається з'ясувати смисл цього тексту. Історичними різновидами герменевтики були *екзегетика* – спосіб відшукування істини через тлумачення Святого Письма, *апофатика* («негативна діалектика») – спосіб пізнання Бога, через з'ясування того, чим Бог не є, *катафатика* – спосіб пізнання Бога через з'ясування того, чим Бог є.

Деконструкція – аналіз аксіом, на яких ґрунтується метафізика та намагання мислити поза ними (засновник напрямку Деріда).

Однак якими б вагомими не були перераховані вище методи пізнання, на сьогодні стало зрозуміло, що жоден із них не може охопити і пояснити всього розмаїття дійсності. Тому методологічну ситуацію, яка склалась у сучасній філософії, називають «методо-

логічним плюралізмом». *Методологічний плюралізм* – це свідомо відмова від універсальності якогось одного методу і визнання цінності всіх інших. До методологічного плюралізму призвів також той факт, що філософія так і не змогла застосувати *природничо-наукові* методи до гуманітарних дисциплін, і навпаки, *гуманітарно-наукові* методи до природознавства. На принципову відмінність методів природничих та гуманітарних наук вказував свого часу, як ми знаємо, ще Дільтай, який стверджував, що природу ми пояснюємо, а душевне життя – розуміємо. Сучасна філософія допускає діалог між різними методами пізнання, взаємопроникнення гуманітарних і природничо-наукових методів, а також розробку та впровадження нових методів.

Некласична філософія пізнання

Прийнято говорити про класичну та некласичну філософію пізнання. Класична епістемологія, яка почала формуватися у добу Раннього Модерну, оберталась довкола двох протилежних тез: а) існує вроджене знання (Декарт); б) все знання здобувається з досвіду (Локк).

За Декартом, істинним і достовірним є те знання, яке не піддається сумніву, тобто, самоочевидне. Таке знання здобувається критичним переосмисленням усього, аж доки ми не прийдемо до фундаментальних істин. Класична епістемологія – це раціональна епістемологія, тобто така, що ґрунтується передусім на розумі, причому головним у пізнанні є **активний суб'єкт, тобто сама людина** (Кант). Класична епістемологія з часів Декарта та Локка тяжіла до наукоподібності, тобто, головним типом знання вважала знання наукове.

Сучасна (некласична) епістемологія відійшла від наведених вище принципів. Починаючи з ХХ ст., самоочевидність вже не є запорукою істинності. Фуко, наприклад, аналізуючи європейську історію, звертає увагу не на очевидні події, а на ті, які могли відбутися. Таким чином, самоочевидності «евентуалізуються», тобто розглядаються як одні з можливих варіантів дійсності. Постмодерністська епістемологія не визнає фундаментальних істин (ідеалізацій) західноєвропейської метафізики. Зрештою, в постмодерністській епістемології проголошується «смерть суб'єкта»,

який розглядається не як активний освоювач дійсності, як це було, наприклад, у філософії Канта, а як проста «сума текстів», тобто чужих ідей, уривків фраз тощо. Паралельно з руйнацією декартівської епістемології, що ґрунтується на самоочевидності і вроджених знаннях критично переосмислюється і локківська теза про те, що пізнання починається зі сприйняття, а всі знання здобуваються із досвіду.

На основі теорії зоопсихолога ХХ ст. Конрада Лоренца, а також своєрідної інтерпретації результатів його дослідження Поппером, виник особливий напрям у епістемології, який називають «еволюційна епістемологія». Лоренц відкрив цікаве явище притаманне живим організмам, яке полягає у генетично-вродженому очікуванні того чи іншого стимулу із зовнішнього світу. Приміром, гусенята, вирощені в інкубаторі, протягом кількох діб охоче слідуєть за першим-ліпшим рухомим предметом, вважаючи його своєю «матір'ю». Це відбувається тому, що їм притаманне «вроджене очікування» появи матері Лоренц ототожнює вроджені очікування із кантівськими трансцендентальними апіорними структурами, тобто вмонтованими у розум від природи інструментами пізнання світу. На його думку, ці структури сформовані еволюційним шляхом.

Руперт Рідл, розвиваючи думки Лоренца, вважає, що людина від природи ще до народження має:

а) уявлення про порівняння, тобто від природи передбачаємо, що подібні предмети мають подібні властивості;

б) уявлення про взаємозалежність, тобто від природи передбачаємо, що світ впорядкований;

в) уявлення про мету – вона від природи передбачає, що все у світі має свою мету, не тільки людина, але й будь-яка річ.

г) уявлення про причинність – людина від природи передбачає, що у всього у цьому світі є причина, причому лінійна. Думки Лоренца розвиває Поппер у своїй теорії «вроджених очікувань». Живий організм, стверджує він, від народження володіє «очікуваннями». Себто пізнання починається не із сприйняття, як про це стверджував Локк і класична епістемологія, а з «очікування». Спостереження, сприйняття – це лише дії, що мають «підтвердити» очі-

кування, яке сформоване в організмі до будь-якого спостереження чи сприйняття. Вроджені очікування формуються у ході еволюції і є однаково притаманними як тваринам, так і людині. Однак, «очікування» людини відрізняються від «очікувань» тварини тим, що людина не тільки користується природними, вродженими очікуваннями, але й сама може їх створювати. Процес створення очікування у людини має дві фази – «догматичну» і «критичну». Догматична фаза – це непохитне переконання в істинності очікування, а «критична фаза» полягає у відмові від догматичної фази під тиском відсутності очікуваного або припущеного у спробах ретельної перевірки інших можливих догм. Поппер неодноразово наголошує, що процесу пізнання очікування мають передувати спостереження. Таким чином, ми пізнаємо світ не на основі узагальнення даних досвіду, а на основі проб і помилок. Отже, сучасна епістемологія є своєрідною відмовою від самоочевидностей, критицизму, фундаменталізму, суб'єктоцентризму, наукоподібності і є зверненням до плюралізму думок, дискурсів та еволюційно-сформованих пізнавальних утворень.

Результат пізнання досить часто називають *істиною*. Однак звернемо особливу увагу на те, що філософське і наукове знання – це не одне і те ж, а отже, не однаковою є і природа філософської та наукової істини. *Істина наукова* (монологічна, «епістемна») – це відповідність мислимого дійсному, тобто суб'єктивного об'єктивному.

Проблема істини завжди була серцевиною теорії пізнання, до якої спрямована вся гносеологічна проблематика. Тому всі філософські напрями і школи в усі часи намагалися сформулювати своє розуміння природи і сутності істини. Класичне визначення істини, яке потім стало традиційним у філософії, дав Арістотель, визначивши істину як відповідність наших знань дійсності. Проте це визначення було настільки широким і абстрактним, що його дотримувались всі філософи як матеріалісти, так і ідеалісти, як діалектики, так і метафізики. Це визначення істини визнавали такі різні за своїми філософськими поглядами мислителі, як Ф. Аквінський і П. Гольбах, Г. Гегель і Л. Фейєрбах, а також К. Маркс та його послідовники. Різняться їхні погляди і в питанні про характер відображуваної реальності та про механізм відповідності.

Специфіка сучасного розуміння істини полягає, по-перше, в тому, що дійсність відображена в істині, трактується як об'єктивна реальність, яка існує незалежно від свідомості і сутність якої виявляється через явище; по-друге, пізнання та його результат – істина нерозривно пов'язані з предметно-чуттєвою діяльністю людини, з практикою, достовірне знання сутності та її проявів відтворюється в практиці. Істина – це адекватне відображення об'єкта суб'єктом, яке відтворює об'єкт таким, яким він існує незалежно від свідомості суб'єкта пізнання.

Сучасна матеріалістична теорія пізнання конкретизує традиційну концепцію істини через діалектичний взаємозв'язок понять: «об'єктивна істина», «абсолютна істина», «відносна істина», «конкретність істини», «заблудження».

Об'єктивна істина визначається як такий зміст людських знань про дійсність, який не залежить ані від суб'єкта, ні від людини, ні від людства. Слід звернути увагу на те, що в цьому визначенні наголошується на незалежності від суб'єкта саме змісту істини. Але будучи характеристикою людського знання, істина не може бути абсолютно незалежною від суб'єкта пізнання. На всіх етапах свого розвитку людське пізнання та його результат – знання, було і буде діалектичною єдністю об'єктивного і суб'єктивного, оскільки на всіх етапах картина світу своїм джерелом має той чи інший рівень розвитку практики і створюється за образом і подобою засобів, форм та способів людського впливу на дійсність.

Положення про об'єктивність істини не означає, що вона є елементом об'єктивного світу. Істина – це теоретична форма розв'язання суперечності між суб'єктом та об'єктом у процесі пізнання. Будучи результатом суб'єктивної діяльності людини, істина в той же час у своєму змісті відтворює дійсність і тим самим не залежить від суб'єкта. З іншого боку, будучи характеристикою знання і завжди існуючи в суб'єктивній формі, вона характеризує знання не з його суб'єктивного боку, а з точки зору його об'єктивного змісту.

Сучасна матеріалістична гносеологія, розглядаючи пізнання як суспільно-історичний процес, наголошує, що істина також є історично зумовленим процесом. Тому аналіз істини вона не обмежує

характеристикою її лише як об'єктивної за змістом, а доповнює аналізом діалектики абсолютної та відносної істини або, точніше, діалектикою абсолютного та відносного в істині. Пізнання світу ніколи не може бути абсолютно завершеним, воно постійно удосконалюється, збагачуючись усе новим і новим змістом. В цьому плані будь-яке знання, зафіксоване на тому чи іншому конкретно-історичному етапі, є неповним, неточним, певною мірою однобічним, тобто на кожному конкретно-історичному рівні розвитку пізнання ми маємо справу лише з відносною істиною.

Відносна істина – це таке знання, яке в принципі правильно, але не повно відображає дійсність, не дає її всебічного вичерпного образу. Відносна істина включає і такі моменти, які в процесі подальшого розвитку пізнання і практики будуть змінюватись, поглиблюватись, уточнюватись, замінюючись новими. Історичний процес розвитку пізнання саме в тому і полягає, що неповне, однобічне знання замінюється більш точним, всебічнішим. Проте відносність наших знань, їх незавершеність не означає, що в них відсутній об'єктивний зміст. У тій мірі, у якій картина світу визначається не волею і бажанням суб'єкта, а реальним становищем речей, вона є об'єктивною істиною.

Для діалектико-матеріалістичної гносеології не існує неперехідної межі між відносною та абсолютною істиною.

Абсолютна істина – це такий зміст людських знань, який тожний своєму предмету і який не буде спростований подальшим розвитком пізнання та практики. Абсолютність істини пов'язана з її об'єктивністю. Оскільки істина об'єктивна за змістом, вона одночасно є і абсолютною, але тільки в певних межах. Саме тому об'єктивна істина неминуче не лише абсолютна, але одночасно і відносна, тобто вона є абсолютною лише в певних межах, по відношенню до них. Самі ж ці межі визначаються рівнем історичного розвитку пізнавальної та практичної діяльності суб'єкта.

Слід зазначити, що немає і бути не може окремо абсолютної істини і окремо відносної. Існує одна істина – об'єктивна за змістом, яка є діалектичною єдністю абсолютного та відносного, тобто є істиною абсолютною, але відносно певних меж. Абсолютне та відносне – це два необхідних моменти об'єктивної істини. Від-

носна істина з необхідністю містить у собі момент абсолютної, зумовлює і передбачає її. Абсолютна істина, в свою чергу, дається людині лише через відносні істини, які перебувають у безкінечному процесі постійного розвитку. Відносні істини – це щаблі, певні етапи на шляху досягнення абсолютної істини. На кожному етапі пізнання ми маємо справу лише з відносно істинним, обмеженим знанням. Але сама здатність людини долати цю обмеженість, одержувати досконаліші знання свідчить про принципову можливість, рухаючись до об'єктивної істини, досягати одночасно і абсолютної істини.

Безумовно, людське пізнання ніколи не зможе дати адекватну характеристику сутності безкінечного за своєю природою матеріального і духовного світу. Проте, це зовсім не означає, що абсолютна істина є недосяжним ідеалом. В кожній відносній істині є момент абсолютної. Це те об'єктивно істинне, перевірене практикою знання, що не спростовується подальшим розвитком пізнання, а зберігається, включаючись у зміст нового знання. Насамперед виявляються і уточнюються ті межі, в яких це знання зберігає свою об'єктивну істинність.

Кожна об'єктивна істина є абсолютною лише в певних межах, по відношенню до конкретних умов, перехід яких перетворює істину в її протилежність – у заблудження. Істина і заблудження подібно до всіх логічних категорій, які вважаються полярними протилежностями, мають абсолютне значення тільки в рамках надзвичайно обмеженої сфери. Як тільки ми станемо застосовувати протилежність істини і заблудження поза межами вищезазначеної вузької сфери, так ця протилежність стає відносною і, значить, непридатною для точного наукового способу висловлювання. А коли ми спробуємо застосувати цю протилежність поза межами зазначеної сфери як абсолютну, то ми вже зовсім зазнаємо фіаско: обидва полюси протилежності перетворюються кожний у свою протилежність, тобто істина стане заблудженням, заблудження – істиною.

Об'єктивна істина, таким чином, є діалектичною єдністю абсолютного і відносного, а абсолютизація одного з цих моментів перетворює істину в її протилежність – у заблудження. Тому необхідною, суттєвою ознакою об'єктивної істини є її конкретність.

Розвиток об'єктивної істини як діалектичної єдності абсолютного та відносного відбувається шляхом збагачення її об'єктивного змісту через конкретизацію тих меж, поза якими вона перетворюється в заблудження.

Одним із основних принципів гносеології є принцип конкретності істини, який передбачає максимально повне і точне виявлення тих меж, у яких знання характеризується об'єктивною істинністю. Вимога конкретності істини означає, що об'єкт слід розглядати в тих умовах місця і часу, в тих зв'язках і відношеннях, у яких він виник, існує та розвивається. Незнання цих меж або ігнорування їх перетворює наші знання з істини в заблудження, яке, слід підкреслити, є таким лише в певних межах.

Заблудження – це такий зміст людського знання, в якому дійсність відтворюється неадекватно і який зумовлений історичним рівнем розвитку суб'єкта та його місцем у суспільстві. Заблудження – це ненавмисне спотворення дійсності в уявленнях суб'єкта. Воно має певні закономірні підстави для свого існування, будучи необхідним моментом і результатом пізнання та практики.

Які ж причини виникнення та існування заблудження? Чому воно було і є незмінним супутником істини в процесі пізнання? Це обумовлено закономірностями розвитку як самого пізнання, так і його основи – практики. В процесі пізнання суб'єкт, вступаючи в сферу невідомого, змушений застосовувати ті знання та засоби пізнання, які вироблені в інших історичних умовах попередніми поколіннями, і поширювати їх на якісно нові об'єкти і нові умови. В результаті сам прогресивний розвиток науки може породжувати і досить часто породжує заблудження. Проте в процесі освоєння нових явищ, виробляючи нові поняття і уточнюючи зміст та межі застосування старих, пізнання долає заблудження, це по-перше. По-друге, знання, якими керується людина в своїй життєдіяльності, завжди є неповними, обмеженими певним рівнем досягнутого наукою в даний час. Але практична діяльність не може чекати, поки будуть одержані більш глибокі знання, і постійно піддавати сумніву їхню істинність. У протилежному разі вона взагалі не могла б функціонувати і розвиватися. Практика потребує негайного застосування усіх наявних знань як цілком повних, досконалих, як нібито вони є об'єктивно істинними.

Отже, на кожному конкретно історичному етапі розвитку людське знання самою практикою організовується в завершену і всеосяжну систему, яка має дати цілком адекватні відповіді на всі або майже всі питання, розв'язання яких забезпечує функціонування та розвиток життєдіяльності людини і суспільства. Проте багато з них з часом демонструють свою обмеженість, а при деяких обставинах навіть стають гальмом на шляху розвитку пізнання та практики. Але все ж на певному конкретно-історичному етапі розвитку практика виступає по відношенню до наявного знання в абсолютизуючій функції. Саме через цю функцію самої практики заблудження і є постійним і невід'ємним супутником істини в процесі пізнання.

У реальному процесі пізнання заблудження, як і істина, є його закономірним результатом. Пізнання здійснюється через єдність та боротьбу полярних протилежностей – істини та заблудження. Постійне їхнє співіснування та взаємодія джерелом мають практику, оскільки саме вона є основою пізнання в цілому, а, значить і його результатів. Це положення на перший погляд суперечить іншому фундаментальному положенню сучасної матеріалістичної гносеології про практику як критерій істини. Здавалося б, істина і тільки вона має бути продуктом вивіреного практикою процесу пізнання. Заблудження ж, навіть коли воно з'являється в разі нерозвинутості самого пізнання, має відразу ж виявлятися практикою і виключатися з подальшого функціонування в системі знання. Проте в дійсності все відбувається по-іншому. Все стане зрозуміло, якщо не абсолютизувати практики як критерію істини, а враховувати, що в своїй критеріальній функції вона є діалектичною єдністю абсолютного та відносного. Це пояснюється історичним характером практики та багатогранністю її проявів.

Відносність практики як критерію істини пов'язана з деякими особливостями взаємозв'язку між теоретичними знаннями та практикою. Коли мова йде про те, що те чи інше знання підтверджується практикою, мають, як правило, на увазі, що діяльність здійснювана згідно з даними знаннями, дала очікуваний результат або що дане знання без суперечностей пояснює всі наявні факти даної теорії. Проте вся складність полягає в тому, що заблудження

в цьому плані може бути не менш «доказовим», ніж істина. Взаємозв'язок теоретичного знання і реальної дії має складний і опосередкований характер. Істина, справді, несуперечливо пояснює наукові факти і, реалізуючись у дії, дає корисний ефект. Але це не означає, що справедливим буде і протилежне твердження: з корисного ефекту неодмінно витікає істинність того чи іншого положення. Заблудження не меншою мірою, ніж істина, може давати і дає корисний ефект, особливо, коли це не стосується цілей і потреб у їх загальноісторичному значенні, коли ставиться мета досягнення корисного ефекту.

Вказана характеристика практики суперечлива: вона – джерело не лише істини, а й заблудження; і абсолютна, і відносна істини як критерій істини є наслідком складної її структури. Нагадаємо: практика є діяльністю, що перетворює світ у відповідності з потребами і цілями людини – це головна її функція. Проте, крім дій, які своїм творчим характером перетворюють дійсність і становлять основний рівень практики, який можна назвати перетворюючим, продуктивним, практика має ще один, хоч і підлеглий, підпорядкований основному, але досить поширений у своїх проявах рівень дій – репродуктивний, прагматичний. Використовуючий, репродуктивний рівень практики – це сукупність навичок і операцій, здійснюваних за певними правилами, нормами, інструкціями, рецептами, за допомогою яких безпосередньо відтворюється досягнутий людством рівень контролю над світом. Сюди належать дії з експлуатації масових знарядь праці, транспорту, побутових приладів, виконання правил технології виробництва, тобто всі дії, які повторюють ті, що вже раніше здійснювались. Для виконання дій цього рівня практики немає потреби оволодівати знаннями сутності самої дії, достатньо мати лише алгоритм одержання за допомогою цієї дії певного ефекту.

Практика виконує функцію критерію істини як цілісний процес у діалектичній єдності перетворюючого (продуктивного) і використовуючого (репродуктивного) рівнів, правда, при пріоритетному значенні перетворюючого, бо саме там знаходять реалізацію вищі досягнення творчої діяльності людини, засновані на тому чи іншому рівні розвитку пізнання. Проте, навіть в єдності двох

своїх основних рівнів, практика все ж не може бути абсолютним критерієм істини, оскільки вона завжди є практикою певного історичного етапу розвитку. Повним і абсолютним критерієм вона могла б бути лише як цілісний історичний процес, у якому здійснюється постійне розширення сфери олюднення світу через призму минулого, сучасного і майбутнього. Але практика, яка сама є історичним процесом, завжди функціонує як діалектична єдність абсолютного та відносного. І хоч відомо, що практика є одночасно і абсолютним, і відносним критерієм істини, значення її в пізнанні визначається тим, що це основний і всезагальний критерій істини, єдиний спосіб виявлення об'єктивного змісту наших знань про дійсність.

Проте, як відомо, є філософи (представники раціоналізму XVII–XVIII ст., позитивізму, деякі філософи-марксисти), які на основі того, що логічне доведення має широкі і багатогранні застосування в науковому пізнанні, стверджують, що і логіка є критерієм істини, тому що істинність логічних форм може визначатись їхнім взаємним логічним зв'язком та взаємною відповідністю. Постановка питання про логічний критерій істини безпосередньо пов'язана з існуванням логічного доказу, можливого без звернення до практики. Відзначаючи цю важливу рису процесу пізнання, вчені, які визнають логічний критерій істини, тим самим стверджують, що доводити можливо не лише практичним шляхом, а й теоретичним, логічним. Це, безумовно, так, але призначення критерію істини полягає в тому, щоб розрізнити, відмежувати істинне від неістинного, а для цього необхідна саме практична перевірка як логічного доведення, так і теоретичного обґрунтування. Звичайно, і логіка виявляє помилки, коли вони є в тій чи іншій концепції, але усунення логічних помилок забезпечує лише логічну правильність висновків. Іншими словами, логічна правильність є необхідною основою наукового мислення, ефективного дослідницького пошуку, попередньої перевірки умовиводів.

На протигагу раціоналізму, емпіричний напрямок у гносеології, розробляючи в принципі правильне вчення про чуттєве походження наших знань, доходить, проте, помилкового висновку, що істинність будь-яких теоретичних побудов може бути перевірена лише

шляхом їхнього порівняння з вихідними даними чуттєвого досвіду. Між тим історія науки свідчить, що її найвидатніші досягнення досить часто суперечать вихідним чуттєвим даним. І ця суперечність між теорією і чуттєвими даними зовсім не означає помилковості ні того, ні іншого. Розв'язання цієї суперечності передбачає застосування критерію практики. У пізнанні бере участь багато факторів: не лише притаманні людині здібності, а й вироблені в ході історичного розвитку різні евристичні, методологічні та методичні засоби, дослідницькі програми, а також суспільно-вироблені цінності та оцінки, в яких виражені певні граничні орієнтації знань, інтересів, пріоритетів суб'єкта.

Цінності – це специфічно суспільні визначення об'єктів, які виражають їхнє позитивне чи негативне значення для людини і суспільства: добро чи зло, прекрасне чи потворне, справедливе чи несправдливе та ін. Всі різноманітні предмети людської діяльності, суспільні відносини і включені в їхню сферу природні процеси можуть виступати «предметними цінностями», об'єктами ціннісного відношення. Суб'єктивні цінності – це оцінки, установки, імперативи і нормативні уявлення, закріплені в суспільній свідомості і культурі як способи і критерії, на основі яких відбувається оцінювання дійсності та діяльності людини. Цінності – це те, на що орієнтується суб'єкт у своїй пізнавальній та практичній діяльності, а також те, що досягається в процесі та результатах такої діяльності.

Процес орієнтації на цінності пов'язаний з оцінкою. Оцінка – це сам процес і логічно втілений в оціночному судженні наслідок, усвідомлення позитивної чи негативної значущості будь-яких явищ природи, витворів праці, форм виробничо-трудоваї діяльності, суспільно-історичних подій, суспільно-політичних утворень, моральних вчинків, творів мистецтва, здобутків пізнання для задоволення людських потреб, інтересів, цілей суб'єкта. Спираючись на досвід так званих постфактуальних оцінок (тобто, оцінок явищ, які вже відбулися), суб'єкт має змогу оцінювати за аналогією наявні у нього можливості подальшої діяльності і поведінки, обирати і втілювати в дійсність саме ту, яка найбільш відповідає його потребам, прагненням, уявленням про мету пізнання і практику. Допомагають окремому суб'єкту зробити соціально найцінніший

вибір загально визнані певною спільністю (нацією, суспільною групою, суспільством в цілому) норми, які є узагальненою, перевіреною на величезному досвіді багатьох людей оцінкою певних явищ, процесів, видів діяльності (практичної і пізнавальної) в найтиповіших обставинах людського життя. Але оцінки можуть правильно скеровувати людей лише за умови, якщо в них адекватно усвідомлюється на емоційно-чуттєвому та раціонально-логічному рівнях об'єктивне соціально-практичне значення відповідних подій і явищ, тобто коли самі оцінки істинні.

Усі вище зазначені фактори та засоби інтелектуальної пізнавальної діяльності, безумовно, сприяють розрізненню істини та заблудження і досить часто відіграють роль показчиків правильності шляху дослідницького пошуку, а інколи навіть стимулюють інтуїтивне осягнення істини. Безумовно, їхнє значення в процесі пізнання не слід недооцінювати, але висока оцінка усіх цих складових процесу пізнання все ж не може бути підставою, щоб вважати їх критерієм істини.

Критерієм істини не може бути ні свідомість суб'єкта в будь-яких її проявах, ні предмет пізнання. Критерій істини може виконувати свою критеріальну функцію лише в тому випадку, якщо він включається як певна дія в сам процес пізнання і в той же час підкоряється закономірностям дійсності. Практика і є саме таким суб'єктно-об'єктним відношенням, специфічною діяльністю, яка об'єктивує знання, втілюючи його в цілеспрямованій і доцільній зміні дійсності. В той же час практика підкоряється об'єктивним законам самої дійсності. Ця двоєдина природа практики і забезпечує їй функцію критерію істини: знання про реальний світ, втілені через практичну діяльність і дійсність, контролюються законами самої цієї дійсності.

Звичайно ж, визнання практики справжнім критерієм істини не означає, що кожне наукове положення має застосовуватись у практичній діяльності, підтверджуватися нею. У процесі обґрунтування положень наукового пізнання суб'єкт користується різноманітними засобами опосередкованого порівняння наукових тверджень з дійсністю: логічним доказом, принципами відповідності, простоти і не- суперечності, правилами зведення складно-

го до простого та ін. Вони лише в кінцевому рахунку зв'язані з практикою, причому досить часто через складні опосередковані ланки. Але, незважаючи на наявність багатьох факторів, що сприяють розрізненню істини та заблудження, саме практика з притаманною їй універсальністю та різноманітністю проявів є єдиним достовірним критерієм істини. Правда, і вона є критерієм істини лише в діалектичній єдності абсолютності та відносності, про що вже йшла мова. Відносність практики як критерію істини виявляється у тому, що вона функціонує як практика певного історичного періоду свого розвитку і як окрема дія, окремий практичний акт, а абсолютність – у єдності усіх її проявів, форм, рівнів, як цілісний суспільно-історичний процес. На кожному конкретно історичному етапі практика може підтвердити як істину, так і заблудження, оскільки вона неспроможна абсолютно точно визначити ті межі, в яких істина буде об'єктивною і абсолютною, тобто неспроможна повною мірою конкретизувати істину. Але саме практика своїм подальшим розвитком зможе виправити свої «помилки», рухаючи розвиток істини по шляху все глибшої і точнішої її конкретизації. Проте слід зазначити, що перевірка істини практикою не здійснюється стихійно, без дослідницької діяльності. Практична перевірка тієї чи іншої наукової концепції, теорії (так само як і її практичне застосування) можлива не завжди, а лише при певних умовах і на певному рівні розвитку пізнання, матеріального виробництва, техніки, практики взагалі і навіть через багато років, а іноді і століть.

Практична перевірка істинності пізнання є насамперед свідомою діяльністю людей, які застосовують і втілюють у життя результати пізнання, критично оцінюючи не лише відображення дійсності, а й саму практичну діяльність. Для правильного оцінювання теорії, її істинності практика як критерій істини функціонує в єдності з теорією, з уже накопиченими і перевіреними практикою науковими знаннями. Іншими словами, щоб стати критерієм істини, практика має освоїти усі наявні наукові досягнення тієї галузі, де вона виконує своє призначення. Єдність теорії і практики є необхідною умовою не лише плідного наукового дослідження, а й дійсного доведення істинності його результа-

тів. Проте, як уже зазначалось, відносність істини не виключає її об'єктивності і абсолютності.

Важлива роль у функціонуванні і розвитку раціонального пізнання, мислення, свідомості взагалі належить категоріям.

Категорії – це універсальні форми мислення і свідомості, які відображають загальні властивості, взаємозв'язки, закономірності розвитку всіх матеріальних і духовних явищ та процесів. Категорії відображають також універсальні схеми, суспільно-вироблені форми діяльності, а опосередковано, через практику відтворюють загальні властивості предметів і явищ, необхідні і всезагальні зв'язки та форми буття. Категорії є формами мислення, які функціонують як специфічні знаряддя, засоби пізнання, за допомогою яких не лише досягаються загальне та необхідне в об'єктах, а й здійснюється синтез змісту пізнання в логічні форми: поняття, судження, умовиводи. Разом із розвитком і удосконаленням суспільно-історичної практики і пізнання ускладнюється та удосконалюється і категоріальна структура мислення: зростає кількість категорій, змінюється їхній зміст та взаємозв'язок. Специфіка категорій як універсальних форм мислення і пізнання, на відміну від понять конкретних наук, полягає в тому, що вони є універсальними знаряддями і засобами пізнання, відіграють загальнометодологічну та світоглядну роль. Без категорій не може функціонувати ні раціональне пізнання, ні свідомість взагалі, ні мислення, ні чуттєве відображення, яке без категорій не може набути статусу знання, хоч категорії є насамперед формами раціонального пізнання.

Взаємозв'язок раціонального та чуттєвого пізнання.

Раціональне і чуттєве (чуттєво-сенситивне) – це діалектично взаємозв'язані сторони єдиного пізнавального процесу, які лише в єдності можуть давати адекватну картину дійсності. Кожний момент чуттєвого відображення в пізнанні опосередкований мисленням. У свою чергу, раціональне пізнання одержує свій зміст з чуттєвих даних, які забезпечують постійний зв'язок мислення з конкретними предметами та явищами дійсності. І в мисленні людина не може абсолютно відокремитись від наочності, оскільки без цього неможлива проекція наших знань на дійсність та результативне здійснення предметно-практичної діяльності.

Адекватне знання про дійсність чуттєве відображення може дати лише в єдності з раціональним пізнанням, яке в своїх формах і засобах (насамперед в категоріях) відображає суттєві властивості, причинні та закономірні зв'язки дійсності. Саме раціональне в пізнанні дає змогу досягнути дійсності в її незалежності від суб'єкта. Специфіка раціонального пізнання, таким чином, полягає у тому, по-перше, що через нього суб'єкт може вийти за межі безпосередньо даного і пізнати ті властивості об'єктів, які не можуть бути зафіксовані чуттєвим відображенням. По-друге, раціональне пізнання дає змогу досягнути дійсності у її незалежності від суб'єкта. По-третє, через раціональне пізнання суб'єкт пізнає світ не тільки і не стільки в результаті свого особистого досвіду, який опосередковується спільним історичним досвідом людства, закріпленим у мові і в предметах матеріальної та духовної культури. У будь-якому випадку раціональне пізнання може функціонувати лише в єдності з чуттєвим.

Єдність чуттєвого та раціонального моментів у пізнанні, зрештою, обумовлена суспільно-історичною практикою, але безпосередньо вона втілюється і виявляється в діяльності такої пізнавальної здібності людини, як творча уява, яка в своїх образах відображає зміст уявлень раціонально оформлених пізнавальних ситуацій. Уява, опираючись на оперуванні конкретно-чуттєвими образами, має при цьому риси опосередкованого узагальненого знання; вона бере участь у формуванні нових понять, і в той же час є наочно-чуттєвим результатом мислення. Уява – це вид пізнання, що формує і нові конкретно-чуттєві образи та поняття і здійснює перехід від чуттєвого до раціонального, узагальнюючи і вербалізуючи чуттєві образи, а також надаючи конкретно-наочно-го характеру формам мислення, синтезуючи чуттєве відображення та мислення в єдину систему. Уява – це специфічний сплав чуттєвого та раціонального в пізнанні, де чуттєвість є основою, матеріалом для творення образів уяви, а мислення відіграє програмуючу роль, дає змогу логічно «добудувати» цілісний і загальний образ дійсності. Уява – це пов'язаний з перетворенням наочної ситуації за допомогою мислення спосіб вирішення пізнавальних проблем і формування нового знання, нових образів дійсності: ідей, цілей діяльності, ідеальних образів майбутнього.

Пізнання, даючи адекватне відображення дійсності і озброюючи людину знаннями законів її функціонування та розвитку, які необхідні для цілеспрямованого перетворення дійсності, теж має бути творчим процесом. Специфіка творчості у пізнанні проявляється у тому, що це процес діалектичної єдності найбільш сильно вираженої активності суб'єкта і максимальної об'єктивності змісту результатів його пізнавальної діяльності. Шляхи реалізації пізнавальної творчості багатогранні: вони проявляються і в розкритті природи об'єкта; і в пошуку методів та форм реалізації процесу пізнання; і в розумінні, інтерпретації та осмисленні досліджуваних явищ; і в перевірці істинності та достовірності отриманих знань; і в їх практичному застосуванні.

Отже, пізнавальна творчість реалізується як у процесі формування знання, так і в процесі його теоретичної інтерпретації, у виявленні та осмисленні його сутності, сфери застосування і значимості, а також у практичному використанні. В процесі пізнання об'єктивні зв'язки та процеси відображаються в специфічно людських пізнавальних формах: поняттях, судженнях, ідеях, концепціях, теоріях та ін. Іншими словами, справи природи людина перекладає на свою власну мову. Творчість у пізнанні проявляється і в тому, що пізнання творить і самі форми відображення, розробляючи відповідну логіку, засоби та методи, а також через реалізацію усіх пізнавальних здатностей людини: форм чуттєвого відображення, раціонального пізнання, творчої уяви. Отже, пізнання в цілому і всі його форми, етапи залежать від рівня розвитку практики, хоч ця залежність не є раз і назавжди встановленою, незмінною. Вона теж історично змінюється, що і лежить в основі виділення рівнів пізнання, які відрізняються передусім характером зв'язку з практикою, якістю завдань та результатів, а також формами, засобами, методами.

Темати рефератів:

1. Пізнання як вид духовної діяльності і феномен культури.
2. Основні принципи сучасної наукової гносеології.
3. Діалектика суб'єкта та об'єкта як проблема сучасної філософії.
4. Проблема гносеологічного образу в сучасній теорії пізнання.
5. Діалектика істини та заблудження в сучасній філософії.
6. Проблема критеріїв істини в сучасній філософії.

7. Взаємозв'язок логіки та інтуїції, пояснення та розуміння у пізнанні.
8. Проблема розуміння в сучасній філософії.

Література:

1. Афанов А. П. Філософія : навчальний посібник для студентів нефілософських спеціальностей / А. П. Афанов. – Маріуполь : ПДТУ, 2014. – 175 с.
2. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни Філософії / А. Баумейстер. – Мала академія Наук України, 2017. – 238 с.
3. Мах Э. Познание и заблуждение. Очерки по психологии. Исследования. – М.: Изд. С. Сирмунта, 1909. – С.17.
4. Прист С. Теории сознания. – М.: Идея+Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – С. 21–22.
5. Пішак О.В. Філософія [Електронний ресурс]: конспект лекцій / О.В. Пішак. – Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2014. – 177 с.
6. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія: Підручник / Є.М. Причепій, А.М. Черній, Л.А. Чекаль. – Вид. 3-тє, стер. – К. : Академвидав, 2012. – 592 с.

ТЕМА 5. ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Розгортання життя суспільства у просторі і часі постає як історія. Наявність історичної пам'яті та історичної свідомості є великим надбанням людства і значною цінністю. Завдяки їм спрацьовує механізм самоідентифікації народу, етносу, нації та й окремих індивідів. Історія, до того ж, завжди сприймається нами як самостійний світ, що приваблює нас подіями і в той же час навчає.

Слово «історія» у сучасному вжитку зустрічається в різних смислах: як наука про розвиток суспільства; як сама дійсність у її розвитку; як хода руху, розвитку чого-небудь; як минуле, що зберігається в пам'яті; як розповідь, оповідання; як подія з присмаком неприємності. Для давніх греків, які й винайшли це слово, це значило «дослідження», «вивчення» і вживалось воно у смислі від-

творення людських вчинків недавнього минулого, що залишилось у пам'яті ще живих свідків, або в переказах від свідків. Принаймні вже для Геродота і Фукидіда історія безумовно мала наукову цінність. З точки зору класиків античної історичної думки, науковість історичного знання забезпечується тим, що за мінливими, плінними подіями (якими вони тільки й можуть бути в суспільстві) стоять тривкі типи людських характерів або незмінна сутність міста-держави (напр., Рим). У діяннях людей і держав пізнається людська природа, межі спроможності людей змінювати обставини, а все це корисно знати, бо ритми історичних подій, складених з людських вчинків, мають властивість повторюватись.

У добу Середньовіччя, в межах християнського світогляду, історія припускалась як розгортання у просторі й часі божественного задуму. Так, напр., як ми пам'ятаємо, за Августином Аврелієм історичність стосується тільки земного перебування людства. У земному житті всі люди, до якого б народу вони не належали, поділяються за двома типами спілкування, що їх Августин назвав двома Градами. Нині два Гради переплетені й змішані, але панує «град земний». Громадяни «Граду божого» на цій землі мандрівники, пілігрими. Та кінець обом Градам наперед призначений, адже утворені вони двома родами любові, – земний любов'ю до себе, доведеною до презирства до Бога, і небесний любов'ю до Бога, доведеною до презирства до самого себе. Земне випробування громадян «Граду божого» закінчиться з настанням Судного Дня. Час перебування людства на землі і є історією, вона обмежена двома катастрофічними подіями – гріхопадіння і Страшний Суд. Поза цими віхами – вічність. Відтоді Град божий буде вічним. У ньому ніхто не стане народжуватись, бо ніхто не помиратиме. В історичний час теж все твориться за божественним планом, мета якого – повернення до Бога. Шлях цей довгий. Протягом нього люди повинні навчитися жити так, як вони від створення були призначені жити, вони мають навчитися любити людину і ненавидіти пороки.

Перший філософ Нового часу Френсіс Бекон впевнено відніс історію до складу наукового знання. Спирається вона на пам'ять як одну з властивостей «розумної душі, що зосереджує в собі знання». Всю історію він поділяв на природничу й громадянську, в ос-

тання розрізнявав церковну історію, історію наук і власне громадянську історію, значення й авторитет якої перевершує всі інші людські звершення. Поряд з цим Бекон вказує й на значні труднощі на шляху до істини в цій історії. Бекон прагнув довести, що по-справжньому історичне знання не може відрізнятись від інших видів наукового знання, всіх їх поєднує об'єктивність, опора на істинні факти. Вимоги до якості знань, що їх задали природничі науки у добу Нового часу, торкнулись і історії, хоча її справжній зоряний час настав дещо пізніше, у XIX ст., коли у Німеччині, Франції та деяких інших країнах сформувались великі історичні школи зі значними здобутками.

Філософська рефлексія щодо проблем історії розвивалась майже паралельно з розвитком історичного знання і посилювалась, у міру наростання густоти і глибини зв'язків між населенням різних регіонів Землі, аж до виникнення такої спеціальної галузі філософського знання як філософія історії. Сам термін «філософія історії» запровадив ще Вольтер, однак першим визнав філософію історії як самостійну дисципліну німецький філософ-просвітник Йоган Готфрід Гердер. У передмові до своєї книги «Ідеї до філософії історії людства» Гердер говорить про потребу у «філософії всієї історії людства», деякої комплексної науки, що будується навколо певного провідного принципу. Таким принципом (ідеєю), що надасть новій дисципліні ознаку філософічності є принцип розвитку. Гердера ще на початку його наукового шляху надихала думка: чому б не бути такій філософії, яка б трактувала всю історію людства в цілому. Адже люди повинні знати план, задум власної історії, бо не може так бути, що всі Божі створіння мають своє призначення, а людство позбавлене Божого догляду.

Велика роль у становленні філософії історії належить видатному італійському мислителю Дж. Віко. З кінця XVIII і впродовж XIX ст. філософія історії утвердилась відносно окремою галуззю філософії з власною проблематикою та предметною визначеністю. Початковими всезагальними історіями, що містили у поетичній формі комплекс найрізноманітніших знань і уявлень про розвиток суспільства, були, як зазначав ще Джамбатіста Віко, міфології, а першими мислителями-поетами, які створювали їх, поставали,

за його ж словами, стародавні народи. Однак міфологічна історія дуже специфічна, оскільки тут час стоїть. Відповідно до поділу часу на міфічний (сакральний) та історичний (профанний) зміни в суспільстві, що відбуваються в часі профанному, історичному, проєкціюються в час міфічний і редукуються до здійснених у ньому одноразових актів першотворення. Міфічний час при цьому постає як нерухомий, як віковичний. Водночас він є універсальним першоджерелом не тільки інваріантних прообразів, а й магічних діючих духовних сил, що актуалізуються через ритуали інсценізації подій міфічної епохи і слугують засобом підтримки раз і назавжди встановленого порядку не тільки в природі, а й у суспільстві. Лише з руйнуванням міфологічного світогляду, час, по-перше, зрушує з мертвої точки, по-друге, суб'єктом і носієм філософських уявлень про історію стає вже не тільки і не стільки народ в цілому, а й окрема особа. Звичайно, останньою обставиною певною мірою зумовлено те, що рух історичного часу тлумачиться неоднозначно: або як вічне повернення чи як висхідна лінія поступальних суспільних змін, або ж, навпаки, як нисхідна лінія змін регресивних.

Осягнення особливостей історичного процесу в його єдності та невичерпному розмаїтті є основоположним завданням філософії історії. Його реалізація передбачає з'ясування низки складних проблем: початку, спрямованості, сенсу і кінця історії, співвідношення універсального і локального, конкретно-історичного і архетипного, центру та периферії, класичних та некласичних соціокультурних форм, типового й унікального в світовій історії тощо. Відповідно до цього ще в стародавньому суспільстві формуються три найважливіші напрями лінійної філософії історії: прогресистський, регресистський і циклічний. Всі ці напрями збереглися і не втратили значення основних донині. Водночас варто наголосити, що в двадцятому столітті поряд з цими напрямками, які репрезентують лінійну філософію історії, виникає й принципово відмінна, нелінійна філософія історії. Однак докладніший її розгляд доречно здійснювати після аналізу перших трьох напрямків.

У міру формування «авторської» філософії історії та її основних напрямків дедалі чіткіше виокремлюється її предмет. Предмет філософії історії, незалежно від того, про який з її напрямків ідеться,

становить суспільство в його темпоральних (часових) модифікаціях і трансформаціях. У цьому плані у філософії історії багато спільного з історичною наукою. Але є й істотні відмінності. По-перше, історію цікавлять переважно локалізовані в просторі та часі суспільні події, процеси, явища, тоді як філософію історії – масштабні цілісні соціокультурні формоутворення. По-друге, історію приваблює передусім подієвий, хронологічний шар перебігу змін у різних регіонах планети на різних відтинках часу, філософію ж історії – глибинні тенденції та закономірності цих змін. Гіпертрофуючи саме цю обставину, І. Г. Гердер свого часу дійшов навіть висновку, що саме філософія історії є справжньою історією людства, поза якою всі зовнішні світові події видаються привидами чи жахливою потворою, сукупністю уламків, вічних започаткувань без завершення і незрозумілих викрутів долі.

Наведеними рисами філософія історії досить чітко розмежується зі спеціальними галузями історичної науки. Далеко не так чітко – з цариною загальної історії. Однак і між загальноісторичною та філософсько-історичною теоріями пролягає своєрідний вододіл. Будучи якщо не тотожними, то досить близькими за гранично високим ступенем узагальнення, філософія історії та загальна історія помітно різняться за своїми підходами. Загальноісторична теорія, як і кожна інша наукова теорія, прагне досягнути свій предмет за суто об'єктивним підходом, елімінувати щонайменші суб'єктивні погляди на факти. Філософія ж історії – в цьому її принципове ставлення до науки, – навпаки, фокусує увагу не на чистому об'єкті як такому, а саме на різноманітних виявах взаємовідношення, взаємозв'язку об'єкта і суб'єкта: через дихотомію чи то природи й історії, чи історії людства загалом та окремого суспільства або ж суспільства і особи. Завдяки цьому визначається, охоплюється і розглядається вельми широке коло ієрархізованих смисложиттєвих проблем – від питання про долю людства й сенс історії до загадки сенсу буття окремої людини. У всіх трьох вищезгаданих напрямках філософії історії це коло проблем ставиться і розглядається. Але в кожному з них – по-різному, відповідно до орієнтації його за вектором історичного часу і оцінки темпоральних змін.

Єдність та багатоманітність історії

Відповідь на нього передбачає вирішення цілого ряду проблем, пов'язаних із діалектикою загального та особливого в історичному процесі, співвідношенням у ньому конкретно-історичного та загальнолюдського. А це вимагає в свою чергу дослідження проблеми спрямованості історичного розвитку людства, виявлення природи соціально- історичного закону, форм, етапів та критеріїв суспільного прогресу, а також гуманістичного змісту історії. Проблема єдності та багатоманітності історичного процесу, періодизації та структурування його форм була і є однією з наріжних для тієї галузі знань, що має назву філософії історії. Одним з перших дослідників, який чи не найповніше охопив коло проблем, що стосуються співвідношення єдності й розмаїття в історичному процесі, був італійський філософ Джамбатіста Віко. Запропонований Віко метод дослідження суспільства шляхом розгляду духовної культури народів став згодом панівним у філософії історії. Його концепція є прообразом майбутніх теорій циклічності в розвитку культур і цивілізацій. На відміну від класичного підходу епохи Просвітництва, Віко розглядає динаміку суспільно-ідеалістичної сутності натуралізму, оскільки географічне середовище (клімат, рельєф, рослинний та тваринний світ та ін.) бачиться лише в зв'язку з історичним процесом. Згідно з ідеями натуралізму, географічне середовище поширювало свій безпосередній вплив лише на момент формування особливого духовного складу народу (структур та змісту суспільної свідомості), тоді як реально діючою причиною історичного розвитку в усій його складності та багатоманітності визнавався саме самотність та особливості народу, що формувався під впливом природного середовища. У вирішенні проблеми структуралізації світової історії, періодизації етапів еволюції людського суспільства, натуралізм досить часто відходив від принципу історизму (в контексті регіоналізму) і скочувався на позиції утопізму. Тенденція до пошуку ідеального суспільного ладу або «золотого віку» переважала у багатьох його представників. І хоча натуралізм як самостійний теоретичний напрямок втратив перспективу, він був необхідним як концептуальне доповнення до об'єктивно ідеалістичної філософії історії. Адже у багатьох соціально- філо-

софських вченнях, і насамперед у І. Канта та Г. Гегеля, ідеї натуралізму були необхідним підґрунтям для пояснення регіональних відмінностей єдиного людства, що розвивається як поетапне становлення загального начала.

Сам же прогрес він пов'язує з поняттям ступеня розвитку народного начала в культурі, а народні звичаї і моральні настанови вважає реальним проявом «суспільної природи» людини. У той же час в концепції Віко відсутній принцип історизму в інтерпретації еволюції людського суспільства. Життєдіяльність кожної конкретної спільності трактується ним аналогічно з античною ідеєю про світовий кругообіг, що охоплює як необхідні стадії моменти виникнення, розквіту та загибелі. В цьому плані всі соціальні організми і культури в світовій історії, за переконанням Віко, рівноцінні, оскільки не мають ніякої історичної перспективи. Кожну культуру та її прояв очікує неминуча смерть.

Філософія історії XVIII – першої половини XIX ст. в поясненні закономірностей суспільного розвитку зовні орієнтувалась на дві методологічні установки. Однією з них був натуралізм у формі географічного детермінізму (Ш. Монтеск'є, Г. Гердер та ін.), або ж у формі ідеалістичного натуралізму (К. А. Гельвецій, Ж.-Ж. Русо). Друга методологічна орієнтація, започаткована ще Дж. Віко, є характерною для об'єктивного ідеалізму (наприклад І. Кант, Г. Гегель). Натуралістичний підхід у філософії історії, який досяг теоретичної вершини у вченні англійського філософа Т. Бокля, при всій його багатоманітності орієнтувався на вивчення впливу природно-кліматичних факторів розвитку людського суспільства. Неповторність історичних подій, історичної ролі та долі народів пояснювались насамперед відмінністю природного середовища їхнього проживання.

На сучасному етапі розвитку світової соціально філософської думки поступово утверджується таке розуміння історії, характерною рисою якого є тлумачення всесвітньо-історичного процесу як єдності. Але єдності такої, що в свою чергу утворюється множиною великих історичних індивідів. Отже, таке розуміння історії, враховуючи і реалізуючи можливості узагальнюючого (формаційного) та індивідуалізуючого (цивілізаційного) підходів до вивчення історич-

ного процесу, водночас уникає однобічності кожного з них, оскільки не розглядає їх у протиставленні, а виходить з їхньої глибинної єдності, взаємодоповнюваності. Завдяки цьому уможливорюється з'ясування автентичного змісту основоположних категорій – «суспільно-економічна формація» і «цивілізація» – кожного з даних двох підходів та інтервалу їхньої продуктивної застосовності.

Формаційний підхід ґрунтується на моністичному, універсалістському розумінні історії. Він трактує всесвітню історію як єдиний лінійно-поступальний природно-історичний процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій. Вперше термін «суспільна формація» вжив формація К. Маркс. Ф. Енгельс же вперше вживає це поняття у 1868 р. у конспекті першого тому «Капіталу» та в одній з рецензій на цей том. Окрім цього, у його працях поняття «формація» зустріється ще чотири рази, причому використовується суто термінологічно. Отже, поняття суспільно-економічної формації входить до власного категоріального апарату вчення, розробленого Марксом та Енгельсом і є одним із наріжних в контексті цього вчення. Розробка поняття «суспільно-економічна формація» ішла вельми повільно і важко. Цьому терміну у Маркса і Енгельса передували спочатку визначення «форма суспільства», «стан суспільства», «організація суспільства», «форми спілкування». Пізніше – «економічна форма суспільства», «економічна структура суспільства» і, нарешті, найбільш близьке до поняття суспільно-економічної формації – «економічна формація суспільства».

Маркс проводить паралель між геологічними і суспільними формаціями та зазначає, що, подібно до геологічних утворень і в цих історичних витворах є ряд типів первинних, вторинних, третинних тощо, а також проводиться пряма аналогія між архаїчною або первинною геологічною формацією земної кулі та архаїчною суспільною формацією. Термін «формація» досить вдалий, оскільки охоплює відразу два зрізи людського суспільства – суспільство як процес і як стан, структуру системи відносин між людьми. Подібно до цього ми, розглядаючи формації Землі, характеризуємо не тільки її певний стан, пласт, а й формування. Звідси випливає загальніше питання – як взагалі співвідносяться поняття «суспільство» та «суспільно-економічна формація».

Що ж таке «суспільство»? Найпростіша відповідь – найвища, найрозвинутіша соціальна форма руху матерії. Як соціальна форма руху матерії суспільство постає:

1) найвищим ступенем розвитку природи, якщо її розуміти в широкому смислі слова. У цьому плані Маркс був цілком правий, зазначаючи, що сама історія є справжньою частиною історії природи, становлення природи людиною;

2) корелятом природи. Іншими словами, – як діалектична протилежність природи у власному смислі слова. Саме у цьому значенні поняття «суспільство» найчастіше і використовується. Тобто, про суспільство як своєрідне і відносно самостійне системне утворення ми говоримо тоді, коли підкреслюємо його своєрідність щодо природи.

Дуже часто, кажучи про суспільство взагалі, відразу ж застерігають від того, щоб називати цим терміном якусь надістоту, що має надособисте, незалежне щодо окремих індивідів буття. Історія справді не діє і не здійснює ніяких подвигів і вчинків. Діє людина, а вся всесвітня історія – не що інше, як самопородження людини завдяки власній діяльності. Але не менш важливо й те, що суспільство не зводиться до механічної сукупності індивідів, а постає передусім як ансамбль конкретно-історичних зв'язків і відношень, у яких ці індивіди перебувають між собою. Отже, «суспільство» – найзагальніше поняття для характеристики світу людини і відмежування його від світу природи. Суспільно-економічна формація ж постає у цьому плані як поняття конкретніше, вужче за обсягом. Воно характеризує вже не світ людини в усьому його структурному розгалуженні й на всьому протязі, а лише те чи інше формування всередині певного світу людини.

Як визначається суспільно-економічна формація? Інтуїтивно у кожної людини, тією чи іншою мірою прилученої до певної формації суспільства, уже є своє уявлення про таку формацію. Визначень суспільно-економічної формації багато. Але це зовсім не означає, що всі вони неправильні і вчені просто заплутались у цьому питанні. Ситуація тут дещо інша. Продуктивнішим буде, очевидно, підхід, згідно з яким усі наявні визначення суспільно-економічної формації розглядаються як робочі. Інакше кажучи, кожне визна-

чення ефективно в якомусь ракурсі, при вирішенні певних пізнавальних, методологічних, ідеологічних чи практичних завдань або на різних етапах розвитку соціально-філософських знань. Про те, що при визначенні суспільно-економічної формації можливі різні трактування, свідчить уже творчий доробок Маркса. У даному разі поняття «суспільно-економічна формація» ще не використовується ні для вивчення структури суспільства, ні для періодизації історичного процесу. Але вирішення питання про основні ступені розвитку людського суспільства дедалі глибшає і стає докладнішим вивчення суспільства у структурному зрізі, тобто розгляд суспільства як системи і цілісної, і водночас – внутрішньо розгалуженої на елементи. Виявляється це, зокрема, у тому, що основні ступені історичного розвитку, які пізніше Маркс назве суспільно-економічними формаціями, виділяються у нього вперше у розгорнутому вигляді не тільки динамічні, а й структуровані, розчленовані на елементи системи, якраз як системи виробничих відносин. І не тільки виділяються, а й іменуються та характеризуються.

Отже, основні значення формації у Маркса такі:

- 1) історичне визначення сукупних виробничих відносин;
- 2) історично визначена сукупність суспільних відносин;
- 3) економічна структура суспільства взагалі;
- 4) ступінь історичного розвитку суспільства: первинний – докласове суспільство; вторинний – класове; третинний – безкласове суспільство;
- 5) історичний тип суспільства;
- 6) різновид історичного типу суспільства (формації первіснообщинного суспільства).

За сучасних умов однобічність тлумачення історичного процесу як лінійної схеми, що складається з п'яти суспільно-економічних формацій, стала очевидним фактом. Тому дедалі нагальнішою стає потреба доповнення цього тлумачення принципово іншим, нелінійним підходом до розуміння історії, потреба докорінної конкретизації погляду на природу висхідної одиниці історичного числення.

При розробці ж такого нелінійного розуміння історичного процесу першорядного значення набуває поняття «цивілізація». Одним з перших проблемі першовжитку слова «цивілізація» в історичних

письмових джерелах західноєвропейської культури присвятив спеціальну досить цікаву і докладну розвідку один із засновників школи «Аналіз» у Франції – Люсьєн Февр. У результаті тривалих і цілеспрямованих пошуків вчений зазначає, що, витративши чимало часу на читання книг, по можливості підібраних відповідно до теми, він не знайшов слова «цивілізація» у французьких текстах, надрукованих раніше 1766 р. Однак з плином часу нормою, правилом стає використання поняття «цивілізація» для характеристики стану суспільства або ж його стабільних формоутворень. Трактуювання ж цивілізації як процесу цивілізування з такою ж поступовістю і водночас неухильністю відходить на задній план і в ХХ ст. стає вже рідкістю, винятком. І хоч уже з середини 70-х років ХVІІІ ст. пробиває собі дорогу тлумачення цивілізації як результату цивілізування, тобто певного сталого суспільного утворення, потрібен був ще певний час до постановки питання про цивілізацію як своєрідну монаду історії. Без напруженої і досить тривалої роботи з осмислення цивілізацій як локалізованих у просторі та часі культурно-історичних типів адекватна постановка, а тим більше розв'язання проблеми цивілізації немислимі.

З кінця ХVІІІ ст. проблема цивілізації посідає одне з чільних місць у західноєвропейській філософії та історії. Це не могло не відбитися на постановці цивілізаційної проблематики та її розгляді, зумовлюючи відповідний європоцентристський колорит. По суті, аж до початку ХХ ст. у європейській ментальності поняття «цивілізація» функціонує в однині. Воно застосовувалося для позначення особливостей розвитку європейського суспільства, що тлумачились як переваги і, як правило, протиставлялися «недолікам» або ж взагалі рівню розвитку інших країн і народів, яким, отже, відмовляли у «цивілізованості».

Історичний процес як множина цивілізацій розглядалися у різних концепціях видатних вчених. Данилевський М. розглянув проблему цивілізації не з позицій європоцентризму – як становлення і розвиток однієї і єдиної цивілізації західноєвропейської – на противагу всім іншим, «доцивілізованим» народам, а як проблему множинності цивілізацій. Данилевський розглядає часовий рух людського суспільства як низку автономних послідовних і співіс-

нуючих соціальних організмів, які він називає культурно-історичними типами, а на етапі зрілості – цивілізаціями. І хоча ці культурно-історичні типи можуть не тільки змінювати один одного, а й співіснувати, проте на тому чи іншому історичному відтинку певний з співіснуючих типів постає як панівний. Щодо загальної кількості та назв тих культурно-історичних типів, розвиток яких сягнув рівня відповідних цивілізацій і становить зміст всесвітньої історії, Данилевський припускається деяких розбіжностей. Він нараховує, відповідно до вимог «природної системи історії», десять таких типів. Цими культурно-історичними типами або самобутніми цивілізаціями, розташованими у хронологічному порядку, є: 1) єгипетський, 2) китайський, 3) асиро-вавілоно-фінікійський, халдейський, або стародавньосемітичний, 4) індійський, 5) іранський, 6) європейський, 7) грецький, 8) римський, 9) новосемітичний, або арабський, 10) германо-романський, або європейський. До народів, що утворювали подібного ґатунку культурно-історичні типи і були рушійною силою в історії людства, Данилевський зараховує ще два – мексиканський і перуанський, вважаючи, однак, що вони загинули насильницькою смертю і не встигли здійснити свого розвитку. Перші ж десять він розглядає як такі, що вже досередили до періоду «квітання і плодоношення», тобто цивілізації. Дещо пізніше в коло, навіть у центр, розгляду потрапляє ще й слов'янський тип, який лише вступив у зазначений період розвитку.

У ХХ ст. цивілізаційний підхід до історії, що вперше знайшов свою системну розробку у Данилевського, поступово, у своєрідній «конкурентній боротьбі» з іншими підходами, набув першорядного значення і став якщо не провідним, то, принаймні, одним з пріоритетних. Звичайно, сама цивілізаційна модель всесвітньої історії, запропонована Данилевським, нині багато в чому виглядає як анахронізм. Однак основна ідея – розгляд історії людства як поліцентричного утворення, паростки якого мають тенденцію до поступового зближення, а «математична границя» – єднання у вигляді однієї планетарної, глобальної (або, за термінологією Данилевського, вселюдської) цивілізації – є продуктивною і в наш час. Щоправда, у Данилевського, судячи з його розуміння слов'янського культурно-історичного типу як наймолодшого, тобто найрізно-

бічнішого і водночас найзбалансованішого, саме цей тип, по суті, поставав у ролі прафеномена всієї вселюдської цивілізації.

Багато чого спільного з Данилевським є у О. Шпенглера, який проте, тлумачить цивілізацію не як злет, а як омертвіння відповідної історичної культури. Загальна кількість і означення розвинутих культур у Шпенглера не збігаються з Данилевським. За Шпенглером їх 8. До них належать: китайська, вавілонська, єгипетська, антична (вона ж – аполонівська, або греко-римська), арабська (магічна), західна (фаустівська), культура майя та російська. Залишилися, з його погляду, нерозвинутими перська, хетська та кечуа. Найдокладніше Шпенглер зупинився все ж на порівняльному аналізі життєвого кола (завершальною стадією якого і є цивілізація) чотирьох культур – індійської, античної, арабської та західноєвропейської. Про це переконливо свідчать, зокрема, його відомі таблиці синхронічних епох. У Шпенглера ж, як відомо, цивілізація – період не розквіту, а навпаки, омертвіння певної локальної культури. Кожна культура, становлячи собою специфічний організм, має, як і належить організмові, певну тривалість життя – близько тисячоліття. Вмираючи, культура перероджується у цивілізацію. Формування цивілізації відбувається, за Шпенглером, як деформація першофеномена, або внутрішньої форми культури. Це період, коли виснажуються, сходять нанівець джерела творчості. З приходом цивілізації і вербальна, і образотворча мистецька творча діяльність, гадає він, вироджуються в спорт. Синхронно з цим у галузі етики і філософії на зміну продукуванню символів, які відіграють щодо культури конститутивну роль і утворюють її ядро, насувається холодне, рефлексивне критичне осягнення цих символів та їхнє регулятивне значення або ж навіть відвертий скептицизм і нігілізм.

А. Тойнбі, налічуючи в історії понад тридцять цивілізацій, виценовує з них як розвинуті двадцять одну, зводячи, зрештою, чисельність їх до тринадцяти. З них донині зберіглося, на його думку, лише 6: західна, візантійсько-ортодоксальна, російсько-ортодоксальна, арабська, індійська, далекосхідна (китайська, японо-корейська). У Тойнбі цивілізація постає як термін вже не з одним, а з кількома семантичними навантаженнями. Відповідно й працює цей термін у «плаваючому режимі», актуалізуючи те

з своїх значень, якого потребує та чи інша пізнавальна ситуація. Попереднє ж, абстрактне розв'язання питання про цивілізацію як основну одиницю виміру («умосяжне поле») історичного процесу привело його до таких висновків:

1) поля історичного дослідження, межі яких були приблизно встановлені з урахуванням історичного контексту даної країни, являють собою на теперішній час суспільства з ширшою протяжністю як у просторі, так і в часі, ніж національні держави, міста-держави або довільні інші політичні союзи;

2) такі політичні союзи (національні держави, міста-держави тощо) не тільки вужчі у своїй просторовій протяжності, а й коротші в часовій тривалості щодо суспільств, до складу яких вони входять, як частина входить до цілого; вони є окремим виявом конкретних соціальних спільностей. Суспільство, а не держава є тим соціальним «атомом», на якому слід фокусувати свою увагу істориків;

3) суспільство, що включає в себе незалежні національні держави типу Великобританії, і суспільство, яке складається з міст-держав типу Афін, порівнянні одне з одним, бо являють собою суспільства одного різновиду;

4) жодне з досліджуваних суспільств не охоплює всього людства, не поширюється на всю населену Землю і не має своїх ровесників серед суспільств свого різновиду; наше західне суспільство, наприклад, не сприймалось як щось ціле, доки еллінське суспільство, будучи одним з першопочаткових представників суспільства даного різновиду, не досягло своєї зрілості. У кожному разі повний час життя окремого суспільства не збігається з часом життя різновиду;

5) безперервність, наступність у розвитку суспільств виражені значно слабше, ніж безперервність між фазами історії одного суспільства (настільки слабше, що є сенс розрізняти ці два типи безперервності).

На підставі такого розгляду цивілізації як специфічного суспільства Тойнбі доходить основоположного висновку щодо дослідження історії: її справжній предмет – життя суспільства, взяте як у внутрішніх, так і в зовнішніх його аспектах. Внутрішня сторона є виявом життя довільного даного суспільства в послідовності глав його історії, у сукупності всіх спільнот, що його складають. Зов-

нішній аспект – це відносини між окремими суспільствами, розгорнуті у просторі та часі.

Як бачимо, вже у Данилевського, Шпенглера і Тойнбі термін «цивілізація», крім відмінностей в епітетах, має ще й різне семантичне значення. У Данилевського – це короткий, не довше кількох століть (для римського світу, близько 400 років, для європейського – від 5 до 6 ст.) час. Протягом такого часу народи, що утворюють певний тип, виявляють переважно свої духовні потенції в усіх напрямках вияву духовної природи (не тільки щодо науки і мистецтва, а й щодо практичного здійснення своїх ідеалів правди, свободи, суспільного благоустрою і особистого добробуту). Іншими словами, цивілізація – це період розкриття тих унікальних задатків, що зумовлюють своєрідність духовного світу народів і утворюють відповідний культурно-історичний тип, етапи інтенсивної реалізації його духовних потенцій. Цей період, зазначає Данилевський, виснажує раз і назавжди життєву силу відповідного культурно-історичного типу і більше не повертається. Отже, за Данилевським, цивілізація – це пік розвитку культури, гребінь тієї хвилі, на який піднімається та чи інша локальна культура у широкому потоці культури вселюдської.

На сучасному ж етапі питання про сутність майбутньої світової (глобальної, вселюдської, загальнолюдської тощо) цивілізації ставиться по-іншому. Нині це питання розглядається, як правило, крізь призму співвідношення традиційних цивілізацій з техногенною, що перманентно переростає в посттехнічну (постіндустріальну) і далі – в інформаційну. Перебіг історичних подій у нинішньому столітті – крах колоніальних імперій, руйнівний вплив світових війн тощо дещо позбавив Західну Європу її цивілізаторської пихи і претензій на звання єдиної цивілізації. Десь із середини ХХ ст. акцент поступово зміщується на мультиплікативний підхід до цивілізаційної тематики, і мова при цьому вже йде частіше не про цивілізацію, а про цивілізації. Відповідно й історичний процес загалом постає не як один і єдиний моноліт, що проходить через ряд темпорально-просторових видозмін, а як низка послідовних і співіснуючих соціокультурних формоутворень, локалізованих у соціальному просторі та часі.

Стабільність та мінливість у історії як властивості історичного процесу

Перебування соціальної реальності у часі ми називаємо історією в найбільш безпосередньому розумінні цього слова. Незважаючи на те, що сама категорія часу вказує наплинність, людство давно усвідомило: не все в нашому житті і в суспільстві плине однаковими темпами. Деяко періодично відтворюється і існує довгий час, інше більш скороминуче. Звичні форми життя мало впадають в очі не лише пересічним мешканцям людського світу, а й історикам, а те, що приходить раптово й суттєво змінює стан речей, відзначається у вигляді події, вартої історичної пам'яті. Для вираження темпоральності суспільного життя вживаються різні поняття, які в цілому стосуються того, що є більш-менш стабільним, і того, що вказує на змінне. Одним з таких понять є «традиція». Мінливість в історії передається поняттями «еволюція», «революція», «прогрес», «трансформація», «модернізація» тощо. Розглянемо деякі з названих понять.

Традиції. Кожен народ має власну історію і впродовж неї відзначається своєю ідентичністю завдяки збереженню і відтворенню культурних, побутових, ментальних, психологічних структур. Усталені, традиційні форми життя певним чином взаємодіють з внутрішніми новаціями і динамікою зовнішнього середовища. Деякі з традицій відмирають майже повністю, інші в пригашеному вигляді зберігаються у запасниках культури і активізуються при історичних потребах. Що ж таке традиції? Це значить передача, переказ, здавна встановлена звичка. Як наукове поняття, традиція – це механізм відтворення соціальних інститутів, при якому їх підтримка узаконюється одним фактом існування в минулому. Інколи цим поняттям називають не тільки механізм відтворення інститутів, а й поширюють його на самі установлення. Як правило, суспільна свідомість не рефлектує відносно доцільності традицій, традиції просто механічно повторюються кожним новим поколінням за принципом «не ми встановили, не нам і скасовувати; так заведено». Певна сукупність традиційно відтворюваних елементів культури складає звичаї, тобто загальноприйнятий порядок, правила соціальної поведінки, що стихійно склалися. Існують два найдавніші шляхи трансляції традицій: фольклор і практичний зразок.

І в першому, і в другому випадку діє вимога точної репродукції того чи іншого мовного звороту або зразка поведінки. Точність передачі забезпечується багаторазовим повторенням, системою діючих міфів, символами, прийнятими ритуальними формулами, одночасно діє і заборона на будь-яке нововведення.

В сучасних умовах сфера традицій набула суттєвого обмеження і можна було б прослідкувати безперечне звуження горизонту традицій, починаючи з Нового часу. Сьогодні творчість і новація стали загальнокультурною цінністю, вони всіляко заохочуються, в них вбачається ключ до прогресу, засіб до вирівнювання у змаганні з іншими народами. Справжніми сховищами світу традицій залишається сфера побуту, повсякденних міжлюдських стосунків та ментально-психічні структури особистості. При цьому не слід применшувати роль традицій, вони завжди відігравали й нині відіграють величезну роль у консолідації народів, націй.

Еволюція. Поряд з тим, що постійно відтворюється й повторюється в історії, люди помічали й змінне. Особливо чутливо реагували вони на швидкі зміни усталених форм життя, які відбувалися в годину значних соціальних потрясінь. Останні два століття були вкрай багатими на масштабні процеси, що значно прискорили темпи подій і збільшили обсяги зрушень. З кінця XVIII ст. ряд великих революцій вплинув на весь світ в цілому і значно стимулював обговорення питань про джерела, причини й напрямки змін. Загальна соціологія й філософія історії відреагували на зміни відповідними теоретичними моделями, в яких поняття еволюції (від лат. *evolutio* – розгортання) та прогресу стали ключовими.

Класичний еволюціонізм (О. Конт, Г. Спенсер, Л. Морган, Е. Дюркгейм, К. Маркс) вважав, що, не дивлячись на різний стан локальних суспільств і умовність виразів «людство», «світова історія», все ж має місце деяка загальна історична «логіка» змін. Усі суспільства, на зразок організмів, трансформуються від примітивних, простих форм до складних, більш пристосованих до виживання, і траєкторія еволюції для всіх народів єдина. До критеріїв еволюції відносили зростаюче ускладнення будови соціального цілого, диференціацію суспільства за різними вимірами, зростання числа винаходів і технічних удосконалень, зростання розподілу праці тощо.

У ХХ ст. ідеї еволюціонізму, не без впливу культурної антропології, пережили фазу гострої критики і знецінення, а пізніше і фазу відновлення, що дало привід говорити про неоеволюціоністську хвилю. Якщо звернутись до ілюстрації, то американські культурантропологи Франц Боас і Алфред Крюбер належали до тих, хто відкидав еволюціонізм, а їх співвітчизник Леслі Уайт ідеї еволюціонізму утверджував на матеріалах тієї ж культурної антропології. А. Крюбер у книзі «Конфігурації розвитку культури» прагнув довести, що основу культур складають патерни (схеми, шаблони, зразки), за якими відтворюються продукти діяльності людей і які можуть періодично флюктувати, мати певну траєкторію змін, свою конфігурацію. Якщо еволюцію (чи то у вигляді прогресу, чи то у вигляді сходження нанівець) культурних патернів розуміти як внутрішньо детермінований процес.

Неоеволюціонізм. До неоеволюціоністів у галузі соціальної теорії слід віднести іншого американського вченого Толкотта Парсонса, який наприкінці своєї творчої діяльності доповнив структурно-функціональну концепцію суспільства думками про механізм еволюційної трансформації соціальних систем. На його думку, «прогресивну» еволюцію суспільств до більш високих системних рівнів забезпечує взаємодія чотирьох головних процесів структурних змін: диференціація, підвищення адаптивної здібності, включення нових одиниць у нормативні рамки, генералізація цінностей. Диференціація уявляє собою поділ одиниці або структури у деякій соціальній системі на дві чи більше одиниць або структур, які відрізняються за своїми характеристиками і функціональною значущістю для системи. Прикладом тут може бути виникнення як домашнього господарства, так і сучасної, заснованої на наймі, організації, що призвело до зміни багатьох ролей, колективів і норм. Підвищення адаптивної здібності являє собою процес, внаслідок якого соціальні одиниці дістаються більшого вибору ресурсів, звільняючись у своєму функціонуванні від деяких обмежень, властивих їх попередникам. Система, що поглиблює внутрішню диференціацію й підвищує свої адаптивні здібності, тим самим ускладнюється й обов'язково стає перед проблемами інтеграції.

Еволюція, в якій всі чотири процеси діють разом, проходить такі стадії: примітивну, просунуту примітивну, проміжну, сучасну. Те, що Парсонс називає «системою» сучасних суспільств, виникло у тій частині Заходу, яка стала спадкоємницею західної половини Римської імперії на північ від Середземного моря, тобто у країнах-суспільствах західного християнського світу. Системи сучасних суспільств сформувались завдяки трьом революціям, що пройшли послідовно на Заході – промислова, демократична (мається на увазі серія політичних революцій) і революція в галузі освіти (вона почалася на Заході ближче до середини ХІХ ст.). Головними рисами сучасності є повна диференціація підсистем; домінуюча роль економіки з її масовим виробництвом, бюрократією, розвинутим ринком і грошима; розвиток правової системи як основного механізму соціальної координації і контролю; соціальне розшарування; опосередкована сітка соціальних взаємозв'язків. За Парсонсом, у нинішніх Сполучених Штатах Америки еволюція досягла кульмінаційної точки, Західна Європа просувається шляхом «американізації», перед іншими незахідними країнами стоїть перспектива «модернізації». Концепція Парсонса неодноразово була крити+кована за її відверто проамериканський і прозахідний характер, і все ж цей автор і надалі вважається одним із значних авторитетів сучасної західної думки.

Згадавши про «модернізацію», не можна обминути в зв'язку з цим такий напрямок сучасних теоретичних студій, в якому поєднується дещо від еволюціонізму і дещо, йому протилежне. Як і у еволюціоністському мисленні, тут визнається змінність, прогресистська спрямованість, але в той же час на відміну від стихійності у випадку «чистої» еволюції при модернізації передбачається й свідомо кероване впровадження у конкретні суспільства західних зразків соціального устрою.

Життєздатність ідеї кінця історії підтверджується позицією сучасного американського політичного філософа Френсіса Фукуями. Події, що пов'язані з закінченням холодної війни і марністю зусиль побудувати комуністичне суспільство, автор співставляє з завершенням ідеологічної еволюції людства і універсалізацією західної ліберальної демократії як остаточної форми правління. Це

дає Ф. Фукуямі привід ставити питання про кінець історії. Нічого принципово нового у сфері ідей після перемоги лібералізму з'явитись не може, людство думкою вже дісталось вершини мислимої досконалості. В реальному, матеріальному світі, звичайно, ще далеко до кінця, але то річ не принципова, то справа часу, оскільки, як пише автор, «є серйозні підстави вважати, що саме цей, ідеальний світ і визначить зрештою світ матеріальний». Ф. Фукуяма свідомий того, що він виходить з ідеалістичних засновків і тому йому достатньо відшукати тільки ті ідеологічні альтернативи лібералізму, які були апробовані історією і пережили крах. Таких спроб було дві – фашизм і комунізм, і поки їх носіями були значні світові держави (СРСР, Китай, Німеччина, Італія, Японія) історія мала місце. Поразка фашизму й комунізму, прогрес у втіленні ідей лібералізму вивів світові держави з історичної сцени. Конфлікти ще можуть залишитись, і перш за все на етнічній і націоналістичній основі, але для історично значущих конфліктів необхідні великі держави, які якраз вже й відійшли у «постісторію». Кінець історії, за Ф. Фукуямою, сумний. Злету надихаючих ідей місця не буде, будуть нудні повсякденні турботи навколо безконечних технічних удосконалень, навколо зберігання природи й задоволення запитів споживача; у «постісторичний» період не буде ані мистецтва, ані філософії, залишаться тільки музеї людської історії, що буде ретельно охоронятись.

На проблеми, яких торкався Ф. Фукуяма, невдовзі відгукнувся інший відомий американський політолог і соціолог Семюел Хантінгтон. Резонанс отримала його стаття «Зіткнення цивілізацій?». Цивілізацію він визначає як найвище куль+ турне утворення, що характеризується об'єктивними елементами (мова, спільна історія, релігія, звичаї, суспільні інститути) і суб'єктивною самоідентифікацією людей. Хантінгтон вважає, що цивілізаційна ідентичність буде відігравати все більш важливу роль у майбутньому й світ буде формуватися в значній мірі під впливом взаємодії 7–8 головних цивілізацій (західна, конфуціанська, японська, ісламська, індуська, слов'яно-православна і, можливо, африканська). Якщо Ф. Фукуяма вбачав кінець історії у тенденції до припинення конфліктності на основі політичних і ідеологічних розбіжностей, то С. Хантінг-

тон попереджає, що рано говорити про кінець значних історичних зрушень, оскільки тепер на перший план можуть вийти конфлікти, які до часу жевріють у надрах більш глибоких протиріч, протиріч цивілізаційного порядку. Хантінгтон вважає хибною тезу про те, що сучасне суспільство з необхідністю наближається до одного типу, західного типу, тобто сучасна цивілізація – це західна цивілізація, а західна цивілізація – це сучасна цивілізація. Західна цивілізація має ряд визначальних характеристик, які роблять її унікальною й тому неповторною. Незахідні суспільства запозичують в кращому випадку лише суто зовнішні ознаки сучасності (науку, техніку, технології) й не сприймають або свідомо відкидають глибокі атрибути «західності», до яких автор відносить нарізне існування світської та духовної влади, владу закону, соціальний плюралізм і громадянське суспільство, наявність представницьких органів, індивідуалізм і традицію індивідуальних прав та свобод тощо. Практика «модернізації» й економічного розвитку незахідних країн показує останнім часом, що вони аж ніяк не наближаються до Заходу, а часто-густо навпаки інтенсивно відроджують свої культурні традиції, так що потужні тенденції повернення до традицій підривають віру в те, що західна культура стане світовою культурою, то ж для Заходу настав час відкинути ілюзії універсальності і сприяти зміцненню, згуртованості та життєздатності своєї цивілізації у світі інших цивілізацій.

Отже, з давніх часів відносно спрямованості історії мають місце суперечливі підходи: накопичуються аргументи як на користь визнання загальної «логіки» історичного процесу, так і на користь її спростування, додаються, співставляються й відповідно інтерпретуються численні факти з минулого й сучасного життя людства та окремих суспільств, адже багата подіями історія відкриває тут безмежні можливості. За таких обставин, виправданим було б зайняти виважену й помірковану позицію – уважно, й разом з тим критично, вивчити й оцінити кожний аргумент, усвідомити життєву значущість для людей самої проблеми спрямованості їх історичної долі і тим поки що задовольнятися, бо тільки подальші події вималюють вектор руху історії на дещо більшу відповідність тому чи іншому підходу. Та і в цьому разі висновки можуть мати суто

прогностичний, а значить проблематичний, характер. Проблема спрямованості історії відноситься до ряду вічних, трансцендентних проблем, коли йдеться про пошук шляхів від сущого в сьогоденні або в минулому до належного в майбутньому.

Осягнення найзагальніших і найглибинніших тенденцій історичного процесу, його своєрідності, співвідношення єдності та розмаїття, повторюваності й неповторного, універсального і локального в історії, проблема її сенсу, початку, спрямованості й кінця – завдання тієї галузі людських знань, що носить назву філософії історії. Історичний процес багатомірний і мінливий, відповідно й осмислення його здійснювалося в різних ракурсах, у руслі різних напрямків, призводило до формування, утвердження та зміни основоположних парадигм історичної свідомості.

Основних напрямків філософського тлумачення історії три: прогресистський, регресистський і циклічний; основних парадигм дві: класична і некласична. Вершиною розуміння історичної реальності в рамках класичної, лінійної парадигми і водночас першим контурним абрисом некласичної парадигми історичної рефлексії є марксистська інтерпретація історії як природно-історичного процесу зміни суспільно-економічних формацій. З'ясування своєрідності цивілізацій як цілісних, відносно автономних і локалізованих у соціальному хронотипі культурних утворень, їхньої ролі й місця в історичному процесі є однією з відмінних рис некласичної парадигми філософсько-історичного мислення. Воно є одним з дієвих засобів розробки, обґрунтування і реалізації нелінійного підходу до осягнення та адекватного відображення розмаїття людської історії.

Запроваджений у середині XVIII ст. французькими гуманітаріями термін «цивілізація» вживався досить тривалий час у контексті традиційно-класичного, лінійного тлумачення історії. Спочатку – для позначення процесу переходу від варварського до культурного, цивілізованого суспільства. Пізніше – вже для найменування самого цього суспільства, уособленням якого поставало для філософів та істориків Європи до другої половини XIX ст. суспільство західноєвропейське. Лише з цього часу започатковуються – спершу поодинокі, а з плином часу й дедалі чисельні-

ші – спроби подолання моноцентричного (байдуже прогресистського чи регресистського, європо- чи азіацентричного) розуміння всесвітньо-історичного процесу і розробки принципово іншого, нелінійного осмислення історії. Класичними представниками такого, некласичного розуміння історичної реальності і є передусім прибічники цивілізаційного напрямку в світовій історії філософії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.: М. Данилевський, О. Шпенглер та А. Тойнбі.

Історичний шлях людства за такого підходу постає не як однолінійний і неухильно поступальний рух єдиного суб'єкта – людського суспільства загалом, а як сукупність самотніх історичних організмів, багатолінійний, поліцентричний багатомірний процес надскладної конфігурації, перебіг якого аж ніяк не може зводитись до сукупності змін поступального характеру. Цивілізації виступають у даному разі як своєрідні макроіндивіди історії, в кожному з яких фокусується, відтворюється, уособлюється відповідною мірою і специфічним саме для нього чином увесь всесвітньо-історичний процес. Тобто як рівноцінні і водночас неповторні монади загальноісторичного рівня, відмінності між якими спричиняють багатоманітність, невичерпність і нескінченність людської історії. Відповідно докорінним чином переосмислюються, помітно конкретизуючись, поглиблюючись і доповнюючись, існуючі трактування суспільного прогресу. Прогрес вбачається за нелінійного розуміння історії не лише в невпинному і нескінченному просуванні в одному й тому ж напрямку одного, уніфіковано тлумаченого надсуб'єкта за вектором від менш досконалого – до досконалішого, але не меншою мірою – у саморозвитку, самовизначенні, самоудосконаленні і самоздійсненні кожною з цивілізацій своїх, лише їй притаманних задатків, здібностей і можливостей. І завдяки цьому – в одночасній актуалізації, відтворенні та відкритті для себе заново, збагаченні своїм, властивим саме для відповідної цивілізації, екзистенційним досвідом філогенетичних загальнолюдських, архетипних структур і цінностей, які в онтогенезі кожною з цивілізацій збагачуються новими й новими смисловими відтінками.

Тема рефератів

1. Філософія історії та історична наука: спільні риси і відмінності.
2. Прогресистська філософія історії та історична дійсність.
3. Регресистський напрямок філософії історії і проблема «кінця історії».
4. Античні та західноєвропейські філософські концепції історичного кругообігу: порівняльний аналіз.
5. Теорія суспільно-економічних формацій і реалії сучасного історичного процесу.
6. Універсалізм і монізм як парадигми класичного філософського осягнення всесвітньої історії.
7. Зміна парадигм історичної свідомості в некласичній філософії історії
8. Стадії всесвітньої історії за Д. Беллом

Література

1. Анкерсмит Ф. Р. Возвышенный исторический опыт. – М.: Европа, 2007. – 612 с.
2. Арон Р. Избранное: Измерения исторического сознания. – М.: РОССПЭН, 2004. – 528 с.
3. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций. – Киев: «ИСА», 1994. – 656 с.
4. Хабермас Ю. Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. С. 346–354.
5. Гобзов И. А. Введение в философию истории. – М.: ТЕИС, 1999. – 363 с.
6. Гегель Г. В. Философия истории. – СПб.: Наука, 1993. – 479 с.
7. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 703 с.
8. Зиммель Г. Проблема исторического времени. Проблемы философии истории. К вопросу о философии истории // Зиммель Г. Избранное. Т. 1. Философия культуры. – М.: Юристъ, 1996. – С. 517–537.
9. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.

ТЕМА 6. СУСПІЛЬСТВО ЯК ЕМПІРИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ ТА ЙОГО МОДЕЛІ.

Суспільство – надзвичайно складний і суперечливий предмет пізнання. Воно постійно змінюється, набуваючи все нових і нових форм. На зорі історії виникло первісне суспільство мисливців і збирачів. Пізніше його змінило рабовласницьке, згодом – феодальне, капіталістичне, соціалістичне суспільство. Є й інші класифікації типів і форм суспільства (доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне та ін.).

Термін «суспільство» у філософській, економічній та історичній літературі має щонайменше чотири різних значення.

1. Окреме конкретне суспільство, що є самостійною одиницею історичного розвитку. Прикладом можуть бути суспільства стародавніх Афін, середньовічної Венеції, сучасної Болгарії, України тощо.

Кожне таке суспільство є не просто сукупністю людей, а єдиною системою соціальних відносин, цілісним соціальним організмом, що розвивається певною мірою незалежно від інших соціальних організмів. Це дає підстави вживати для означення таких одиничних конкретних суспільств термін «соціальний організм».

2. Та чи інша конкретна сукупність соціальних організмів.

3. Сукупність усіх соціальних організмів, що існували й існують на земній кулі, тобто все людство в цілому.

4. Суспільство певного типу взагалі, наприклад, феодальне, індустріальне.

Надзвичайна складність і високий динамізм суспільного життя створюють для суспільствознавців чимало труднощів. Не випадково велика група вчених вважає за неможливе пізнання його законів, пропонує відмовитись від законопошуковості й перейти до опису фактів, зіставлення їх між собою, пояснення суспільства чи системи, факторів, що взаємодіють. І хоч теорія факторів (Р. Арон, М. Вебер, М. Ковалевський, У. Ростоу та ін.) кваліфікується в нашій літературі як антинаукова, все ж ми схильні вбачати в ній досить помітну долю науковості, зокрема в аналізі таких факторів суспільного життя, як техніка, культура, соціальні групи, політика,

масова свідомість тощо. Разом з тим суспільство не може бути зведене до простої суми факторів, навіть до їхньої взаємодії. Одні з них є визначальними, інші – похідними, одні кваліфікуються як матеріальні, другі – як ідеальні; одні вважаються об'єктивними, інші – суб'єктивними. Соціальна філософія має упорядкувати суперечливу систему факторів, визначити первинні й вторинні рівні суспільного життя, їхні функції, не допускаючи при цьому будь-якої абсолютизації.

Різні уявлення про соціум як систему суспільного співжиття людей формувались з найдавніших часів розвитку інтелектуальної культури людства. Одними з перших вагоме слово в цій галузі сказали китайський філософ Конфуцій, античні мислителі Платон та Арістотель, їхні талановиті співвітчизники. Соціум у теоретично-філософській уяві стародавніх мислителів у буквальному розумінні цього слова ототожнювався з державою. Суспільне життя не мислилось інакше, як державне. Людина трактувалась як політична (державна) істота (Арістотель). Закономірності розвитку суспільства і держави ототожнювалися. Можна сказати, що теоретики «донульового часу» виявили й описали майже всі основні елементи суспільного співжиття людей як державного. І хоч їхнє вчення має історично обумовлений характер, слід підкреслити те велике значення, яке воно мало для розвитку пізніших теоретичних конструкцій.

Першою спробою наукового визначення суспільства була концепція **О. Конта**, в якій він, проводячи аналогію походження суспільства не з організмом людини, як було раніше, а з біологічною організацією взагалі. Суспільство визначалося ним як сукупність окремих різнорідних елементів соціального організму.

Органістський підхід до виникнення та розвитку суспільства знаходить відображення у **Г. Спенсера** та його послідовників, які намагалися поєднати механічно-структурне та органічно-еволюційне пояснення суті суспільства.

Е. Дюркгейм розглядав суспільство як всеохоплюючу реальність, що має самоцінність та визначає всі інші цінності.

М. Вебер визначав суспільство як взаємодію людей, що є продуктом соціальних дій, орієнтованих на інших людей.

К. Маркс системоутворювальним елементом суспільства вважав соціальні відносини і тому розглядав суспільство як сукупність людей, класів, соціальних груп, що історично розвиваються, як відносини між людьми, що складаються в процесі їхньої розумової діяльності. Суспільство, проголошував він, складається не з індивідів, а відображає сукупність зв'язків та відносин, що існують між індивідами.

Т. Парсонс визначав суспільство як особливий вид соціальної системи, що досягає найвищого рівня самодостатності. Самодостатність полягає у здатності суспільства інституціонізувати певні компоненти, забезпечити необхідний спектр соціальних ролей та особисту мотивацію діяння індивідів.

В усіх цих визначеннях так чи інакше відбито підхід до суспільства як до цілісної системи елементів, що знаходяться в стані тісного взаємозв'язку. Такий підхід до суспільства називається системним.

Існує багато визначень суспільства, але, аналізуючи різні підходи, можна сформулювати таке визначення суспільства як соціальної системи: *суспільство як соціальна система являє собою взятих у стійких, організованих взаємодіях людей, об'єднаних спільною територією, єдиною системою соціальних інститутів і норм, що регулюють їх життєдіяльність.*

Суспільство як соціальна система має наступні ознаки:

1. наявність постійної території
2. відтворення соціальної спільності головним чином людьми, що представляють це суспільство
3. наявність системи культурних і морально-етичних норм
4. наявність самосвідомості, що характеризує якісну специфіку даного суспільства
5. сукупність локальних спеціалізованих структур, що регулюють соціальні відносини
6. економічна самозабезпеченість
7. політична незалежність

Е. Дюркгейм уважав, що основою стійкості та єдності суспільства є колективна свідомість, наявність спільної волі, які можуть стримати розвиток згубної сили людського егоїзму. Стійкість су-

спільства, на думку **Р. Мертона**, зберігається завдяки наявності фундаментальних цінностей, які засвоюються спільнотою індивідів, а на думку **Е. Шилза**, – завдяки владі, що забезпечує контроль над усією територією і нав'язує відповідну систему цінностей. Головною вимогою збереження суспільної цілісності є згода більшості суспільства з прийнятою в ньому системою цінностей.

Отже, у результаті суспільство стає цілісною системою з якими, які відсутні у включених до нього елементів. Унаслідок своїх інтегральних якостей соціальна система набуває певної самостійності щодо елементів, що її складають, відносно самостійний спосіб свого розвитку. Соціологічне вивчення суспільства як соціальної системи розпочинається з виявлення його складових і принципів дії механізму, котрий їх пов'язує і забезпечує системну цілісність.

Первинна якість соціального досягається через усвідомлення докорінної відмінності даного феномена від природно-тваринного світу. Таку відмінність відзначали майже всі філософи: від Конфуція до наших сучасників. Вона постійно підкреслюється в художній літературі, публіцистиці, історичних, етно-соціальних та інших наукових дослідженнях. Характерно, що в біологічному розрізі принципової різниці між людиною і тваринним світом немає. Однак головна відмінність полягає в іншому: в способі життя. Тваринне життя здійснюється природним чином, тобто як існування. Людське – суспільним, соціальним як життєдіяльність.

Суспільне життя – це реальний життєвий процес людини (особи, соціальної групи, класу, суспільства), що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою видів і форм діяльності як способу свідомого перетворення дійсності. Вся філософська традиція пронизана думкою про те, що найістотнішою ознакою людської життєдіяльності є її свідомий характер. Свідомий не тільки в плані осмислення життєвої ситуації й пізнання довколишньої дійсності – такий рівень свідомості притаманний навіть тваринному світу, – а й у здатності розмірковувати над зовнішніми обставинами, над своїми зв'язками з ними та з іншими людьми, над собою і своїм духом, заглиблюватись у себе (Х. Ортега-і-Гасет) з метою усвідомлення суті при-

родно-суспільного й сенсу власного буття в світі. Саме здатність розмірковувати, здатність заглиблюватись у себе, щоб досягнути злагоди з собою й зрозуміти, у що ж вона дійсно вірить, що вона справді цінує і що ненавидить, постають у якості тих фундаментальних домінант, які відрізняють людину як особливу істоту від іншого живого світу.

Таким чином, соціум є особливий спосіб життя особливих істот – людей, головними чинниками якого є свідомість, діяльність і спілкування, генетично-функціональний зв'язок між якими спричиняє до створення відмінного від природного предметно-духовного світу культури. Якщо тварина живе в природі, то людина – в соціумі. У цьому зв'язку соціум постає як надприродний світ, що надбудовується над природою. Головною його ознакою є предметність. Соціум – це предметне буття людини, її існування в предметному середовищі, культурі. Звичайно, предметність вибудовується людською діяльністю з природного матеріалу. У цьому вимірі предметність є продовженням природи. В предметах, що оточують людину як культурне середовище, немає нічого надприродного. І, разом з тим, предмети докорінно відрізняються від природи саме тим, що в них засобами діяльності опредметнюється внутрішнє, притаманне лише людині усвідомлення довколишнього світу і заглиблення в себе.

Наукові підходи щодо аналізу суспільства

Системний підхід акцентує увагу на тому, що системність – це особливий якісний стан. Суспільство складається з множини індивідів, їхніх соціальних зв'язків, взаємодії і стосунків. Та чи можна розглядати суспільство як просту суму цих елементів? Прихильники системного підходу до аналізу суспільства відповідають, що ні. З їхньої точки зору суспільство – це не сумативна, а цілісна система. Це означає, що на рівні суспільства індивідуальні дії та відносини створюють нову, системну якість. Суспільні взаємодії носять надіндивідуальний, надособистісний характер, тобто суспільство – це деяка самостійна субстанція, яка відносно індивідів є первинною. Кожен індивід, народжуючись, застает певну структуру зв'язків і відносин і в процесі соціалізації включається до неї. Ос-

новна задача системного підходу в дослідженнях суспільства полягає в поєднанні різних знань про суспільство в цілісну систему.

Детерміністський підхід розглядає суспільство як сукупність підсистем, які взаємодіють у жорсткій ієрархічній залежності, при цьому одна з підсистем (у даному випадку – економічна) робить домінуюче вплив на всі соціальні процеси. Найбільш яскраво виражений у марксизмі.

Згідно з марксизмом, суспільство як цілісна система складається з таких підсистем: економічної, політичної, соціальної та ідеологічної, кожна з яких, у свою чергу, можна розглядати як систему. Щоб відрізнити ці підсистеми від саме соціальної, їх називають соціетальними. У взаємовідносинах між цими системами головну роль відіграють причинно-наслідкові зв'язки. Це означає, що кожна з цих систем існує не сама по собі, а, перебуває у залежності від інших систем. Усі ці системи являють собою ієрархічну структуру, тобто знаходяться у співвідношенні субординації. У марксизмі чітко вказується на залежність і зумовленість усіх систем від особливостей економічної системи, в основі якої лежить матеріальне виробництво, яке базується на певному характері відносин власності.

Функціоналізм більшою мірою притаманний англо-американській соціології. Основні положення функціоналізму були сформульовані англійським соціологом Г. Спенсером та розвинуті англійським етнографом А. Редкліфф-Брауном й американськими соціологами Р. Мертоном і Т. Парсонсом.

Цей підхід вивчає соціальну систему крізь призму функцій, які виконуються її елементами. Так само, як і прихильники системного підходу, функціоналісти розглядали суспільство як цілісний, єдиний організм, що складається з багатьох частин: економічної, політичної, військової, релігійної та ін. Але при цьому підкреслювали, що кожна частина може існувати тільки в рамках цілісності, де вона виконує конкретні, цілком визначені функції. Функції частин завжди означають задоволення певної суспільної потреби. Усі ж разом вони спрямовані на підтримку стійкості суспільства і відновлення людського роду. Оскільки кожна з частин суспільства визначає тільки їй притаманну функцію, то у випадку

порушення діяльності цієї частини чим більше функції відрізняються одна від одної, тим складніше іншим частинам виконувати порушені функції.

Функціональний підхід базується на наступних засадах:

- суспільство – система функцій, об'єднаних в єдине ціле;
- суспільні системи зберігають стійкість, оскільки їм притаманні механізми соціального контролю;
- причини соціальних конфліктів або долаються самі по собі, або вкорінюються в суспільстві, стаючи реакцією на соціальні зміни;
- соціальні інновації носять еволюційний, а не революційний характер;
- соціальна інтеграція формується на основі згоди більшості слідувати єдиній системі цінностей.

Теорія конфлікту розглядає суспільну систему крізь призму соціальної диференціації, внаслідок якої класи, що знаходяться на діаметрально протилежних полюсах соціальної ієрархії, не мають загальних цінностей, постійно знаходяться в конфлікті (Р. Даренфорф). Головною причиною конфлікту Дарендорф вважав наявність у суспільстві керуючих і керованих.

Основні положення теорії конфлікту:

- головними рисами якого суспільства є панування, конфлікт і придушення;
- соціальна структура заснована на владі одних людей над іншими;
- кожна з цих груп має свої інтереси, які ущемляють інтереси інших;
- класовий конфлікт загострюється, якщо майже вся влада зосереджена в руках правлячої еліти, а інші не можуть її отримати.

Проаналізувавши основні підходи до аналізу суспільства, можемо дійти до висновку, що суспільство – це надзвичайно складний, багатоманітний і суперечливий предмет пізнання. Визначити суспільство так само важко, як матерію, природу, буття тощо. Суспільство охоплює різноманітні процеси, стосунки між людьми і складається з певних соціальних інститутів. У суспільстві реалізуються різноманітні види матеріальної та духовної діяльності

людей. І головне, суспільство – це реальні люди, які об'єднуються в соціальні групи, нації, взаємодіють і конфліктують між собою, створюють і споживають матеріальні та духовні блага, виховують дітей, винаходять нові форми об'єднання та злагоди.

Таким чином, суспільство – це реальний процес життєдіяльності людей, що має історичний характер, існує об'єктивно, тобто незалежно від свідомості та волі людей, хоч вони як носії свідомості й волі є головними дійовими особами суспільно-історичного процесу.

Доцільно виокремити такі **сфери суспільного життя**:

а) матеріальна – охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну, споживання, а також продуктивні сили й виробничі відносини, науково-технічний прогрес і технологічну революцію;

б) соціально-політична – включає соціальні та політичні стосунки людей у суспільстві – національні, групові, міждержавні тощо. Саме ця сфера охоплює такі явища й процеси, як революція, реформа, еволюція, війна. В цій сфері функціонують такі соціальні інститути, як партія, держава, суспільні організації;

в) духовна – це широкий комплекс ідей, поглядів, уявлень, тобто весь спектр виробництва свідомості (як індивідуальної, так і суспільної), трансформації її від однієї інстанції до іншої (засоби масового інформування), перетворення в індивідуальний духовний світ людини;

г) культурно-побутова – охоплює виробництво культурних цінностей, передачу їх від одного покоління до іншого, життя сім'ї, побутові проблеми (організація відпочинку, вільного часу), освіту, виховання тощо.

Усі сфери суспільного життя тісно взаємопов'язані, тому їх треба розглядати лише в єдності. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя призведе до створення деформованої моделі суспільства. В центрі кожної сфери, як і суспільства в цілому, має стояти людина, що охоплює всі сфери життєдіяльності, єднає їх.

Типологія суспільств

У сучасній соціологічній науці існує багато критеріїв, відповідно до яких виділяють різні типи суспільств. Нижче будуть розглянуті деякі з них.

Суспільство постійно змінюється. Історичні зміни з позитивними наслідками є *прогресом*, з негативними – *регресом*. *Соціальний прогрес* – це узагальнююче поняття, складовими якого є економічний, технічний і культурний поступальний розвиток суспільства. Щодо визначення чинників суспільного розвитку соціологи не мають спільної думки. Однією з найважливіших проблем соціології є проблема соціальних змін, їх механізм та спрямованість. Поняття «соціальні зміни» носить загальний характер. Соціальна зміна – це перехід соціальних систем, інститутів і організацій з одного стану в інший. Поняття «соціальна зміна» конкретизується поняттям розвитку. Розвиток – це незворотна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, яка передбачає перехід від простого до складного, від нижчого до вищого та ін. Соціологи виділяють різні типи механізмів соціальних змін і розвитку: еволюційний і революційний, прогресивний і регресивний, імітаційний та інноваційний тощо.

На основі соціального еволюціонізму виник ряд теорій, які поставили перед собою мету показати поступальний розвиток суспільства через порівняння його минулого й теперішнього стану. Першу спробу створення такої теорії зробив німецький соціолог Ф. Тенніс у своїй відомій книзі «Община й суспільство».

Традиційним називають суспільство аграрного типу, що має високу структурну стійкість, невелику соціальну диференціацію (зазвичай, це станова ієрархія), простому поділі праці, який базується на громадському, становому або класовому ознаці. Основні компоненти культури – норми, цінності, моделі поведінки, спосіб життя, мають високу інертність. У традиційному суспільстві визначальним чинником розвитку було сільське господарство, а головними інститутами – церква та армія.

На основі протиставлення традиційного й сучасного суспільства, базуючись на соціальному еволюціонізмі, сформувалася теорія індустріального суспільства. Вона була розроблена у двох варіантах французьким соціологом Р. Ароном і американським економістом і політологом У. Ростоу. Теорія індустріального суспільства описує поступальний розвиток суспільства як перехід від відсталого аграрного традиційного суспільства, в якому пану-

ють натуральне господарство й станова ієрархія, до промислово розвиненого індустріального суспільства.

Індустріальне суспільство засноване на механізації виробництва, високому рівні технічної оснащеності виробничих процесів, застосуванні інноваційних технологій, вільної конкуренції та ін. Для індустріального суспільства характерним є сталий розвиток економіки, розвинена галузева структура, пріоритет приватної власності. В системі соціальної стратифікації значна роль належить середньому класу. Формою правління в суспільствах такого типу, як правило, виступає демократія. Формується громадянське суспільство як один з найбільш ефективних механізмів впливу на владні структури.

Популярна у 60-х роках ХХ ст. теорія індустріального суспільства в 70-х роках отримує свій розвиток в теорії «постіндустріального суспільства». Найбільш відомі її представники – американські соціологи й політологи Д. Белл, З. Бжезинський, А. Тоффлер і французькі соціологи й політологи А. Турен, Ж. Фураст'є.

Відповідно до даної теорії суспільство у своєму поступальному розвитку проходить три основні стадії: 1) доіндустріальну (аграрну), 2) індустріальну й 3) постіндустріальну.

Постіндустріальним (інформаційним) називають суспільство, засноване на високому рівні розвитку інформаційних технологій. Головним фактором суспільних змін стає виробництво і використання інформації.

Відмінні риси інформаційного суспільства:

- інформація набуває глобального характеру;
- географічні обмеження перестають істотно впливати на рух інформаційних потоків;
- зростають технічні можливості збору, обробки, зберігання, передачі та доступу до різноманітної інформації;
- посилюється вплив інформаційних технологій на всі сфери людської діяльності;
- відбувається перехід до нових форм зайнятості, які пов'язані з інформацією, за рахунок збільшення кількості зайнятих в інформаційній сфері.

Найбільш узагальнена класифікація виглядає наступним чином:

Прості суспільства первісних людей були засновані на кровно-споріднених зв'язках, родоплемінній організації суспільства, це були суспільства без майнового розшарування, без класів та держави.

Пізніше, десь 10—6 тис. років тому, коли люди перейшли від мисливства та збирання дарів природи (від привласнювальної економіки) до землеробства та тваринництва (економіки, що виробляє), зростає виробництво, виникає можливість створення додаткового продукту та приватної власності, суспільство розширюється на класи (наприклад, рабовласники та раби), виникає держава як організація багаторівневого управління суспільством на користь заможних класів.

Зміна однієї стадії іншою супроводжується зміною форм власності, способу виробництва, технологій, соціальних інститутів, політичного режиму, способу життя, культури, кількості населення, соціальної структури суспільства.

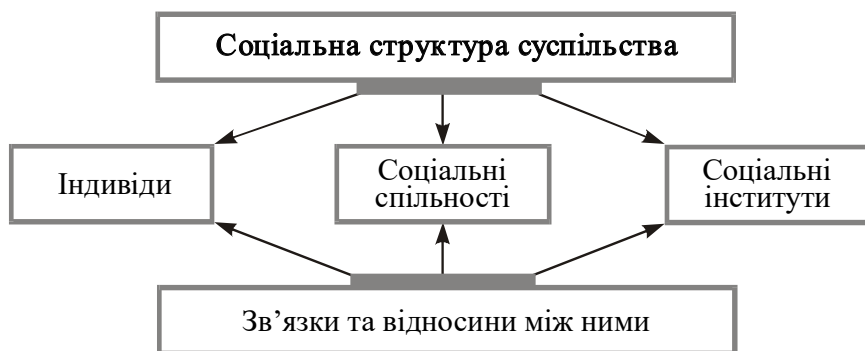
Концепція соціального еволюціонізму займає домінуюче положення в соціології при тлумаченні соціальних змін. Однак поряд з нею досить широке розповсюдження мала теорія революційного перетворення суспільства, засновником якої були К. Маркс та Ф. Енгельс. Марксистська концепція суспільного розвитку базується на формаційному підході в тлумаченні історії. Згідно з цим під-

ходом, людство у своєму розвитку проходить п'ять основних стадій: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну й комуністичну. Перехід від однієї суспільно-політичної формації до іншої здійснюється на основі соціальної революції. Соціальна революція – це докорінний якісний переворот у всій системі суспільного життя. Економічною основою революції виступає конфлікт, що поглиблюється, між зростанням продуктивних сил суспільства й застарілою, консервативною системою виробничих відносин, який проявляється в посиленні соціальних антагонізмів і загостренні класової боротьби між пануючим класом, зацікавленим у збереженні існуючого ладу, і пригніченими класами. Першим актом соціальної революції виступає завоювання політичної влади. На основі інструментів влади клас, що переміг, здійснює перетворення в усіх інших сферах суспільного життя і таким чином створюються передумови для формування нової системи соціально-економічних і духовних відносин.

Поряд з еволюціоністськими й революціоністськими теоріями суспільства, які базуються на ідеях прогресу, існують теорії, які заперечують можливість прогресивного розвитку. Однією з таких теорій є концепція культурно-історичних типів розвитку суспільства. У цій концепції робиться акцент на багатолінійності розвитку суспільства і культури, виділяються певні типи соціальної й культурної систем, підкреслюється їх своєрідність, а в деяких випадках висувається ідея замкненості, локальності культур і цивілізацій. Теорія культурно-історичних типів формувалася як антитеза лінійної європоцентристської теорії суспільного розвитку, згідно з якою весь історичний розвиток відбувається в межах єдиної й неподільної цивілізації і являє єдиноспрямований, закономірний процес прогресивного розвитку, переходу від нижчих ступенів до вищих.

Суспільство як соціальна система характеризується різноманітними, багатогранними людськими відносинами та певним внутрішнім устроєм.

Соціальна структура суспільства – це сукупність його елементів (індивідів, соціальних спільностей та інститутів), взаємозв'язок між ними.

Соціальна структура виражає об'єктивний поділ суспільства на спільноти, класи, верстви, групи та ін., вказуючи на різне положення людей відносно один одного за багатокількісними критеріями. Кожний з елементів соціальної структури, у свою чергу, є складною соціальною системою зі своїми підсистемами і зв'язками.

Основними елементами соціальної структури суспільства є **індивіди**, що займають певні статусні позиції і виконують певні соціальні функції (ролі), об'єднання цих індивідів на основі їхніх статусних ознак у групи, соціально-територіальні, етнічні та інші спільноти.

Соціальні спільноти – це групи людей, об'єднаних якими-небудь спільними ознаками, спільними інтересами, цінностями, спільними справами, спільною діяльністю тощо. Існують певні види соціальних спільностей, що характеризуються кількісними та якісними особливостями. До особливого типу соціальних спільнот належать **колективи** – групи людей, об'єднані розв'язанням певних виробничих, громадських, політичних та інших завдань. Вони характеризуються спільними інтересами та цілями, почуттям солідарності, самовизначенням. Залежно від видів діяльності вирізняють виробничі, наукові, спортивні, навчальні та інші колективи. Вони є первинними ланками суспільства, об'єднують велику кількість людей і виконують певні функції. У них складна внутрішня структура і соціальна організація. Колективи є одночасно і складовими соціальної структури суспільства (як соціальні спільноти), і соціальними інститутами (як соціальні організації), що дає змогу виокремлювати їх у різновиди соціальних спільнот.

Соціальна структура суспільства репрезентована насамперед соціальними групами.

Соціальна група – спільноті людей, консолідація яких базується на спільності інтересів і соціальних потреб. У соціальні групи людей згуртовують спільні інтереси, цінності й норми поведінки, що є реальними причинами їх дій, і відрізняються через неоднакове становище і роль у суспільному житті.

Соціальні групи *характеризуються*:

- стійкою взаємодією, яка сприяє стійкості та надійності їх існування в просторі й часі;
- відносно високим ступенем спільності;
- чітко вираженою однорідністю складу, тобто наявністю ознак, притаманих усім індивідам, що входять у групу;
- входженням у більш широкі єдності як структурні угруповання.

Класифікація соціальних груп:

- 1) Малі та великі;
- 2) Первинні та вторинні;
- 3) Формальні та неформальні;
- 4) Цільові та експресивні;
- 5) Референтні;
- 6) Харизматичні;
- 7) Маргінальні.

Утворенню груп передуює поява **квазигруп** – безструктурної, неорганізованої сукупності людей, які за певних умов можуть перетворитися в групу. Такими є *натовпи* людей, в яких нема ясності усвідомлення спільності мети, але є схожість емоційного стану, спільність елементу привернення їх уваги. Поведінка індивідів у натовпі характеризується посиленням навіювання, мавпування, емоційності та соціально-психологічного зараження.

Соціальні групи посідають різні місця в ієрархії суспільства, у диференціації населення за рівнем влади, добробуту, доходів, освіти тощо; вони зв'язані між собою економічними, політичними, культурними та іншими відносинами; є суб'єктами функціонування соціальних інститутів суспільства. Отже, соціальна структура суспільства відбиває його об'єктивну диференціацію на великі й

малі соціальні групи (спільноти, прошарки), що різняться за своїм становищем у системі суспільних відносин. Одні з них (наприклад класи) формуються об'єктивно та існують незалежно від волі і свідомості людей, інші створюються свідомо та цілеспрямовано самими людьми (політичні партії, молодіжні угруповання тощо).

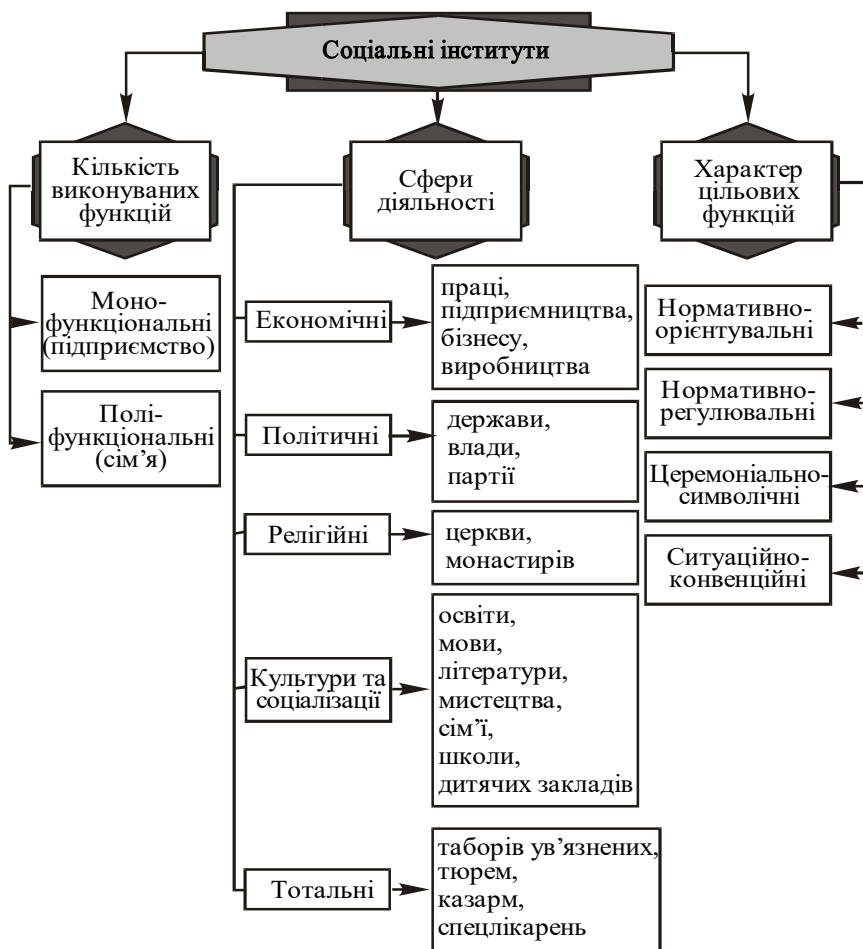
Важливим елементом соціальної структури суспільства виступають **соціальні інститути** як *історично сформовані, стійкі, формальні та неформальні правила, норми, настанови, що регулюють різноманітні сфери людської діяльності та організовують людей у систему ролей та статусів, які утворюють соціальну систему*. Взаємозв'язки та взаємодії елементів соціальної структури організуються та регулюються якраз соціальними інститутами.

Існує чотири основні групи соціальних інститутів, кожен з яких виконує свої функції.

Однією з необхідних умов появи соціальних інститутів виступає відповідна соціальна потреба. Інститути покликані організовувати спільну діяльність людей з метою задоволення тих чи інших соціальних потреб.

Соціальний інститут виникає на основі соціальних зв'язків, взаємодії та відносин конкретних осіб, індивідів, соціальних груп та інших спільнот. Соціальні інститути мають надіндивідуальний характер, свою особисту системну якість. Отже, соціальний інститут являє собою самостійне суспільне утворення, яке має свою логіку розвитку. З цієї точки зору соціальні інститути можуть бути розглянуті як організовані соціальні системи, що характеризуються стійкістю структури, інтегрованістю їх елементів і певною мінливістю їх функцій.

Кожний соціальний інститут характеризується наявністю мети своєї діяльності, певними функціями, що забезпечують досягнення такої мети набором соціальних позицій і ролей, типових для даного інституту. На основі всього вищезазначеного можна зробити таке визначення: соціальні інститути – це організовані об'єднання людей, що виконують певні соціально вагомі функції та забезпечують спільне досягнення цілей на основі соціальних ролей, що їх виконують члени, які задаються соціальними цінностями, нормами і зразками поведінки.

За характером цільових функцій соціальні інститути поділяються на:

нормативно-орієнтувальні, що здійснюють морально-етичну орієнтацію поведінки індивідів, утверджують у суспільстві загальнолюдські цінності, спеціальні кодекси та етику поведінки;

нормативно-регулювальні, що здійснюють регулювання поведінки на основі норм, правил, спеціальних приписів, закріплених у юридичних та адміністративних актах. Гарантом їх виконання є держава, її представницькі органи, зокрема адміністрації установ, підприємств тощо;

церемоніально-символічні та ситуаційно-конвенційні, що визначають правила взаємної поведінки, регламентують способи обміну інформацією, комунікативні форми неофіційної субординації (звернення, привітання, схвалення/несхвалення тощо).

Найбільш важливими соціальними інститутами сучасного суспільства є:

- економічні, що регулюють соціальні зв'язки в господарській сфері, забезпечують процес виробництва, виконують нормативно-розподільну функцію, розподіляючи та перерозподіляючи матеріальні блага чи їх еквіваленти. Вони формують економічний потенціал суспільства, підтримують стійкість його соціальної структури, розмежовують організації і професійно-статусні групи за способами і якістю споживання, за типами способу життя;

- політичні, що регулюють соціальні зв'язки з приводу використання влади, її здійснення та розподілу. Політичні інститути встановлюють і підтримують політичну владу соціальної групи, що домінує в суспільстві, забезпечують відтворення і стійке збереження ідеологічних цінностей;

- культури та соціалізації, діяльність яких зв'язана з розвитком і поширенням культури, соціалізацією особистості, засвоєнням нею соціальних цінностей. Соціокультурні інститути засвоюють, а потім відтворюють культурні та соціальні цінності, нагромаджувані в процесі соціальної діяльності, залучають індивідів до певних субкультур, а також регулюють їх соціалізацію через засвоєння стійких соціокультурних стандартів поведінки, захист відповідних цінностей і норм.

Одним з найважливіших соціокультурних інститутів є сім'я. Його діяльність, відносини між батьками та дітьми, методи виховання тощо визначаються системою правових та інших соціальних норм. Поруч із цим інститутом функціонують соціокультурні інститути освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, культурно-виховні та ін.

Дещо виокремлюється тотальний інститут, що характеризується, за **Е. Гофманом**, соціальною обмеженістю контактів з рештою суспільства, неподоланною дистанцією між різними соціальними ролями, формалізованим, жорстко контрольованим розпорядком

життя. Це виправні колонії, військові табори, спецлікарні, монастирі тощо.

Усі соціальні інститути у своїй діяльності взаємозв'язані. Так, організація виробництва забезпечує сімейні потреби в квартирах, одязі, продуктах харчування; державна політика визначає перспективи розвитку освіти; торгівля враховує запити споживача, релігія впливає на розвиток освіти і діяльність державних установ тощо.

Верстви – соціальні групи, котрі мають успадковані привілеї, права та обов'язки, закріплені звичаями та законами і згідно з ними посідають певне становище в ієрархічній структурі суспільства. За **М. Вебером**, *верства* – це спільнота людей, заснована на уявленні про честь, з відповідним специфічним стилем життя, до якого входить набір звичок, цінностей, вірувань тощо. Класичним взірцем були верстви в Європі на межі XIV–XV ст., коли суспільство поділялося на вищі верстви (дворян, священнослужителів) і нижчі (ремісників, купців, селян). Промислова революція XVIII–XIX ст. зруйнувала цю систему і зумовила формування класів.

Клас – це велика група людей, які мають однаковий соціально-економічний статус у системі соціальної ієрархії. Клас як елемент соціальної структури, на відміну від верстви, не просто віддзеркалює соціальні привілеї та умовності, а включає показники економічного становища людей. Один клас від іншого (вищий від середнього чи від робітничого) відрізняється за такими характеристиками, як багатство, солідарність, влада тощо.

Страти – це великі сукупності людей, які різняться за своїм становищем у соціальній ієрархії суспільства. Основою утворення страт є природна й соціальна нерівність. *Природну нерівність* зумовлено різними фізіологічними та психологічними властивостями, що їх різні люди мають від природи, з народження (етнічна належність, статеві-вікові особливості, родинні зв'язки, фізичні та психологічні особливості тощо). Нерівність, зумовлена природними відмінностями, є первинною формою нерівності, що проявляється й у деяких тварин. У людей вона може стати основою появи нерівноправних відносин. Проте головною рисою людського суспільства є *соціальна нерівність*, зв'язана з відмінностями, зумовленими соціальними чинниками: поділом праці (розумова й фізична),

укладом життя (міське й сільське), соціальною роллю (інженер, політичний діяч, батько) тощо.

Суб'єкти соціальної структури суспільства зв'язані соціальними відносинами, кожному з різновидів яких відповідає певна структура: економічна, політична, правова, духовна тощо.

Соціальні відносини – це взаємозв'язки між групами людей і індивідами, соціальними групами, що посідають певне місце в структурі суспільства, беруть неоднакову участь у його економічному, політичному та державному житті, різняться за способом життя, рівнем і джерелами доходів, структурою особистого споживання.

Соціальні відносини як різновид суспільних відносин постійно взаємодіють з іншими відносинами – економічними, політичними, правовими. Щоб їх «вичленити», необхідно знати, з приводу чого вони сформувались, оскільки всі вони формуються й реалізуються між соціальними суб'єктами стосовно різних матеріальних чи духовних об'єктів. Якщо відносини сформувались стосовно засобів виробництва – це *економічні відносини*, державної влади – *політичні*, законів – *правові*, ідеології, науки, культури, релігії, освіти, мистецтва – *духовні*.

Соціальні відносини у вузькому значенні (у широкому вони ідентичні суспільним) формуються в процесі реалізації соціальної взаємодії, що виникає між різними *суб'єктами* (соціальними спільнотами, прошарками, групами, індивідами). Вони відбивають становище окремих суб'єктів у суспільстві. Це відносини *рівності–нерівності, справедливості–несправедливості, панування–підлеглості*.

Унаслідок взаємодії індивідів відбувається формування спільних інтересів, які відтворюють їхні спільні риси. Спільні інтереси групи, спільноти формуються на основі індивідуальних інтересів її членів, але не є їх сумою. Спільні інтереси є рушійною силою будь-якої групи, спільноти.

Інтереси – це зовнішній прояв потреби, що є усвідомленням, відчуттям необхідності певних умов життєдіяльності. Одні умови спонукають потребу привласнювати й споживати, а інші – створювати і примножувати. Історичний досвід свідчить, що *жодне соціальне утворення, жодна соціальна група не поступаються своїми*

інтересами добровільно. Прохання враховувати інтереси інших, заклики до гуманності, морально-етична аргументація тут не діють. Кожне соціальне утворення, соціальна група спрямовують свої зусилля на реалізацію власних інтересів, навіть більше – на експансію, досягнення й зміцнення успіху за рахунок ущемлення інтересів інших. Однак особисті соціальні інтереси майже ніколи не виступають у «чистому» вигляді. Вони, як правило, завуальовані, поєднуються з ідеологічними поглядами, морально-етичними міркуваннями загального характеру. Вирішальну роль у реалізації інтересів відіграє ідеологія.

Тема рефератів

1. Поняття «суспільства» і концепції його еволюції. Теорії «суспільного договору».
2. Взаємовідносини матеріального і духовного у розвитку суспільства.
3. Формацийний і цивілізаційний підходи до розуміння процесу розвитку суспільства.
4. Риси еволюційного розвитку суспільства. Соціальний прогрес та регрес.
5. Теорія культурно-історичних типів суспільства.
6. Еліта і маси. Концепції Г. Лебона, Г. Тарда.
7. Вплив ЗМІ на масову свідомість.
8. Інформаційне суспільство і його особливості.
9. Роль національної культури в світі, що глобалізується. Націоналізм і патріотизм.
10. Суспільство і структури влади. Анархізм як альтернативна форма організації суспільства.
11. Громадянське суспільство і його вплив на політичну систему суспільства.

Література

1. Бердяев Н. Человек и машина //Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 143–152.
2. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере //Русский космизм: Антология философской мысли. – М., 1993. – С. 303–311.

3. Костенко Н. Майбутнє дітей в сюжетах про Чорнобиль / Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 4. – С. 9–23.
4. Сучасний словник з суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. – Х.: Прапор, 2006. – 432 с.
5. Мойсеев Н.Н. Человек во Вселенной и на Земле // Вопросы философии – 1990. – № 6. – С. 32–42.
6. Петров В. Походження українського народу. – К., 1992.
7. Філософія: Хрестоматія (від витоків до сьогодення): Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. / За ред. Л.В. Губерського. – К. : Знання, 2012. – 621 с.
8. Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАН України. – К.: Абрис, 2012. – 742 с.

ТЕМА 7. ОСОБИСТІСТЬ У ВИМІРІ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

Проблема вивчення особистості в філософії є однією з центральних, оскільки для розуміння сутності соціальних явищ, системи взаємозв'язку людей у суспільстві необхідно розуміння того, чим зумовлені конкретні дії кожної людини. Індивідуальна поведінка, таким чином, представляє собою основу сприйняття життя всієї соціальної групи або суспільства. Про важливе місце проблеми людини у філософії свідчить той факт, що сформувалася навіть спеціальна дисципліна – філософська антропологія, тобто філософське вчення про людину.

Філософська антропологія – така галузь філософії, яка має предметом вивчення особу як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин у межах соціально-історичного процесу і ціннісних суспільних систем. Розпочинаючи аналіз місця і ролі особистості у системі соціальних зв'язків, треба чітко визначити такі основні поняття, як людина, індивід та індивідуальність, особистість (особа). Усі ці поняття характеризують кожну конкретну людину з властивими їй якостями, характеристиками, зв'язками.

Філософія на основі узагальнення досягнень, здобутих різними науковими дисциплінами, має своє, специфічне бачення людини.

Вона вивчає людину як суще особливого роду, осмислює питання про природу, буття, сутність і велетенські духовні ресурси людини. З широкого кола питань, що порушуються філософією, є одне з найдавніших, а саме: «В чому сутність людини?», відповідь на яке формується у вигляді визначення поняття людини. Очевидне піднесення ролі людського фактору в усьому природному процесі актуалізує відповідальність людини за всі живі істоти, ставить людину на чолі цього процесу, а значить вимагає додаткової оцінки сутності людини і її призначення в світі. Треба зважити і на зростання кількості наук, які вивчають людину: антропологія, психологія, медицина, соціологія, педагогіка тощо. Кожна з них досягла безперечних успіхів, однак чим далі вони розвиваються, тим більше усвідомлюється потреба у вищому синтезі наук про людину.

Пізнання самих себе віддавна вважалося наріжним каменем філософії, своєрідним центром системи координат світогляду. Людину вивчають у багатьох науках, де вона постає під різним кутом зору. Тілесна будова і робота організму індивіда, його психічна організація та особистісна цілісність, способи соціальних взаємин, створюваний спільнотами людей світ, його взаємодія з природним середовищем життя усе це різні та тісно пов'язані одна з одною грані людського життя. Інтегральна, або, інакше, філософська, антропологія зводить ці окремі фрагменти в цілісну картину. Такі дослідження мають міждисциплінарний характер, а основне їх завдання полягає в осягненні генезису людства. За таких обставин, як колись, так і тепер зростає роль філософії як інтегруючого начала, такого начала, що виробляє загальні орієнтири для подальшого наукового пошуку. До таких орієнтирів входять одвічні питання про сутність і призначення людини, про її походження й майбутнє, про життя, смерть і безсмертя, про співвідношення природного й суспільного в людині. В сучасних умовах саме ця проблематика висуває філософію на одне з помітних місць в усьому комплексі людських знань, і філософія може надати характер комплексності всьому людинознавству.

Родоначалником філософії людини є Сократ. Вважають, що сучасна світова філософія нині переживає справжній антропологічний бум, антропологічний ренесанс, зокрема в дослідженні філософсько-антропологічної думки в історії філософії. Інтенсивно

вивчається також проблема людини в історії філософської думки в Україні. Видано чимало праць, присвячених сучасним філософсько-антропологічним течіям в окремих регіонах і країнах світу.

Усі визначення особистості зумовлені двома протилежними думками стосовно її розвитку. З точки зору одних, кожна особистість формується та розвивається відповідно до її природних якостей та здібностей, і соціальне оточення при цьому відіграє дуже незначну роль. Представники іншої точки зору повністю спростовують природні внутрішні якості та здібності людини, вважаючи, що особистість – це деякий продукт, який повністю формується в ході соціального досвіду. Очевидно, що це – крайні погляди на процес формування особистості. Разом із тим практика свідчить, що соціальні фактори формування особистості більш значущі. Особистість розвивається із біологічного організму виключно завдяки різним видам соціального та культурного досвіду. Соціокультурне життя суспільства, в тому числі політичні та ідеологічні відносини теж виступає компонентом загальних соціальних умов, причому культура акумулює традиції, що склалися історично в даному суспільстві. Соціальна стратифікація та суспільний розподіл праці – це теж важливі елементи, які зумовлюють усі соціальні відносини.

Аналіз соціально-психологічної структури особистості показує, що діяльність особистості зумовлюється не тільки зовнішніми факторами, але й внутрішніми її установками. У зв'язку з цим постає задача більш детального аналізу такої діяльності, яка проявляється перш за все у виконанні особистістю різних соціальних функцій. Життєдіяльність людини, яка вступає у відносини з іншими людьми з метою задоволення своїх потреб, є суттю і головним змістом усіх процесів, що відбуваються у суспільстві.

Досвідна очевидність і наукові результати свідчать про те, що люди в біологічному відношенні – це один з видів загону приматів. Як жива істота людина підкоряється загальним законам існування тварин, які потребують їжі, відповідних зовнішніх умов, відтворення собі подібних, тобто продовження роду природним шляхом. І в той же час людина суттєво відрізняється навіть від найбільш високорозвинених представників тваринного світу. На відміну від них людська поведінка переважно спричиняється не інстинктами,

а культурою. Людину виділяє наявність у неї культури, яка успадковується не генетично, а транслюється і розвивається за рахунок мови, навчання й наслідування на базі перетворюючої діяльності. Тому нині багато хто з філософів тяжіє до визначення сутності людини через поняття культури. є біосоціальною істотою, а за суттю – соціальною. А інколи ці поняття наближують за змістом, розрізняючи їх тільки в акцентах. Тоді про природу людини можна говорити у подвійному смислі: маючи на увазі її натуру, тобто біологічну фактуру, а також розуміючи під цим сутність людини, як щось головне, визначальне у цій натурі. Схоже подвійне трактування «природи» чого+небудь має місце у філософії ще з часів Арістотеля. Вочевидь, інколи є сенс зберегти обидва наближені один до одного смисли, адже коли ми говоримо про природу людини, то маємо на увазі деяку константу, яка йде від природи і одночасно виражає сутнісну глибину людини в її природному вимірі. Для людських дій характерним є те, що вони цілеспрямовані і культурно або «ціннісно-орієнтовані». Жодна тварина не усвідомлює цілей власної поведінки і не оцінює своїх вчинків та результатів дій з точки зору належного. Важливо й суттєво підкреслити, що всі ці специфічні якості людської природи формуються і підтримуються завдяки суспільному життю, життю людської істоти в світі людей.

Прагнучи філософськи осмислити проблему людини, часто вживають два паралельних терміни: природа й сутність. Інколи їх розмежовують, говорячи, що за своєю природою людина є біосоціальною істотою, а за суттю – соціальною. Є підстави схилитись до думки про несуперечність людської природи і загального соціокультурного поступу людства, про взаємозв'язок нових нашарувань у царині культури і підйому поступенях того, що ми звемо природою людини, наближаючи це поняття до поняття *соціокультурної сутності людини*, аж до їх смислового взаємопоеднання. Тобто йдеться про те, що стосовно людини не слід розривати поняття «природа» і «сутність» так, аби перше стосувалось тільки біології людини, а друге – тільки її соціального виміру. Ця принципова думка може бути розгорнута в таку гіпотезу.

За будовою тіла люди належать до ряду Приматів, поділяючи рештою в цьому ряді декілька характерних рис у будові кістяка і

загалом близькі за функціонуванням більшість із внутрішніх органів. Однак у людей є унікальна серед приматів і взагалі серед ссавців риса: це переважне пересування на двох нижніх кінцівках, що має свої морфологічні відповідники. Зауважимо, що всі без винятку мавпи можуть ходити на двох, а деякі і доволі часто це роблять, проте саме у людей це стало настільки значимим функціонально, що наша будова тіла неначе підігнана під такий спосіб пересування. Подібну модель ми спостерігаємо широко у птахів, і там зрозуміло чому: передні кінцівки стали спеціалізованими і використовуються для польоту, а для наземного пересування залишилися задні (нижні). Там, де це наземне пересування стає домінуючим, у багатьох птахів крила перевелися нанівець. Відповідно й у людей верхні кінцівки більш спеціалізовані, аніж у решти приматів і пристосовані до виконання тонких маніпуляцій предметами. Зокрема великий палець у людини протиставлений решті, завдяки чому ми можемо більш вправно захоплювати і міцно утримувати невеликі предмети одними лише пальцями. Є ще одна характерна риса людей у будові тіла, яку давно вже виявили морфологи. Доросла людина набагато більше схожа за пропорціями тіла до немовлят мавп, аніж на мавп дорослих. Загалом у людей, порівняно з найближчими тваринними родичами, кістяк тендітніший (грацильний), щелепи менш масивні та не випирають уперед, ікла недорозвинені, голова відносно велика череп уміщує набагато більший мозок (у 3–3,5 рази більший, аніж у шимпанзе). За показником відношення маси мозку до маси тіла люди взагалі є лідерами серед усіх тварин. До того ж мозок людини найскладніше організований, площа кори дуже велика, вона зібгана в численні звивини (що дозволяє вмістити більшу площу у менший обсяг). Особливо розвинені у людини лобні частки півкуль головного мозку (фронтальна кора). Зовні людина справляє враження головатой та мозковитой голої недоношеної мавпи. Відсутність розвиненого волосяного покриву на тілі (шерсті) пов'язана саме з цим і є випадковістю, яка не має ніякого адаптивного функціонального значення. Таке явище, коли внаслідок десинхронізації розвитку різних частин початкової форми статева зрілість настає на тлі збереження дитячих рис у дорослих, називається неотенією і характеризує не

тільки людей, а й іще чимало інших видів. Зважаючи на те, що внаслідок пристосування до прямоходіння і перебудови кісток тазу народження дитинчати стало утрудненим, особливо дитинчати з великою головою, то в людей немовлята народжуються тоді, коли ця голова може протиснутися крізь вузький родовий шлях. У такій стадії розвитку дитина ще не здатна самостійно пересуватись і годуватись, їй потрібна постійна опіка з боку матері, а тій в свою чергу – допомога її родичів. Таким чином, особливості будови тіла та інша характерна риса людей – соціальний спосіб життя – тісно переплетені.

Живучи в соціальних групах, тварини використовують ефект кооперації: взаємодії між собою задля здобуття якогось цінного ресурсу чи створення сприятливих умов, які інакше, поодиночі, здобути неможливо. У більшості тварин ці створювані соціальними взаєминами блага зводяться переважно до вищої захищеності від хижаків (але не тільки). Однак у людей соціальна кооперація побудована на основі колективної знаряддевої діяльності з розподілом та успадкуванням соціальних ролей. Причому їх успадкування здійснюється завдяки принципово іншому, аніж у інших живих істот, механізму спадковості, який ми позначимо як культурно-генетичний. Завдяки такому троїстому поєднанню знаряддевої діяльності, соціальної кооперації та передачі соціального досвіду з покоління в покоління люди як вид слідуєть унікальній стратегії життєзабезпечення: модифікації власного життєвого середовища шляхом його активного перетворення під свої потреби. Серед таких соціально використовуваних знарядь, які водночас використовуються як засіб соціальної пам'яті знаки і знакові системи – мови. Мова при цьому має подвійну функцію: вона поєднана із сигнальною системою зв'язку (мовлення та інші способи передачі відомостей) та водночас може використовуватися для моделювання ситуацій і опосередкованого розв'язання задач (тобто мислення). Мова є засобом керування поведінкою людей з розподілом життєвих дійств на прямі, незахищені, та ігрові, заміщені, захищені. Унаслідок цього розвинулися численні форми символічних практик, тобто дій зі створення та використання знаків і пов'язаних з ними життєвими середовищами. Початково ці практики

мали колективний характер, проте для сучасних людей властива ще одна унікальна особливість – їх інтеріоризація, або внутрішнє засвоєння і розігрування в собі всіх тих дійств, які здатна людина генерувати символічними засобами. Індивід сам у собі, у своїй уяві розігрує світи, здатен фантазувати та спілкуватися сам із собою, говорити сам до себе і давати відповіді самому собі. Таким чином, тепер значна частина цієї роботи проходить згорнуто щодо соціуму, уособлено. Цей комплекс рис загалом можна позначити словом розум, звідси й видова назва – людина розумна.

Власне, першою і чи не найголовнішою у філософській антропології стала проблема сутності людини та її відмінності від усього іншого сущого, насамперед, від тварини. Отже, почнемо з окреслення головних ознак людини та рис, що відрізняють її від тваринного світу:

Екзистенція. Людина є частиною природи, вона є біологічним організмом, подібним до тварин, а отже, так само, як і тварина, як уся інша природа, вона існує – і це є першою її властивістю. Природа – це об'єктивне начало, яке дає їй тілобудову, колір очей, інші природні задатки. Однак існування людини є чимось більшим, ніж існування природи. Людина, з одного боку, є річ серед речей, існує так само, як і будь-яка інша річ, так само, як і будь-яка жива істота, – харчується, пристосовується до довкілля, народжує потомство, володіє інстинктами, однак вона є чимось більшим, ніж тварина. На думку Гайдегера, статус людини дорівнює статусу самого буття, оскільки, як ми вже знаємо, саме від людини залежить буття, вона «відповідальна» за нього. Людина, вважає філософ, має перевагу перед усім іншим сущим, насамперед ту, що вона сама по собі онтологічна, і це друга важлива характеристика людини. Саме тому, що людина своїм статусом рівна самому буттю, поряд із словосполученням «людське існування» у антропології широко вживають слова «людське буття», а філософи-екзистенціалісти придумали для позначення людського буття термін «екзистенція», тим самим підкреслюючи відмінність людського буття від існування всього іншого.

Діяльність. Традиційно ми схильні шукати і бачити переваги людини над твариною. Проте, чи правильно це? Філософ Ніцше вважає, що людина, швидше, є «недосконалою твариною», «помилкою

природи», яка відрізняється від тварин тільки своїми недоліками, й аж ніяк не перевагами. Людина почала виготовляти одяг, варити їжу, будувати комфортне житло що, зрештою, все це компенсувало її природні недоліки. Все це є прикладами діяльності, виключно людського способу активності, яким не володіють тварини. Саме діяльність і є тим, що відрізняє людину від іншого суцього.

Творчість. Спочатку людина використовувала те, що їй дає природа, наприклад, палицю або камінь – і така активність ще не могла вважатись діяльністю. Згодом людина сама навчилася виготовляти різні предмети, щоправда наслідуючи природу, однак це вже була найпростіша форма наслідувальної діяльності; зрештою, людина навчилася створювати нові речі або способи дії, тобто вона стала наділеною ще однією відмінною від тварини властивістю, яка називається *творчістю*.

Вибір. Безумовно, діяльність виникає внаслідок біологічної недосконалості людини, однак пояснити її тільки цим неможливо. Вибирати спосіб задоволення потреби може тільки людина. Рослини володіють тільки так званим «чуттєвим поривом», здатністю реагувати на сприятливі і несприятливі умови, наприклад, повертатися до світла або тягтися до тепла. Тварина задовольняє потребу способом, який їй підказує інстинкт, а людина сама придумує способи діяльності. Вона робить це за допомогою *інтелекту* – так вважав засновник філософської антропології М. Шелер. Інтелект – це якраз і є здатність продукувати і вибирати різні варіанти дій.

Духовність. На думку Шелера, навіть інтелект не є визначальною характеристикою людини, бо інтелектом, певною мірою, володіють і тварини, хоча й не в настільки розвинутих формах, як людина. А властивістю, яка принципово відрізняє людину від світу тварин, предметів чи рослин, є *здатність осягати сутність*, про яку писав Е. Гусерль, і на якій заснована вся феноменологія. Цю здатність здійснює не чуттєвість, не інстинкт і навіть не інтелект, а «дух». Тому ще однією важливою характеристикою людини є *духовність*.

Духовні потреби. Хоча людина і є відмінною від тварини істотою, але так само як і активність тварини, її діяльність спрямована на задоволення *потреб*. Однак потреби людини фундаментально

відрізняються від потреб тварини. В чому ж їх відмінність? Тварина задовольняє потребу за допомогою інстинкту, інстинкти ж людини максимально витіснені зі свідомості, хоча вони продовжують впливати на неї, вимагаючи задоволення інстинктивних потреб. Завдяки тому, що свідомість чинить опір інстинктам, вони сублімуються, виражаючись у мистецтві, літературі, творчості, чим вибудовують зовсім інший рівень потреб.

У суто антропологічному сенсі людська природа окремого індивіда від початку є культурно оформленою, оскільки поза межами культури немовля навіть не виростає. Таким чином, впродовж тривалого доведення людської особи до її антропологічної завершеності (як у онтогенезі, так і у філогенезі) культура органічно виростає в природну тілесність людини, упередметнюється в ній і входить в її натуру. Тут індивід є здебільшого об'єктом творення і трансформації. У чистому вигляді у людини нема нічого неокультуреного, починаючи з тілесності й закінчуючи ментально-емоційним змістом, і сформований індивід постає перед нами готовим до суспільного життя.

Цей контекст вживання потрібен нам для того, щоб підкреслити характерну рису людського способу життя: творення спільнотами людей власного, притаманного їм, життєвого світу виготовлених ними предметів і серед цих «предметів» є і власне людина як носій соціальних ролей. Індивід у спільноті людей культивується, вирощується і обробляється, при цьому він засвоює накопичений у спільноті досвід, занурюється в штучний світ. Як інакше кажуть, індивід виховується, соціалізується, набуває свого статусу та ідентичності в суспільстві людей і стає людиною (у другому розумінні цього слова). Засвоюючи ці ролі, він водночас засвоює певні соціальні норми (зразки дозволеної та заохочуваної поведінки, водночас утримуючись від поведінки, не бажаної для суспільства). Цей механізм соціального контролю, який включає й своєрідний процес засвоєння зразків поведінки на рівні власного самоконтролю, визнання та бажання вимагати все це від інших, називається суспільною мораллю. Мораль спільноти визначає, хто є своїм, на кого поширюється захист спільноти і визнання статусу особи, а хто виганяється, знецінюється, стає нелюдом, чужаком. До чужих

ставлення інше: їх побоюються, уникають, цькують, якщо ті загрожують втручанням чи вступають в агресивну сутичку або ж, програвши, втікають. Мораль створює бар'єр соціальної ізоляції, який ще називають ксенофобією. Зауважимо, що це слово (ксенофобія) часто вживають сьогодні з негативним відтінком, маючи на увазі те, що упереджене ставлення до представників іншого етносу, раси тощо заважає суспільним контактам, суспільній інтеграції і є неприпустимим проявом дискримінації. Проте мораль як основний інтегратор спільноти і ядро совісті особи, сама по собі не визначає, чи є якась модель поведінки корисною чи ні, варто її зберігати та відтворювати чи ж не варто. Норми моралі – це такі ж знаряддя, як і будь-які інші, тільки оброблюваним предметом в ній є поведінка індивіда, а культивований зразок – інструментом, ефективність якого перевіряється практикою. Практикою, зауважимо, десятків поколінь у конкретних життєвих умовах. Тому одна й та сама норма може бути як корисною для виживання та процвітання спільноти, так і заважати цьому залежно від конкретних обставин життя. Деякі з таких норм мають фундаментальний, універсальний характер, оскільки вони визначають власне базові умови інтеграції в спільноту. До таких норм, наприклад, належать норми, які захищають життя особи («не вбий свого») чи виправдану взаємовиручку («допомагай тому, хто просить про допомогу або явно потребує її, якщо той, хто її вимагає є гідною людиною, своїм», «ділися зі своїми їжею» тощо). Інші ж норми моралі мають сильний вплив в один час, а далі втрачають свою вагу через змінені умови. Як приклад можна навести шанування дівочої цноти, яке має нав'язливий характер в одних спільнотах і нехтується як норма в інших. Важливо також розуміти, що ніякого «морального закону» в якомусь іншому розумінні, аніж усталені зразки поведінки в спільноті, які культивуються і підтримуються засобами соціального контролю, не існує. Питання ж оцінки виправданості таких норм та принципів такої аргументації виходить за межі антропології та належить до проблематики етики, яку ми тут не розглядаємо.

Отже, культура охоплює і речовий світ довкола людини, і власне людину як частину цього «оброблюваного» світу. Як же здійснюється культурно-генетичний процес? Як передається інформація з

покоління в покоління? Першу складову цього ми вже фактично окреслили: потрібен механізм соціальної ізоляції певної групи людей, який включає в себе мораль і ксенофобію. Цей механізм зіграв вирішальну роль взагалі в становленні людини і з ним пов'язана специфічна форма добору, який можна назвати євгенічним (від грец. слова, що означає шляхетне походження). Суть цієї форми селекції полягає тому, що репродуктивний успіх і статус людини в групі залежить від слідування нею груповим нормам. Тому той, хто не відповідає їм з групи виштовхується, залишається без соціальної підтримки.

Культурно-генетичний процес додатково тримається й на соціальному контролі поведінки індивіда, особливо в дитинстві, який полягає у виховному впливі на особину з боку її оточення. В основі такого впливу відомий метод батога і цукерки, коли бажані дії емоційно підкріплюються, схвалюються, заохочуються подарунками, небажані – караються. Однак на відміну від безпосередніх емоційних реакцій чи батьківської турботи, в основі такого виховання лежить культивованій, відтворюваній зразок. Вочевидь, що для цього потрібен механізм початкового засвоєння цього зразка, який на певному етапі стає не просто відтворюваним, а формує мотив вимагати його дотримання іншими, домінування над іншими шляхом змушування їх відтворювати дію-вимогу. З цим механізмом пов'язана ще одна характерна риса соціальних взаємодій: їх сугестивний (навіюваний) та аутосугестивний (самонавіюваний) вплив. Аутосугестія та автономний самоконтроль інакше відомі як совість (непереборне бажання слідувати певному зразку поведінки без зовнішнього примусу і переживання сорому та провини, коли таке слідування порушене). На відміну від інстинкту (а совість має в певному сенсі подібний до інстинкту характер дії), добросовісна поведінка має внутрішньоконфліктну мотивацію: в ній один, базовий, мотив пригнічується іншим, вторинним, соціально-детермінованим. Як показали психоаналітики починаючи з З. Фрейда, такий конфлікт часто є причиною неврозів, але так само і зміщення енергії пригнічуваного мотиву в просоціальне русло (так званої сублімації). Так, у діяльності священника, художника, вченого чи політика значну роль можуть відігравати зміщені

сексуальні або ж агресивні потяги. За декларованими мотивами приховується додатковий мотив, який часто не усвідомлюється особою, хоча вряди-годи відіграє домінуючу роль у спрямованості та інтенсивності її зусиль. Соціальний спосіб життя, знаряддєва діяльність та їх поєднання в культурі заклали підвалини, напевне, найвиразніші відмінності людей від решти тваринного світу: використання мови для комунікації та вироблення ефективних рішень, мислення як способу розв'язання задач засобами знакової системи, розвинутої ментальної культури на основі символічних практик та їх індивідуального відповідника – вищих психічних функцій. Саме цей комплекс рис і вбирає себе те, що означається словом «розум».

Слід розрізняти поняття «людина», «індивід» та **особистість**.

Людина – це істота біологічна і соціальна, яка перебуває на найвищому щаблі в ієрархії живих організмів на Землі, є суб'єктом суспільно-історичної діяльності і культури. Головна ж характеристика людини – її свідома, цілеспрямована діяльність.

Індивід – це людина як окремий представник тієї або іншої соціальної спільності (на противагу колективу сім'ї тощо). Терміном індивідуальність позначається те особливе, специфічне, неповторне, що відрізняє індивіда як конкретну людину від інших.

Особистість – це людина, яка, будучи втіленням конкретно-історичних суспільних відносин, впливає на них у міру своїх сил і здібностей та залежно від становища, що його вона займає в суспільстві. Іншими словами, особа показує, як у кожній людині індивідуально відображаються її соціально значущі риси та виявляється її суть як сукупність усіх існуючих у суспільстві соціальних відносин.

Особа (особистість) є продуктом і творцем конкретно-історичних суспільних відносин. Кожна особистість – це не просто людина, а індивідуальність, що має свої характеристики і певний соціальний статус, котрий визначається конкретними соціальними діями, що їх здійснює певна людина (особа) в конкретних видах взаємодії і тих умовах і правах, які надаються суспільством для реалізації соціальної діяльності.

Проблема взаємозв'язку особистості та суспільства є одним із найголовніших аспектів основного питання філософії – ставлен-

ня людини до навколишнього світу. Для того, щоб з'ясувати діалектику взаємодії особистості та суспільства, необхідно показати основу такої взаємодії. Щоб показати процес впливу суспільства на особистість, треба вивчити питання про те, як сукупність різноманітних суспільних відносин між людьми впливає на людину, на її сутність. Необхідно також виявити зворотний вплив людей на всю систему суспільних відносин – матеріальних, соціальних, політичних, культурних. Для розуміння взаємодії особистості та суспільства слід також знати їхні структури, складові частини та зв'язки між ними.

Особистість же являє собою певну цілісність, систему багатоманітних якостей, рис індивіда. Система ж ця динамічна, рухлива і в той же час відносно стійка. У ході історичного розвитку індивід може набувати одні та втрачати інші соціальні якості. Наприклад, інтереси особистості у різних умовах можуть бути різними, але інтерес як такий притаманний їй завжди. Він є рушійною силою дії індивіда. Особистість, таким чином, являє собою системну якість. Вона здобувається індивідом у практичній діяльності, зокрема у праці та в спілкуванні з іншими людьми. Індивід тільки тоді стає особистістю, коли його, так би мовити, залучено до суспільних відносин, до спілкування з людьми. Тому поняття особистості треба розкривати через практичну діяльність. Така діяльність являє собою основу формування та розвитку особистості. Чим повніше ми вивчаємо спілкування між людьми, міжособові стосунки, тим глибше пізнаємо суть та структуру кожного, хто вступає в ці стосунки. Людський індивід, у даному випадку особистість, має величезну кількість взаємопов'язаних суспільно цінних рис. Серед них – розум, мудрість, емоції, воля, рішучість, навички, вміння, установки, переконання, інтуїція, здатність до самонавіювання, самооцінки, наслідування, ризиковість, любов, ненависть, пристрасть, імпульсивність тощо. Ці якості мають як природні, так і соціально значущі риси.

Кожна із численних якостей даного індивіда може істотно відрізнятися від відповідної якості іншої людини, скажімо, за ступенем своєї розвинутості. Наприклад, мужність. Одна людина може у небезпечній для неї обстановці діяти вельми рішуче, мобілізо-

увати свої моральні та психологічні сили для досягнення певної мети, піти на самопожертву, принести у жертву свої інтереси в ім'я інтересів інших людей, навіть жертвувати власним життям. Інша ж людина не має цих якостей. У такого роду суб'єктів переважають почуття страху перед явищами, які загрожують здоров'ю або життю. Звичайно, діапазон ступенів розвинутості тієї чи іншої риси буває дуже широким у однієї і тієї ж людини залежно від періоду її життя, рівня соціального розвитку, світогляду, моралі чи конкретної життєвої ситуації. Різною є і суспільна значущість певних якостей людини. Усі ці як позитивні, так і негативні соціально значущі якості є продуктом впливу суспільства, соціальних спільностей, окремих людей надану особистість, а також продуктом самовиховання. Сформовані ж суспільством і самою людиною її якості справляють величезний вплив на розвиток як суспільства, так і самої особистості. Саме тому ці риси, якості особистості називаються соціально значущими.

Зазначений набір соціально значущих рис індивіда, які у кожній особистості певним чином комбінуються, взаємно посилюють чи послаблюють одна одну, являє собою системну якість. Подібна своєрідність особистості, її неповторність, сукупність її соціально значущих відмінностей від інших людей становлять індивідуальність. Це відмінність кожної конкретної особи від іншої в залежності від інтелекту, характеру, темпераменту, потреб, інтересів, здібностей, схильностей. Звичайно, всі ці прояви індивідуальності певною мірою спираються на природну основу, на анатомо-фізіологічні задатки людини. Але вони формуються, удосконалюються у процесі суспільної практики, спілкування з іншими людьми, засвоєння індивідом соціального досвіду. Ключову роль у формуванні соціальних якостей особистості грає процес соціалізації.

Соціалізація особистості

Вивчаючи різні групи людей та їх соціальні функції, філософія не може абстрагуватися від індивідів, із яких ці групи складаються. Причому її цікавить не стільки конкретна поведінка окремої людини, яка зумовлена її індивідуальними якостями, скільки узагальнене, виражене в сумі окремих ознак, що притаманні більшості. Лю-

дина народжується як біологічна і соціальна істота, а особистістю стає в результаті засвоєння певних знань, соціальних і культурних норм та цінностей того суспільства, до якого вона належить, тобто в процесі своєї соціалізації.

Соціалізація людини – це тривалий процес її входження в суспільство, включення в соціальні зв'язки і відносини, у різні типи соціальних спільностей, унаслідок чого відбувається становлення її соціальності.

Соціальність особи – це система її зв'язків з найрізноманітнішими спільностями (професіональними, соціально-демографічними, етнічними, статусними тощо) та виконання нею певних соціальних ролей.

Соціалізація охоплює всі соціальні процеси і зв'язки, завдяки яким індивід засвоює певні знання, норми, цінності, соціальний досвід, що дозволяє йому функціонувати як повноправному члену суспільства, виконувати певні соціальні ролі.

Соціалізація – це процес впливу соціальних умов на життєдіяльність індивіда з метою включення його як дієздатного суб'єкта в систему суспільних відносин. На цей процес впливають різноманітні чинники, основними з яких є такі: сукупність ролей, елементи соціального середовища, конкретні події, явища і процеси.

Соціалізація особи із своїм механізмом має дві форми:

- 1) соціальну адаптацію;
- 2) інтеріоризацію.

Існує два підходи до визначення суті і змісту адаптації. Швейцарський психолог Жан Піаже, англійський соціолог Роберт Мер-тон розглядають соціальну адаптацію як двосторонній процес і результат зустрічної активності суб'єкта і соціального середовища. Другий підхід полягає насамперед у ствердженні того, що людина, включаючись у суспільне життя, зберігає свободу вибору – вибору соціальних ролей, соціальних спільностей, цінностей, форм і видів діяльності. Людина обирає своє майбутнє, свої варіанти реалізації соціальних ролей відповідно до своєї життєвої мети і амбіцій та умов своєї життєдіяльності. Суспільство завжди обмежує особі свободу вибору певними правовими та моральними нормами і традиціями, зразками культури тощо. Якраз тому необхідно вико-

ристовувати певною мірою обидва підходи. Взагалі кожна людина адаптується, тобто пристосовується до соціальних умов, активізує діяльність у сфері політичного життя, всіляко прагне освоїти культурні зразки, соціальний досвід, норми моралі та поведінки, виявляючи соціальну творчість. Суспільство, з свого боку, створює механізм цілеспрямованого впливу на соціальну активність людини і насамперед на її ціннісні орієнтації, оскільки цінності і мотиви політичної і соціальної активності є основою свободи людини, її вільного вибору в житті, її активної діяльності.

Види соціалізації:

- первинна – заснована на пасивному прийнятті соціальних стандартів;
- вторинна – проявляється в особливостях соціальної поведінки та можливості впливу на суспільні відносини;
- ресоціалізація – докорінна зміна системи ціннісних орієнтацій внаслідок факторів, які суттєво вплинули на людину.

Важливу роль у входженні індивіда у суспільство грають агенти соціалізації – це індивіди, установи або соціальні групи, які відповідають за засвоєння культурних норм і соціальних ролей та оказують значний вплив на особистість.

Оскільки соціалізація поділяється на первинну, що стосується безпосереднього оточення людини, і вторинну, що стосується опосередкованого чи формального оточення, то відповідно різняться й агенти.

Агенти первинної соціалізації – це такі, хто підтримує з людиною тісні особистісні стосунки (батьки, родичі, друзі). Агенти первинної соціалізації справляють широкий, багатофункціональний вплив на особистість, вторинної – виконують лише певні функції. Вторинними агентами можуть бути як установи в цілому, так і окремі представники цих установ (лікар, учитель, міліціонер тощо). Сім'я – єдиний агент, який справляє вплив на людину протягом усього її життя.

Агенти вторинної соціалізації зв'язані з людиною формальними, опосередкованими стосунками. У молодіжному віці соціалізація набуває активного характеру, але вона часто ускладнюється через невідповідність високого рівня прагнень і низького соціального статусу, суперечність між орієнтацією на самостійність і залежністю від думки й поведінки однолітків, матеріальною залежністю

від батьків та ін. Ролевий діапазон у молоді дуже обмежений, у неї менший обсяг прав і обов'язків проти дорослих, і розв'язання проблем, які постають перед молоддю, уможливлється переважно в зрілому віці, тобто йдеться про так званий рольовий конфлікт.

Соціологічним критерієм зрілого віку є економічна, політична й соціальна незалежність, яка полягає в тому, що людина сподівається лише на власні сили і не шукає підтримки в оточення. У зрілому віці соціалізація є найбільш активною, бо саме в цей період засвоюється найбільша кількість соціальних ролей, остаточно визначаються права та обов'язки, потреби й засоби їх задоволення.

Завершується активний період соціалізації з виходом на пенсію. У цей час людина втрачає свою основну роль – виробника матеріальних і моральних цінностей – і перетворюється на пасивного споживача.

КОНТЕКСТИ соціалізації:

- біологічний
- соціальний (культурологічний).

В рамках біологічного контексту акцентується увага на генетично закладених даних в людині: особливості вищого типу нервової системи, інстинктах, рефлексх. Хоча людям властиві генетично запрограмовані рефлекс, складні види поведінки генетично не передаються (деякі види тварин і птахів навіть через кілька поколінь, проведених в неволі, безпомилково повторюють зразки поведінки видів, що живуть у природних умовах). Концепціями, що виділяють пріоритет біологічного начала, є расизм (приналежність до вищої раси зумовлює особистісний потенціал) і дарвінізм (явищ соціального життя пояснюються теорією природного відбору). Згідно з цими концепціям, багато типів поведінки (альтруїзм, агресія) можуть бути обумовлені генетично. Люди також мають певний набір біологічно обумовлених потреб – наприклад, в їжі, статевих відносинах та інших. Але способи, за допомогою яких ці потреби задовольняються, дуже сильно варіюються навіть у рамках однієї культури, і тим більше, у різних культурах.

Соціальний (культурологічний) контекст передбачає, перш за все, домінуючий вплив на формування особистості соціальних норм в залежності від культурних цінностей. У різних суспіль-

ствах цінуються різні особистісні якості, і в залежності від цього вибираються методи соціалізації. Люди здатні перемагати свої біологічні потреби способами, які не мають аналогів у тваринному світі. Наприклад, релігійні містики здатні голодувати протягом довгого часу, деякі індивіди вважають за краще утримуватися від шлюбу протягом деякого часу або всього життя, займаються екстремальними видами спорту та здійснюють самогубства, що йде всупереч інстинкту самозбереження та ін. Теорії домінування соціального над особистісним дотримувалися К. Маркс і Б. Малиновський, згідно теорії якого соціальне середовище кардинально трансформує біологічну природу людини (інститути сім'ї та шлюбу легітимізують секс, спорт, агресію).

У процесі соціалізації та активної діяльності особи формується найважливіша її характеристика – самосвідомість, яка несе в собі відбиток реальних та ідеальних образів та уявлень. Стадії формування самосвідомості визначаються реальними стадіями розвитку людини (дитинство, юність, зрілість). Перехід людини від однієї стадії до іншої є дуже складним, він зазвичай супроводжується руйнуванням попередніх форм саморозуміння, виникненням якісно нових уявлень індивіда про себе, про своє місце, роль і відповідальність у суспільстві, в соціальній групі, у реальних умовах життєдіяльності, що впливають на утвердження або зміну самооцінки, самосвідомості, соціального статусу та норм поведінки особи. Самосвідомість є важливим елементом саморегуляції особи, тобто вибору і дотримання доцільних норм життєдіяльності у конкретному соціальному середовищі. На основі своїх цінностей та ціннісних орієнтацій суспільство, держава, нація чи інша соціальна група розробляють систему соціальних норм поведінки особистості. Це ще один канал впливу соціуму на формування та розвиток особистості, регуляції її поведінки.

Соціальні норми – це вимоги, які ставляться суспільством, державою, соціальною групою до особистості і які вона має виконувати. Вони потрібні будь-якому суспільству для упорядкування життя, його ефективного функціонування, налагодження необхідної взаємодії його членів. Щоб підкреслити взаємозв'язок ціннісних і нормативних систем, вживають термін «ціннісно-нор-

мативні системи». Разом з тим, слід зазначити, що у «табелі про ранги» різних соціальних регуляторів норма посідає підпорядковане місце щодо цінності. Цінність є фундаментом, підставою, джерелом норми. Вирішивши, наприклад, питання, яку цінність має даний життєвий факт, можна формулювати відповідні соціальні норми з їхніми імперативами, тобто вимогами: роби те або не роби того. Поняття цінності фіксує значення даного явища для особистості, поняття ж соціальної норми – вимоги, що їх ставить суспільство, держава чи група до неї. Специфічний зв'язок двох соціальних регуляторів, які розглядаються, можна побачити при аналізі дієвості норм. Чим повніше норми відповідають прийнятним цінностям, тим вони більш дієві, тим ефективніше виконують свою регулятивну функцію, сильніше впливають на свідомість і поведінку особистості.

Підвищений нині інтерес до вельми складної проблеми особистості, її структури, соціалізації пояснюється насамперед потребами сучасної практики. Наша епоха – це епоха виходу широких народних мас на арену свідомої історичної творчості. Шириться масовий рух за виживання людства, поліпшення екологічної обстановки, мир між народами, соціальний прогрес, демократизацію суспільства, за реальні права та свободи особистості. За таких умов на перший план у розвитку практики, науки і філософії виступає питання взаємодії особистості і суспільства, що найтіснішим чином пов'язане з іншими проблемами філософії. Проблема налагодження гармонійних взаємозв'язків особистості та суспільства набула високої значущості в умовах незалежності України. Здійснення ринкових реформ, розвиток гласності, демократії, самоуправління створюють сприятливі умови для активізації людського, особистісного фактору, формування в особи справжньої, а не тільки проголошеної активної життєвої позиції, у тому числі громадянської.

Соціальні норми (економічні, політичні, правові, моральні, естетичні, релігійні) виконують регулятивну роль, визначають взірці, еталони поведінки особистості. Вони є також засобом узгодження інтересів різних індивідуумів, їхніх груп і суспільства. Норма може накладати певні обмеження на діяльність особистості. Однак це

стосується лише норм, що забороняють, а також різних табу. Є іншого роду норми, які дозволяють певні види діяльності. Але слово «певні» якоюсь мірою говорить і про обмеження. Загалом же можна сказати, що одні соціальні норми спрямовані на обмеження певних дій особистості, інші – на створення можливості бажаних для суспільства дій особистості. Суспільство, з одного боку, за допомогою своїх норм може прагнути до жорсткої, детальної регламентації дій особистості, примушувати її уникати таких вчинків, які б суперечили його інтересам. З іншого боку, воно може стимулювати такі самостійні ініціативи, дії індивіда, які б певним чином допомагали зміцнювати існуючу соціальну систему. Аналогічно використовуються суспільством й інші типи норм. Наприклад, за одних умов приводяться до дії норми, виконуючи які, особистість не аналізує наслідків своїх вчинків, здійснює їх за звичкою, виконує вимоги звичаю – вельми поширеного виду суспільних регуляторів. За інших – вона аналізує ситуації і на основі такого аналізу здійснює вибір поведінки. Причому суб'єкт соціальних норм за певних умов може стимулювати усвідомлення особистістю цих норм, які він розробив для неї і які вигідні йому. При цьому застосовуються найрізноманітніші засоби впливу не лише на розум, а й на підсвідомість індивіда. Тому навіювання, сугестія відіграють неабияку роль у сприйнятті норм індивідом, у маніпулюванні свідомістю і поведінкою населення.

Соціальні норми можуть по-різному усвідомлюватися і сприйматися людьми, які належать до різних соціальних груп. Норми, що нав'язуються чи впроваджуються суспільством, державою, групою, можуть відповідати або не відповідати інтересам, внутрішнім нормам індивіда, його світоглядіві, ціннісним орієнтаціям, переконанням. У зв'язку з цим вони можуть виконуватися добре чи погано або ж зовсім не виконуватися. Соціальні спільності, що займають домінуюче положення у суспільній ієрархії, можуть видавати свої групові норми за загальнолюдські, загальнообов'язкові для всіх членів суспільства. Інші ж верстви, відстоюючи свої специфічні інтереси, також виробляють свої групові норми, якими вони керуються у своєму житті і які теж можуть проголошуватися загальнолюдськими. Але вони не мають можливості перетворити

їх у правила поведінки, обов'язкові для всіх членів даного суспільства. Усвідомлення ними своїх інтересів, вироблення власних норм слугують зростанню їхньої суспільної активності.

Сучасна Україна здійснює важкий, але необхідний перехід до демократичного суспільства. Найвищою метою розвитку нашого суспільства є людина. Саме для неї мають створюватися сприятливі умови життя та праці. У процесі формування гуманного, демократичного суспільства долається відчуження людини від влади, власності, від створених її працею цінностей, відбувається залучення особистості до активної громадської діяльності. Гуманне суспільство мусить гарантувати захист прав та свобод, честі та демократичної гідності особистості.

Теми рефератів:

1. Особистість і її історичні типи.
2. Історичний характер взаємодії особистості та суспільства.
3. Проблема відчуження особистості.
4. Свобода особистості. Волонтаризм і фаталізм.
5. Відчуження і свобода. Свобода соціальна і свобода духовна.
6. Формування нового інноваційного типу особистості як проблема сучасного суспільства.
7. Людина в інформаційно-технічному суспільстві.
8. Проблема сенсу життя людини.
9. Самотність як проблема людського буття.
10. Свобода і творчість як необхідні умови становлення людської сутності.
11. Філософія любові.

Література:

1. Гельвеций. О человеке // Гельвеций. Сочинения в двух томах. Том 2. – М.: Мысль, 1974. – С. 11.
2. Морен Э. Утраченная парадигма: природа человека. – К.: КАРМЭ – СИНТО, 1995. – 222 с.
3. Смит Р. Человек между биологией и культурой // Человек. – 2000. – № 1. – С. 25.
4. Майерс Д. Социальная психология. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 486 с.

5. Тейяр де Шарден. Феномен человека / перевод с французского Н. А. Садовского. – Москва: Наука, 1987. – 239 с.
6. Мэмфорд Л. Техника и природа человека // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 225–239.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
8. Эволюция homo sapiens. Традиционные механизмы и новые факторы // Человек. – 1997. – №6. – С. 86–97.

ТЕМА 8. АКСІОЛОГІЯ

Цінності людини є установкою тієї чи іншої історичної епохи, мають соціально-історичну природу. У найпростішому розумінні цінність можна визначити як значущість для людини результатів її пошуків у будь-якому вимірі. Цінності пов'язані із внутрішнім духовним життям людини і є основою її існування. Для цього людина змушена оцінювати дійсність і намагатися зрозуміти сенс свого існування в різний спосіб (науковий, естетичний, етичний) опановуючи світ. Критеріями духовного рівня розвитку та соціального поступу людства і є власне цінності. Оскільки цінності є явищами соціальними, то і сутність людини, і якість суспільства визначаються саме їх змістом. Філософське вчення про цінності має назву «аксіологія».

Кожна людина щось у житті цінує: сім'ю, друзів, мистецтво, благо, красу, істину, добро тощо. Все те, що цінує людина, називається *цінностями*. Цінності цікавлять філософію з давніх-давен. Філософи, які жили в різні часи, намагалися віднайти те, що для людини вважається найвищою цінністю. Наприклад, думка Платона, про те, що найвищою цінністю є Благо, була панівною упродовж віків. Однак філософи минулого пропонуючи людині ті чи інші цінності, не намагалися з'ясувати, а звідки вони взагалі беруться, яке їх походження, яка їх природа. Фактично уперше ці питання поставив Кант, який, як ви пам'ятаєте, віднайшов у глибинах людської душі «категоричний імператив» – моральне правило, на основі якого людина робить оцінки типу «добро-зло», а також

принцип доцільності, на основі якого людина складає естетичну оцінку. Саме з праць Канта і витікають майже всі наступні філософські підходи щодо цінностей. У другій половині XIX – першій половині XX ст. теорія цінностей активно розроблялася багатьма відомими філософами – **Рудольфом Германом Лотце**, Віндельбаном, Ріккертом, Шелером, Дьюї та ін., хоча практично всі вони, як уже зазначалося, відштовхувалися від Канта. Справжній інтерес до теорії цінностей був у значній мірі спровокований Ніцше, який проголосив «переоцінку всіх цінностей», тобто заміну всіх базових, насамперед, християнських цінностей, на цінності, що сприяють потягу до влади. Саме у XIX – першій половині XX ст. філософи усвідомили, що цінності є окремим явищем культури, яке потребує детального філософського дослідження.

Цінності в суспільстві відображають фундаментальні суспільні потреби, які формуються у відповідності до тих цілей і завдань, що постають в той чи інший історичний період існування суспільства. Усі основні суспільні цінності тісно пов'язані між собою та властиві кожній соціальній спільноті більшою чи меншою мірою. Наприклад, категорія Істини була визначальною для суспільств релігійних епох (наприклад, Середньовіччя) та прошарку так званої духовної аристократії. Високий рівень абстракції такої соціальної цінності як Істина не регламентує прямо діяльність та поведінку у суспільстві, стосується скоріше пізнання людини та її здатності до мислення, досягнення людського буття, а отже, Істина пов'язана зі Знанням та Вірою. Справедливість як суспільна цінність стала візитівкою буржуазної епохи (Новий час) та відповідала сподіванням «третього стану». Справедливість за змістом і асоціативно пов'язують з Рівністю та відносять до процесу розподілу матеріальних і духовних благ.

У цьому ракурсі актуалізується поняття ціннісної орієнтації як «комплексу духовних детермінант діяльності людей або окремої людини, а також відповідних їм соціально-психологічних утворень, які інтерпретуються в позитивному аспекті їхніх значень». Такими детермінантами можуть виступати уявлення, знання, інтереси, мотиви, потреби, ідеали, а також установки, стереотипи, переживання людей. Поняття «ціннісних орієнтацій» використовують стосовно

окремої людини або групи осіб, але не до суспільства в цілому. Саме ціннісні орієнтації виступають «основою цілепокладання, визначають людські інтереси і потреби, зазнають зворотного впливу». Тому термін «ціннісна орієнтація» може слугувати в науці державного управління перехідним моментом від трансцендентального статусу цінностей, укорінених у суспільній онтології (в процесі цілісного аналізу суспільства використовують поняття «цінності культури», «духовні цінності соціуму», «життєві цінності», які дуже важко зробити вимірюваними), до державного управління, зумовленого емпіричними показниками. В числі останніх маються на увазі деякі стратегічні детермінанти поведінки державних службовців, що складалися протягом тривалих періодів часу в певному соціокультурному середовищі. Застосування поняття «ціннісні орієнтації» відображає спрямованість аналізу на переважно соціальні (індивідуальні або групові), синкретично-психологічні прояви, тоді як поняття «цінності культури», «життєві цінності» орієнтовані на вивчення загальнокультурних явищ, у яких з великою визначеністю виокремлюються духовно-орієнтаційні, раціонально-значущі компоненти, а також проблемно-змістовні аспекти. Водночас прояви ціннісних орієнтацій і цінностей культури трактуються як потужні стимулятори культурної поведінки людини; вони є стимулами для досягнення різноманітних цілей, для захисту якихось ціннісно-символічних імперативів. За допомогою ціннісних орієнтацій і цінностей культури у тому або іншому суспільстві формуються стандарти культурних оцінок, визначається ієрархія життєвих цілей і вибір методів та засобів їх досягнення. Однак форми реалізації зазначених функцій у тому й іншому випадку здійснюються по-різному. Система ціннісних орієнтацій виступає як аспект, певний бік нормативно-рольових структур держави; у самій цій системі існує безліч оперативних, нестійких елементів, хоча є й глибоко вкорінені стереотипи. Система ж «цінностей культури» більшою мірою знаходить місце в реалізації екзистенційно-феноменологічного аспекту суспільної діяльності; її компоненти більш стабільні, динаміка їхніх змін більш уповільнена, ніж динаміка елементів ціннісних орієнтацій, що розвиваються на рівні поведінки соціальних груп або окремої людини.

Структура цінності

Аксіологія не тільки намагається з'ясувати природу цінності, але й склад, внутрішню будову або, як кажуть, *структуру цінності*. З нашого погляду, чи не найбільш вдалою є визначення структури цінності, викладене у працях Шелера. Кожній цінності, за Шелером, відповідає: емоційний акт, тобто емоційна реакція, що супроводжує цінність (відчуття задоволення, насолоди тощо); взірець – особистісний приклад ціннісної поведінки (герой, художник, філософ, святий), спільнота – соціальна група, до якої належить людина (маса, нація чи релігійна громада). Це дослідження структури цінності можна взяти за основу. Однак, вважаємо за потрібне вказати, що взірець, еталон, може бути не тільки особистісним, особливо якщо мова йде про естетичні цінності. До цієї структури слід додати, також, ще й четвертий, когнітивний елемент – знання цінності; адже для того, щоб щось цінувати, його треба, насамперед, знати. Візьмемо, наприклад, таку цінність, як «добро». Якщо добро для людини справді є цінністю, то вона (людина) має якісь певні знання чи уявлення про те, що таке добро. Всі ці знання й уявлення якраз і становлять когнітивний елемент цінності. Окрім того, маючи перед собою добро або зло чи якусь іншу цінність, людина переживає певні емоції, – це і є емоційний компонент. Людина, маючи перед собою добро, порівнює його з якимось еталоном, тобто оцінює, – це третій компонент цінності – оцінка. Зрештою, добро є тільки те, що добре не лише для людини, але й для певної спільноти, з якою людина себе ототожнює. Отже, цінність включає чотири компоненти:

- а) *когнітивний* – сприйняття, уявлення чи знання цінності;
- б) *емоційний* – емоційні переживання, що супроводжують ціннісне ставлення;
- в) *оцінковий* – процес з'ясування, чи є даний предмет або знання цінним і настільки (шляхом порівняння з певним еталоном);
- г) *соціальний* – процес з'ясування, чи є даний предмет або знання цінним і настільки для певної спільноти людей, до якої себе відносить дана людина.

Цінності приносять нам духовну насолоду. Перебуваючи поряд із цінною з естетичної точки зору картиною ми отримуємо насолоду.

Цінності дають нам знання. Якщо людина щось цінує, вона прагне глибше пізнати предмет своєї цінності. Цінності відіграють значну роль у культурі. Ви вже знаєте, що культура – це все, що створила людина. А що саме творить людина? Те, що для неї є *цінним*. Отже, цінності – це продукт культури й одночасно те, що орієнтує, направляє, визначає культуру. Досить часто саму культуру тлумачать як *«сукупність усіх цінностей»*, створених людством.

Основні філософські підходи до розуміння цінностей

Різні філософи по-різному визначали природу цінностей та їх походження, інакше кажучи відповідали на питання: «Чому так сталося, що людина має цінності?», «Чому людина щось цінує?» та «Що покладено в основу цінностей?».

В аксіології XIX–XX ст. можна виділити наступні головні філософські підходи до розуміння цінностей:

Неокантіанський підхід. Як ви пам'ятаєте Кант писав про «категоричний імператив», на основі якого людина оцінює власні вчинки і вчинки інших людей та «принцип цілевідповідності», на основі якого людина здійснює естетичні й телеологічні судження. Обидва вони, на думку філософа, дані людині апіорно, тобто до знайомства з навколишнім світом, із досвідом, – себто вони від природи вмонтовані в наш розум. Інакше кажучи, *в основу цінностей покладено трансцендентальні, апіорні структури*. Думки Канта щодо апіорної природи цінностей розвивались і його наступниками. Лотце фактично вважав цінності абсолютно даними, наголошуючи на тому, що цінність стає цінністю тоді коли має «етичний і естетичний смисл», тобто коли наповнюється якимось значенням. Йому слідував Коген, який писав про те, що цінності народжує «чиста воля». Аналогічні думки висловлює неокантіанець Віндельбандт, погляди якого свідчили, що цінності близькі до апіорних форм, або норм, як їх тлумачив Кант; вони притаманні людині від природи, є ні від чого не залежними («абсолютно значимими») і виступають як «корінний факт» філософії. Ріккерт також наголошував на абсолютності цінності, як принципу людського буття, пізнання і діяльності, він тлумачив цінності як світ трансценетного смислу. Як бачимо, дана проблема розроблялася переважно представниками Баденьської школи неокантіанства.

Соціологічна теорія цінностей. Поняття «цінність» уперше запровадив у соціологію вже знайомий нам Вебер. Він, подібно до неокантіанців, тлумачив цінність як те, що має «іманентний (внутрішньо притаманний) смисл», тобто будь-яка річ є цінною, якщо вона наділена смислом. Сорокін і Парсонс вважали, що на цінностях ґрунтується суспільне життя. Вони – вищі принципи, що забезпечують згоду в суспільстві. У структурно-функціоналістських концепціях (Парсонс, Радкліфф-Браун та ін.) головною й абсолютною цінністю проголошується виживання суспільства, а всі інші культурні цінності є інструментом для його здійснення. Для збереження будь-якої соціальної системи потрібні цінності, які сприймають усі люди.

Онтологічне тлумачення цінностей. Цей підхід, на відміну від неокантіанства, намагається розглядати цінності не як вмонтовані в наш розум, а як притаманні самим речам зовнішнього світу. Вперше «онтологізувати» цінності почав ще учитель Гусерля **Франц Brentano**, а продовжили розвивати ці думки вже учні й послідовники Гусерля. Такий підхід до цінностей пов'язується переважно із феноменологією. За Гартманом предмети мають «онтологічний статус», а, отже, не тільки людина та її свідомість виступає мірою цінності предмета, але й сам предмет. Аналогічні думки висловлює М. Шелер, який критикує Канта за «формалізм», тобто за те, що його «категоричний імператив» є формальним, абстрактним правилом, відірваним від життя людини, її емоцій та суспільства. Цінності, на його думку, залежать від людини, – її емоцій, життя, спільноти, в якій вона живе. Вони не є відносними і різними, в залежності від людини і народу, адже хоча люди і спільноти досить різні, вони, на думку Шелера, однаково емоційно реагують на цінності. Таким чином, критика неокантіанського апіорного і «формального» розуміння цінності і намагання пов'язати цінність із самим світом, самим життям є основою цього підходу.

Суб'єктивістське розуміння цінностей. Пов'язане насамперед із філософією екзистенціалізму. Суть цього підходу полягає в тому, а що цінність встановлює тільки окремий людський індивід. Тільки ми самі для себе вирішуємо, що є для нас цінним, що ні. Предмети цінністю не володіють, і цінності не є вродженими структурами.

Волюнтаристське» розуміння цінностей. Ніцше єдиною основою цінностей вбачав волю до влади. На його думку слід відмовитись від старих, насамперед християнських цінностей, що проголошують смирення і покору, і вважати цінним те, що сприяє задоволенню людського потягу до влади: «Що таке добро? Все, що примножує в людині чуття сили, жадання влади і, зрештою, саму силу. Що таке зло? Все, що походить від слабості. Що таке щастя? Коли відчуваєш як зростає сила, отже долається опір.

Ціннісний релятивізм. Ця теорія заперечує існування будь-якої основи для цінностей. У житті кожної людини є те, що вона цінує і те, що не цінує. Сукупність цінностей, пов'язаних між собою у людській свідомості людини називають *системою цінностей*. Людина протягом свого життя є «зануреною» у системи цінностей. Їх походження може бути довільним, окрім того не існує ніякої єдиної системи цінностей «для всіх людей», а лише різні системи, які створюються в залежності від людини, культури, етнічних особливостей тощо. Як писав Дільтей, який був близьким до цього підходу, «множина рівноправних ціннісних систем»? Ціннісний релятивізм стверджує, що річ не може бути цінною «від природи», – цінність створює людина і лише вона. Золото не є цінним саме по собі, – воно цінне *для людини* (тварини, наприклад, не звертають на нього ніякої уваги). Аналогічні думки висловлювали і постмодерністи, які всіляко наголошували на відносності понять «добро» і «зло», «істина» і «хиба», *критикуючи «бінаризм», тобто сприйняття світу через перераховані вище бінарні опозиції.*

Психологічно-утилітаристська теорія цінностей. Прихильники цього підходу пов'язують цінність із корисністю, тобто, людині фактично видається цінним все те, що є корисним, що сприяє задоволенню її власних потреб. Біопсихологічні процеси, які виникають внаслідок задоволення утилітарної потреби, стають фактично «сигналом» про цінність даного предмету або дії. Такий підхід розвивався у філософії прагматизму та інструменталізму (Дьюї, Мейнонг, Перрі, Льюїс).

Цінності для духовності людини мають неабияке значення, оскільки вони лежать в основі *вибору*. Ми вже знаємо, що людина – це істота, наділена здатністю здійснювати вибір. Вона вибирає

книги в магазині, друзів, канали по телевізору і способи правильної поведінки. Цінності допомагають людині робити цей вибір. Ви будете вибирати ті книги, які *мають для вас цінність*, дружити з людьми, які володіють тими якостями, які ви *цінуєте*, тощо. Вибір, здійснюваний на основі цінності, називається *ціннісним вибором*.

Давайте проаналізуємо, як саме людина робить ціннісний вибір. Людина, наприклад, цінує справедливість, отже, коли вона стає перед вибором: вчинити справедливо чи несправедливо, – вона спочатку відчуває певні душевні переживання, точніше, переживання справедливості, однак вона не стане здійснювати цей вчинок, якщо не матиме потреби вчинити справедливо, а також віри у його здійснення. Зрештою, людина здійснює вчинок завдяки волі, регулюючи свої дії за допомогою емоцій і підводячи справедливість, яку вона встановлює під певний ідеал. Отже, компонентами ціннісного вибору є *переживання, потреби, емоції, віра, воля й ідеал*. Цінності пов'язані з метою і смыслом людського буття. Мета і смисл обов'язково повинні мати *цінність* для людини. Ми хочемо змінитися, стати красивими, розумними, мужніми, тому що *цінуємо* красу, розум, мужність. Цінність надає смыслу людському існуванню, а отже, людина існує, бо її життя вже є чи не найбільшою цінністю.

Цінності також *регулюють поведінку людини*. Якщо для нас цінністю є сім'я, то це спонукає нас на дбайливе ставлення до своїх рідних; якщо цінністю є робота – це спонукає нас до бездоганного її виконання; сама та чи інша поведінка може виступати також у якості цінності. Наприклад, цінністю для людини може бути праця. Діяльність, у ході якої створюються матеріальні й духовні блага, є сама по собі *цінна*. Зрештою, на основі цінності можуть встановлюватися *норми* взаємин між людьми, тобто правила, що потребують бездоганного виконання. Наприклад, така цінність, як сім'я, покладає норми сімейних взаємин.

Базові цінності людського життя. Ієрархія цінностей.

Людина сама вирішує, що для неї цінне, а що ні, і, з огляду на це, різні люди можуть мати різні цінності. Наприклад, для одних людей цінною є класична музика, а для інших – рок-музика, для однієї людини прерогативу мають духовні, а для іншої – матеріальні цінності. Люди, які виховувались у різних середовищах, належать

до різних культур, мають, безсумнівно, різні системи цінностей. Однак, багато хто з філософів вказували на те, що існують й *універсальні цінності*, тобто цінності, які визнають усі (або майже всі) люди, тобто *загальнолюдські цінності*.

Проблема базових універсальних цінностей для людини є важливою філософською проблемою, над якою розмірковують мислителі тривалий час. Чи не найпопулярніший, напевно, залишається погляд на базові людські цінності, сформований в XVII ст. у вченнях школи Лейбніца-Вольфа, що згодом був яскраво репрезентований у філософії Канта. У його вченні, як ми пам'ятаємо, висувалась ідея про три найважливіші здатності людини, а саме: *пізнавати світ, регулювати моральні вчинки та здійснювати судження про красу*, і водночас про три найвищі цінності: «істина – добро – краса», що реалізуються в таких результатах діяльності як наука, моральність і мистецтво. Аналогічних поглядів дотримувався і Ріккерт, який виділяв три головні цінності: істину, добро і красу, що мають втілюватись у єдності науки, моралі та мистецтва.

Сорокін – автор теорії про культурні надсистеми – вважав що, три головні культурні надсистеми також базуються на цінностях. Такими цінностями є Бог (найвища цінність для середньовічної західноєвропейської культури, а також культури Індії та Греції в класичний період), надчуттєва реальність (найвища цінність для західноєвропейської культури XIII–XIV ст., давньогрецька культура (VI–V ст. до н. е.) та чуттєва реальність (XIV–XX ст.).

Чимало філософів намагалися вибудувати ієрархію цінностей. Сорокін, наприклад, вважав, що Бог є вищою цінністю, а чуттєва реальність – нижчою. Відоме також вчення про ієрархію цінностей Шелера, який виділяє чотири базові властивості всього живого: чуттєвість, інстинкт, інтелект, дух. Рослини володіють лише чуттєвістю; тварини – чуттєвістю, інстинктом і, певною мірою, інтелектом, люди – всіма чотирма властивостями. Відповідно до цих чотирьох рівнів створюється ієрархія цінностей, яким, як ми вже знаємо, відповідає тип емоції, вірець і спільнота людей.

Якщо й бувають універсальні, загальнолюдські цінності, то все одно, навіть поділяючи їх, люди надають переваги якимось одним із них. Таким чином, у кожної людини складається своя особиста *цін-*

нісна орієнтація. Виділяють такі головні типи ціннісних орієнтацій:

а) етико-релігійна (етизм) – коли людина надає перевагу цінностям, пов'язаним із добром;

б) образно-естетична (естетизм) – коли людина надає перевагу цінностям, пов'язаним із красою;

в) утилітарна – тип орієнтації, за якої людина надає перевагу матеріальним цінностям (будинки, автомобіль тощо).

г) науково-теоретична – за якою для людини найвищою цінністю є наукове пізнання;

Якщо розглядають максимальні прояви цінностей, то говорять про *ідеал*. Що таке ідеал? На наш погляд, найточніше поняття ідеалу сформулював англійський етик Мур. Людське життя є наповненим смыслом тоді й лише тоді, коли людина має ідеал і прагне його досягти, навіть якщо цей ідеал є утопією – недосяжною мрією.

Зміна цінностей у сучасному світі та стратегія майбутнього

Людські знання, що дозволили створити парову машину, механізований транспорт та відкрити електрику, уможливили перехід людства від аграрного до індустріального суспільства. Ця технічна революція, що завершилася підкоренням космосу, вичерпала себе, оскільки розвиток надпотужної техніки і технологій був збалансований з енергетичними природними ресурсами Землі, запаси яких обмежені, а їх нестача призведе не просто до кризових явищ, а до справжнього колапсу.

Наприкінці XX ст. постала нагальна потреба в формуванні нових підходів та появі принципово нових знань для усунення такої перспективи. На основі таких нових знань і виникає інформаційне суспільство, а в науковий обіг входять концепції постіндустріального суспільства Д. Белла, глобального суспільства І. Валлерстайна, комунікативного суспільства Н. Лумана, мережевого суспільства М. Кастельса тощо.

Загальнолюдські цінності за останні десятиріччя змінилися. *Цінностям техногенної цивілізації*, уявленням про людину як активного перетворювача природи, який намагається підпорядкувати її, щоб задовольнити власні потреби й здобути для себе блага,

приходять на зміну *цінності антропогенної цивілізації*, які проголошують розумне, помірковане і дбайливе ставлення до світу, в якому ми живемо. Вперше така зміна цінностей була проголошена видатним ученим і філософом **Володимиром Івановичем Вернадським**.

Людина, на думку Вернадського, виникла у межах *біосфери*, особливої системи, яка поряд із геосферою, літосферою й іншими оболонками планети Земля, відомими вам із географії, сформувалась в процесі космічної еволюції. Біосфера – це не просто довкілля, яке може бути об'єктом перетворень із боку людини, а цілісний організм, до якого людина входить у якості підсистеми, яку Вернадський назвав *ноосферою*. На сучасному етапі вторгнення людини у біосферу набуло таких загрозливих масштабів, що біосфера починає руйнуватися, чим руйнує ноосферу як свою підсистему. Він стверджував, що цінності, які базуються на принципах боротьби з природою, підкорення природи, влади над Землею, небезпечні для майбутнього.

Зміна цінностей техногенної цивілізації на нові – цінності антропогенної цивілізації, усвідомлення загроз, які чекають на людство в майбутньому та їх уникнення, – можливе тільки за умови об'єднання всіх людей та спільному управлінні розвитком людства, а також моделюванні, проектуванні власного майбутнього. Вернадський стверджував, що люди повинні порозумітися й домовитися про розумне управління Землею, до того ж така домовленість можлива тільки на основі поваги до цінностей інших культур і толерантному ставленні до різноманітних традицій. Своєрідним відгуком на заклик Вернадського стало створення у 1968 р. міжнародної організації під назвою «Римський клуб» – за ініціативи італійського громадського діяча **Ауреліо Печчеї**. Дана організація об'єднала близько ста видатних філософів, юристів, економістів та представників інших професій майже з 30 країн світу. Ці вчені ввели у науковий і філософський обіг термін «глобальні проблеми сучасності». тобто проблеми, що стосуються всього людства, без вирішення яких може настати світова катастрофа, або ж стане неможливою успішна життєдіяльність людства в цілому. Дослідження римського клубу, його перші доповіді стали шокуючими і сенсаційними, –

вони привернули увагу до проблем економічного характеру, росту озброєнь, бідності в окремих країнах, що розвиваються.

Серед глобальних проблем сучасності варто виділити наступні: екологічні проблеми, проблеми поширення епідемії різних хвороб (насамперед, СНІДу), проблема урбанізації (перенаселення великих міст), проблема подолання розриву в економічному розвитку різних країн, проблема тероризму та воєн, насамкінець проблема «глобалізації», тобто зростаючої економічної залежності різних країн, створення умов для маніпуляції сильних у економічному відношенні країн менш потужними, а також стирання культурних відмінностей між країнами і втрати національних культурних особливостей. Провідними загальнолюдськими цінностями, які проголошує Римський клуб, у наш час стають такі, як ненасильство, толерантність, відкритість, стурбованість майбутнім, а також ставлення до світу як до рівного самій людині. Тільки прийнявши й засвоївши ці цінності, ми зможемо спокійно дивитися в майбутнє.

У той час, коли модернізаційні процеси в Україні набирали обертів, в її духовній сфері усвідомлювалося значення національної традиції. Отже, розуміння культурної традиції цими мислителями заперечує просвітницьке ставлення до неї як до забобону, якого необхідно позбутися, і наближає їх до позиції П. Рікера, для якого остання є взаємодією «інновації та седиментації». Тобто «засвоєння і закріплення як засвоєних форм свідомості та культури: сенсів, стилів». Водночас збереження «авторитету традиції» (Г. Гадамер) як «права залишатися самими собою» завжди мало величезне соціальне значення для українців. Державотворчий інстинкт українського народу підтримувався традиціями зв'язку народної творчості з державними ідеями протягом століть. Консервативність української ментальності, на нашу думку, не є негативною характеристикою, оскільки в західній традиції існує принципово інше її розуміння. За поглядами С. Хантінгтона, консерватизм є самостійною системою абсолютних ідей. Він визначається такими універсальними цінностями, як рівновага, порядок, стриманість. Засновник теорії українського націотворення І.Лисяк-Рудницький писав, що консерватизм як стихійна духовна настанова великої частини українського суспільства відіграв значну роль й втілювався

у міцному збереженні рідної мови, віри, звичаїв та обрядів, традиційних форм родинного та громадського життя. Ця настанова не заважала українцям бути модерною нацією, яка може бути визначена як територіально 100 означена спільнота людей, що поділяють певний варіант модерної культури та яких пов'язує між собою сильне почуття єдності та солідарності.

Отже, обидва, протилежні з першого погляду, українські прагнення зумовлені єдиними ціннісними мотивами. Однак ані застереження учених, ані політичні лозунги зрештою не врятували від розпаду радянську державу. Зокрема тому в Україні, у якій процес формування громадянського суспільства та держави мав свою особливу логіку, цінність держави стала каміннями спотикання на шляху до структуризації вільного суспільства та якісно нових владних відносин. Насамперед варто зазначити, що було б неабиякою помилкою ті соціально-політичні трансформації, які відбулися, та й, по суті, відбуваються сьогодні в українському суспільстві, розглядати за аналогією з державними трансформаціями країн Центральної та Східної Європи, що супроводжували крах комуністичних режимів. Ототожнення «оксамитових революцій» та українських подій є радше засобом додаткової ідеологічної легітимації нової української влади й водночас хибним з теоретичного погляду, оскільки таке твердження не враховує той шлях розвитку, який пройшли посткомуністичні суспільства за останні півтора десяти років, не бере до уваги ті соціальні й політичні особливості цих суспільств, що, власне, й стали причиною недавніх масових виступів людей в Україні. Слід зазначити, що країнам Центральної та Східної Європи, попри їх історичні, культурні, економічні, політичні, релігійні відмінності, властиві й певні загальні риси. Так, наприклад, для них є характерним те, що розпад радянської системи призвів до руйнації в них сформованої колективної реальності, наслідком чого стала криза колективної ідентичності; властиве прагнення утвердження ліберальних цінностей та ринкової економіки і водночас відродження національної культури й традиційного етносу як визначальних чинників суспільного життя, а подеколи й «винахід традиції» (Е. Хобсбаум) як наслідок неможливості знайти вирішення проблем, що породжені новими соціально-по-

літичними та культурними обставинами, в наявному історичному досвіді. А отже, характеристика цих країн як посткомуністичних позначає певну історичну ситуацію, в якій вони опинились.

Вдалий образ зламу старих ціннісно-нормативних орієнтирів комуністичного суспільства знаходить С. Жижек у своїй книзі «Співіснування з негативним». І справді, посткомуністичне суспільство конституюється навколо цього порожнього від цінностей простору. І пошук основ для нової суспільної ідентичності розпочався з відродження національних культур, релігії, з реінтерпретації й вигадування власної історії. Але таке звернення до традиційних цінностей, що супроводжувалось одночасним розвитком демократичних інституцій на основі рецепції ліберальних цінностей західноєвропейських суспільств, призвело до загострення суперечності між нормативними вимогами традиції та сучасності, яке можна побачити, аналізуючи політичні цінності, що домінують у посткомуністичному суспільстві. Колективна ідентичність радянського суспільства, подібно до колективної ідентичності новоєвропейського суспільства, яке, на думку Ю. Хабермаса, розвивалось під впливом абстракцій легальності, моральності й суверенності, також будувалася на основі абстракцій, що виходять за межі партикулярної культурної традиції. Для радянського суспільства був властивий дисбаланс між індивідуальною та колективною інтеграціями, тут домінувала ідентичність, що була сформована на ідеологічній та класовій основі, тоді як етнічна, релігійна, культурна ідентичності були майже витіснені у сферу індивідуальної ідентичності, яка при цьому відігравала другорядну роль. Тому зрозуміло, чому домінантною на сьогодні стає тенденція до зберігання своєї національної самобутності, що проявляється не в політичній, а в етнонаціональній ідентифікації. При цьому слід наголосити, що подібна ідентичність не тільки заступає місце втраченої колективної ідентичності, а й слугує своєрідним порятунком від характерного для західних країн процесу гомогенізації, що, за висловом Ч. Тейлора, вимітає геть традиційні основи ідентифікації. Водночас побудова держав на національній основі, що відбувається в посткомуністичних країнах, як можна побачити суперечить тим інтеграційним процесам, які відбуваються сьогодні в європейсько-

му співтоваристві і які ставлять під сумнів легітимність існування того типу національної держави, образ якої склався ще в XVIII ст. Таким чином, можна стверджувати, що сьогодні відмирає національна держава, понад це, виникає сумнів у праві нації на самовизначення.

Справді, спільні для всіх людей, такі, що поділяються ними, цінності спрямовують індивідуальну діяльність і створюють між індивідами почуття єдності. Таким чином, за умов ціннісної та нормативної диференціації, встановлення солідарності в українському соціумі потребує інтерналізації суспільством відносин взаємного визнання, поваги до індивідуальності, розрізнення, замість гомогенізації, що має супроводжуватись інституціоналізацією принципів демократичної легітимності та основних прав. Згадаймо, що саме поняття солідарності виникає у фінансовій сфері для позначення єдності індивідів, які взяли позику в банку. Тобто з самого початку вона позначає єдність індивідів, які не обов'язково належать до однієї етнічної традиції та, скажімо, можуть не поділяти політичні преференції один одного. В наш час, коли внаслідок процесів глобалізації різні культури та світогляди, ціннісні та політичні системи постали перед необхідністю шукати шляхи для співіснування в межах одного суспільства, спроба побудови уніфікованої єдності, гомогенної структури на основі, наприклад, єдиної етнолінгвістичної ідентифікації чи партикулярної системи цінностей, ставить під загрозу демократичний розвиток країни.

У концепції Ю. Габермаса інтеграційна міць солідарності суспільства постає альтернативою системній інтеграції на основі грошей і влади. Саме солідарність, згідно з твердженням німецького дослідника, править за основу для єдності людей у моральному дискурсі, комунікативній спільноті, є підґрунтям для формування ідентичності індивіда через визнання. Проте вимога Ю.Габермаса часто вступає у суперечність із логікою розвитку соціально-політичних відносин, яка може призводити до ситуації, коли задекларовані принципи можуть суперечити реальній політичній діяльності, тобто коли сама вимога демократії перетворюється на ідеологічний концепт. Саме така ситуація спостерігається в посткомуністичних суспільствах. Водночас дискурсивна етика вимагає від індивіда

формування нової колективної ідентичності, що здатна стверджувати групове «Ми» і поряд із цим зрощувати солідарність безлічі групових ідентичностей, які складають сучасне громадянське суспільство. Очевидними за такої вимоги є проблеми мотивації індивідів з розширення своєї ідентичності, вирішення питання саме за допомогою досягнення порозуміння в аргументованій дискусії.

Теми рефератів

1. Цінності в системі культури та їх класифікація.
2. Цінності як ядро духовного світу людини. Структура цінності.
3. Цінності та сенс життя людини. Концепція В. Франкла.
4. Базові цінності людського життя. Ціннісні орієнтації та ідеал.
5. Механізм конструювання цінностей.
6. Проблема критерію ціннісного вибору.
7. Зміна цінностей у сучасному світі та стратегія майбутнього.

Література:

1. Бакрадзе А.Т. Ідеал людяності і цінності людського життя // Філософ. думка. – 1989. – № 2. – С. 17–23.
2. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере // Успехи современной биологии. – М., 1944. – № 18.
3. Мур Дж. Принципы этики. – М., 1984.
4. Філософія: Хрестоматія (від витоків до сьогодення): Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. / За ред. Л.В. Губерського. – К. : Знання, 2012. – 621 с.
5. Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАН України. – К. : Абрис, 2012. – 742 с.
6. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 568 с.
7. Читанка з історії філософії: у 6 кн. / за ред. Г. І. Волинки. – Кн. 6. Зарубіжна філософія ХХ ст. – К.: Довіра, 1993. – 239 с.
8. Шелер М. Избранные произведения. – М., 1994.

ТЕМА 9. ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ

Культура – надбіологічна система, що характеризує сукупність досягнень людства підпорядкуванні природи, в техніці, освіті, соціальній організації. Спочатку цим поняттям позначалися процеси освоєння людиною природи, починаючи з XVIII ст. культура розглядається як особливий аспект життя суспільства, який відрізняє людське буття від тваринного існування. Культуру можна визначити як сукупність матеріальних і духовних цінностей, що відбивають певний рівень історичного розвитку даного суспільства і людини. До культури належать також і ті явища, що поєднують природний інстинкт людини і соціальний контроль над ним.

Сприйняття культури відбувається в процесі соціалізації особистості, її виховання й навчання. За допомогою книжок, засобів масової інформації, спілкування, спостереження за поведінкою інших, за допомогою власної діяльності людина нагромаджує власний досвід, робить своїм здобутком культуру сім'ї, нації, людства в цілому. У цьому сенсі розвиток людства означає розвиток культури.

У якості об'єкта дослідження культура розглядається як:

1. Процес розвитку людського розуму і духовності
2. Автономні системи цінностей та ідей, що визначають тип соціальної організації
3. Символічний світ (матеріальні об'єкти, взяті самі по собі, не мають цінності. Сенс в них вкладений людиною. У цьому сенсі культура виступає як інформаційне забезпечення суспільства)

Підходи до розгляду культури:

- **Аксіологічний**, відповідно до якого культура являє собою історичну ступінь розвитку суспільства;
- **Дезаксіологічний**, який інтерпретує культуру як штучно створене середовище проживання.

Функції культури:

- регулятивна
- трансляційна
- селекційна
- інноваційна
- освітньо-виховна

- комунікативна
- пізнавальна.

Крізь цінності культура спрямовує соціальні дії, поведінку людини, впливає на всі соціальні процеси в суспільстві, виконує регулятивну функцію. Окрім того, культура зберігає і передає з минулого в сучасне, із сучасного в майбутнє соціальні цінності, людський досвід, врізці поведінки, тобто виконує трансляційну функцію. Разом з тим вона добирає з успадкованих складових елементів необхідні для розв'язання завдань наступних етапів розвитку суспільства, відбраковує морально застарілі й цим виконує селекційну функцію. Динаміка елементів певної культури, взаємодія її з іншими культурами сприяє оновленню соціальних цінностей та норм, їх прогресивним змінам, що є підґрунтям для реалізації інноваційної функції. Набуття й засвоєння культури є соціалізацією особистості людини. Саме опанування культури робить людину людиною, а отже, реалізує освітньо-виховну функцію. Окрім того, саме культура допомагає спілкуватися людям, ліпше пізнавати один одного, ті соціальні явища і процеси, що відбуваються в суспільстві, тобто виконує комунікативну й пізнавальну функції.

Культура справляє надзвичайний вплив на життєдіяльність суспільства через соціалізацію й формування особистості людини, створення й упровадження цінностей, формування взірців діяльності та поведінки, створення моделей інститутів та соціальних систем.

У загальній соціалізації особистості, інтегруванні її в соціальне життя провідну роль відіграє соціалізація саме засобами культури, що означає не тільки навчання розуміння культури, а й уміння жити у світі культури, володіти механізмами і засобами впливу на свою долю і на майбутнє суспільства.

Соціалізація. Культура діє через норми, традиції, цінності, через соціальні інститути, які її виробляють, зберігають та розповсюджують. Тому соціалізація являє собою певну сукупність, яка формує необхідні вміння, соціальні настанови індивідів відповідно до їх соціальних ролей. На характер соціалізації впливає існуючий в тій чи іншій країні рівень громадянських свобод, які були досягнуті в суспільстві, спільність території, мови, рис національного

характеру та ін. Завдяки процесам соціалізації формується власна позиція світогляду людини, її ставлення до зовнішнього середовища, оцінка значущості тієї чи іншої індивідуальної дії, систематизуються значення ідей, уявлень, особисті дії.

Норми та цінності. У культурі кожної соціальної спільноти існують власні цінності; поряд із ними – також загальнолюдські, які забезпечують цілісність суспільства, регулюють спроможність його виживання на різних етапах розвитку суспільства. Цінності – це переконання щодо цілей, до яких індивід прагне, та основні засоби їх досягнення. Основна вимога до цих переконань – їх повинно розділяти все суспільство. У різних культурах під цінностями виступають різні переконання, але кожний соціальний устрій сам визначає свої цінності. Ця обставина зумовлює визначення цінностей як суспільних відносин.

Нормами називаються засоби, які регулюють поведінку індивідів і груп. Норми, які присутні в культурі суспільства, виробляються залежно від його соціальної структури, інтересів соціальних груп, систем суспільних відносин та уявлень членів суспільства про первинне, допустиме, можливе, бажане або навпаки. Можна сказати, що цінності обґрунтовують норми, завдяки чому вони разом створюють єдину ціннісно-нормативну структуру культури.

Ціннісні орієнтації. Якщо цінності є «системою координат», уточнюють загальний смисл та спрямованість суспільної діяльності соціальних груп, інститутів та індивідів в її загальному аспекті, то ціннісні орієнтації функціонують як характеристика спрямувань і засобів досягнення певних цілей. Вони відображують ситуативний характер дії та слугують регулятором соціальної поведінки з урахуванням суспільної системи цінностей. Зміна ціннісних орієнтацій, їх масштаби повинні аналізуватися поряд із мотиваційними структурами діяльності. Система цінностей впливає на вибір засобів задоволення потреб, інтересів.

Потреби та інтереси. Потреби виражають такі відносини між суб'єктами, а також між суб'єктом та об'єктом, які потребують змін, перерозподіл функцій, ролей, зв'язків, тобто відображують стан сторін, які перебувають у внутрішньо суперечливих відносинах. Потреба характеризується протиріччям своїх «старих» інтере-

сів або необхідністю втручання у сферу «чужих» інтересів. Завдання соціології полягає у тому, щоб виявити існуючі вузли протиріч, а також міру розбіжностей інтересів соціальних груп, визначити засоби чи можливість їх узгодження.

Види та форми культури

Результати і досягнення різних областей культури постають в матеріальному або духовному вигляді. Відповідно, вся сукупність матеріальних результатів людської діяльності становить **матеріальну сферу культури**, в той час, як нематеріальні складають **сферу духовну**. Так, матеріальна складається з: культури праці та матеріального виробництва; технологічної та технічної культури; агрокультури; культури побуту; культури топосу – місця проживання (села, міста); фізичної культури, включаючи культуру харчування, гігієну, спорт; культури озброєння та військової справи тощо. До духовної культури відносяться: релігія, наука, філософія, мистецтво, освіта, культура мови, мораль і моральність, політична і правова культура, економічна культура, екологічна та ін.

Тобто, насамперед виокремлюють насамперед такі види культури:

1) **матеріальну** – сукупність результатів людської діяльності, що включає як фізичні об'єкти, створені в результаті діяльності людей (житлові будинки, знаряддя праці, книжки, продукти, одяг, прикраси тощо), так і природні об'єкти, що використовуються людьми;

2) **духовну** – сукупність результатів діяльності, що включає нематеріальні об'єкти, створені людством (мова, знання, традиції, міфи, символи тощо). Вони існують у свідомості людини, підтримуються людським спілкуванням. Зазвичай нематеріальні об'єкти потребують матеріальних посередників: знання містяться в книжках, традиція привітання втілюється в рукоштованні тощо.

Культура як соціальний феномен, являє собою складно організовану багаторівневу систему яка розвивається, що включає все різноманіття досягнутих людиною знань і умінь, створених ним матеріальних і духовних цінностей, соціальних інститутів, призначення яких — забезпечити людству, як виду, і кожної конкретної особистості можливості, умови і засоби для самовдосконалення.

Культура — це діяльність людей із створення, накопичення, збереження, використання і передачі новим поколінням матеріальних та духовних цінностей, а також самі цінності

**Матеріальні цінності
суспільства:**

- засоби виробництва;
- житло, предмети побуту;
- храми і монастирі;
- засоби пересування і зв'язку;
- бібліотеки, книги, музеї, театри;
- картинні галереї і т. п.

Духовні цінності суспільства:

- мова;
- знання;
- ідеї, теорії, концепції;
- мистецтво;
- міфи і релігія;
- соціальні цінності (як абстракції);
- моральні соціальні норми

Духовні й матеріальні цінності як результати людської діяльності нерозривно пов'язані між собою і безперервно взаємодіють, наповнюючи таким змістом сучасну діяльність людей як основний елемент культури, саму її сутність.

Соціальні цінності впливають із загальноновизнаних уявлень про те, що є добром, а що – злом, що є добре, а що – погано, чого слід досягати, а чого запобігти. Вкорінившись у свідомості більшості людей, соціальні цінності немовби визначають їхнє ставлення до тих або тих явищ і слугують своєрідним орієнтиром їхньої поведінки.

Соціальні норми не лише виконують роль орієнтира. В одних випадках вони немовби рекомендують, а в інших – **вимагають** дотримання певних правил і норм поведінки, і саме цим регулюють поведінку людей, їхнє спільне життя у суспільстві.

Моральні норми поведінки людей – це ті норми, які природним чином традиційно сформувалися і сприймаються у суспільстві як зразки правильної (справедливої, толерантної, розумної) поведінки, що очікується або рекомендується, люди ж мусять без примусу дотримуватися цих норм. До моральних можуть бути віднесені такі норми, як етикет, звичаї, традиції, обряди (скажімо, хрещення, ритуали, посвячення в студенти тощо).

Формальні соціальні норми являють собою спеціально розроблені й затверджені законом (розпорядженням) правила поведінки (наприклад військові статuti, правила поведінки пасажирів

у метро тощо). Особливе місце серед формальних соціальних норм належить *юридичним нормам*, тобто Конституції, законам, указам, постановам уряду та іншим державним нормативним документам. Вони, як правило, захищають права і свободи людини, суспільний порядок, безпеку громадян. Формальні норми передбачають певні санкції: позитивні – за зразкове виконання, негативні – покарання за порушення або невиконання цих норм.

Таким чином, людина в суспільстві здійснює соціальну поведінку під безперервним впливом соціальних цінностей, у межах формальних і неформальних норм, що їх встановлює духовна культура суспільства.

Форми культури

Елітарна культура – це сукупність артефактів, які завдяки своїй вишуканості доступні в основному вузькому колу людей, культурній еліті. Це так зване високе мистецтво. До елітарної, чи високої, культури належить класична музика, високоінтелектуальна література, витончене мистецтво. Її творцями є видатні живописці, музиканти, артисти, письменники, споживачами – високоосвічена і творча інтелігенція, в основному мистецтвознавці, літератори, композитори, критики, вчені, але в числі споживачів можуть бути особистості з так званих «пересічних» громадян, але тонких знавців і цінителів літератури, мистецтва, музики, театру та ін.

Народну культуру (її ще називають *аматорською*, чи *фольклором*) творить сам народ, тому імена авторів народної творчості найчастіше невідомі. Вона створюється аматорами-творцями, що не мають професійної підготовки, і зв'язана з життям широких народних мас. Її репрезентують казки, легенди, міфи, пісні, танці, живопис. За формою вияву елементи народної культури можуть бути індивідуальними, груповими, масовими.

Масова культура – загальнодоступна, вона не претендує на вишуканий смак і серйозність духовних потреб, має здебільшого розважальний характер, орієнтована на миттєве бажання, піддається тиражуванню та моді, внаслідок чого скороминуща. З'явилась у середині ХХ ст., коли засоби масової інформації стали доступними всім верствам населення. У сучасному суспільстві

завдяки засобам масової інформації ця культура апелює до всіх і розрахована на масове споживання. Їй притаманна поверховість, стандартизація, уніфікація. Вона має меншу художню цінність і значно менше збагачує особистість духовно, ніж елітарна чи народна культура.

Хосе Ортега-і-Гассета розробив одну з найбільш радикальних в своєму критицизмі концепцій масового суспільства. Відповідно до його визначення, суспільство – це динамічне об'єднання меншин і мас. Якщо меншість складається з осіб, що володіють певними ознаками, то маса – це набір індивідів, які не вирізняються нічим особливим. Маса – це середні люди. Швидке зростання населення в містах і вузька професійна спеціалізація, яка сформувала «масову людину», послабили культурний потенціал і духовно підірвали сучасну цивілізацію. Це, на думку Ортега-і-Гассета, веде до нестійкості і краху культури в цілому. Сучасне суспільство і його культура вражені важкою хворобою – засиллям бездуховного, позбавленого будь-яких прагнень людини-обивателя. В основі повстання мас, підкреслює Ортега-і-Гассет, лежить замкнутість душі масової людини. Справа в тому, що людина маси вважає себе досконалим, він ніколи не сумнівається в своїй досконалості, його віра в себе воістину подібна райській вірі. Замкнутість душі позбавляє його можливості пізнати свою недосконалість, так як єдиний шлях до цього пізнання – порівняння себе з іншими; але тоді він повинен хоч на мить вийти за свої межі.

Написане під враженням першої світової війни і напередодні другої есе Ортеги «Повстання мас» стало розглядатися як пророче, чому сприяли і наступні події: поява таких прикладів соціальної «патології», як фашизм, нацизм і сталінізм з їх масовим конформізмом, ненавистю до гуманістичної спадщини минулого, нестримним самовихвалянням і використанням найбільш примітивних нахилів людської природи. Таким чином, в розумінні Хосе Ортега-і-Гассета еліта не є правлячою меншістю або аристократією крові, це аристократія духу, її представників можна знайти в будь-якому соціальному шарі суспільства. Еліта – це найбільш обдарована в естетичному і етичному сенсах частина суспільства, здатна до керівництва цим суспільством.

Різновиди культури

Домінуюча культура – це сукупність культурних універсалій корінної нації, насамперед її мови, традицій, цінностей, моральних норм, особливостей національної свідомості.

Субкультура – це частина загальної культури, що відображає характерні риси, особливі ціннісні орієнтації і норми поведінки людей тієї або іншої групи людей (територіальної, етнічної, професійної, демографічної і т. п.). В Україні, наприклад, існує багато етнічних субкультур: кримськотатарська, єврейська, угорська, німецька, грецька та ін. Суспільство, природно, має і такі субкультури, як молодіжна субкультура, субкультура людей похилого віку, конфесійна та ін. Однак, попри всю різноманітність субкультур, їхнім підґрунтям залишається домінуюча культура даного суспільства. Субкультури відзначаються від домінуючої культури певними специфічними особливостями, що відповідають умовам життєдіяльності спільноти, групи. У субкультурі зберігаються засади домінуючої культури, її шкала цінностей, але виникають додаткові елементи, наприклад норми, які забезпечують регулювання зв'язків у відповідних соціальних інститутах. Особливою рисою субкультури є те, що вона не вступає у протиріччя з домінуючою культурою.

Особливим різновидом культури є **контркультура**, яка не просто відрізняється від домінуючої культури, а протистоїть їй, відкидає загальновизнані норми і цінності. В реальному житті дуже рідко зустрічаються позитивні приклади контркультури, в основному це буває у тоталітарних суспільствах, де опозиція відстоює ідеї демократії, прав і свобод людини, справедливості тощо. Здебільшого контркультура проявляється у діяльності маргінальних груп. Прикладом контркультури можуть бути культури груп злочинного світу, терористів, різних молодіжних угруповань (панків, хіпі, неофашистів), які не визнають правових норм суспільства, ігнорують суспільну мораль, традиції, правила поведінки, активно заперечують офіційну, «державну» культуру і часто намагаються її зруйнувати. Отже, до складу культури суспільства входить значна кількість позитивних та негативних субкультур, і це свідчить про її багатство, динамічність, можливість адаптації до нових соціальних умов.

Завданням філософії є аналіз співіснування всіх цих видів культур, виявлення суперечностей між ними, вивчення їх сприйняття різними соціальними спільнотами. Соціологи досліджують *культурні конфлікти* – ситуації, коли цінності однієї культури (контркультури чи субкультури) вступають у суперечність із цінностями іншої (домінуючої). Їх цікавить, які наслідки матиме культурний конфлікт, чи сприятиме він позитивним змінам у домінуючій культурі, появи в ній нових, ліпших взірців, складових елементів.

Важливою соціологічною проблемою є властивість етнічної самосвідомості сприймати й оцінювати інші культури крізь призму стандартів власної етнічної групи, робити судження про них з позицій вищості власної культури. Таке явище дістало назви *етноцентризму*. Певною мірою етноцентризм притаманний усім суспільствам і народам, він їх згуртовує. Етноцентризм є необхідною умовою появи національної самосвідомості. Без етноцентризму неможливий патріотизм.

Однак трапляються і крайні прояви етноцентризму, наприклад *націоналізм*, зневага до інших культур. Ці явища, на жаль, є нині дуже поширеними і проявляються в нав'язуванні комусь своєї системи цінностей, свого способу життя. Однак здебільшого етноцентризм виявляється в більш лояльних формах. Явища етноцентризму спостерігаються скрізь і завжди, коли людина порівнює себе з людьми іншої статі, віку, представниками іншої організації чи іншого регіону. Щоразу вона ставить себе в центр культури і розглядає інші її прояви, постійно порівнюючи їх зі взірцями свого культурного середовища.

В умовах суспільного розвитку початку ХХІ ст., одним з провідних процесів є глобалізація, дедалі більш помітною стає тенденція до *культурної інтеграції*, яка не відкидає самотнісність культур, їх збереження й розвитку, однак стверджує, що в нових умовах різні за рівнями розвитку культури зближуються, взаємозбагачуються. Цей процес об'єктивно зумовлений, у першу чергу, зростаючою багатоетнічністю, багатонаціональністю суспільств: сьогодні практично відсутні моноетнічні нації, навпаки, нації розвиваються як політичні, багатоетнічні соціальні утворення, спільності, суспільства.

Універсалістські концепції культури

Формування **універсалістських концепцій** пов'язано з ідеєю історичного прогресу, яка стала однією з найпопулярніших в суспільній думці в XIX–XX ст. У цих теоріях передбачалося, що існують єдині закони історії, що всі народи, хоча і з різною швидкістю, рухаються по одному і тому ж шляху. З точки зору німецького філософа Г. Гегеля, історичний прогрес полягає у розвитку свідомості свободи як умови розвитку Світового духу. Світовий дух рухається зі Сходу на Захід, вселяючись по шляху то в один, то в інший народ. Гегель вважає, що Стародавній Схід – це дитинство духу, Греція – його юність, Рим – зрілість, німецький світ – мудрість, так як тільки німецький світ знає, що вільні всі.

Один з яскравих представників **екзистенціалізму**, який розглядає людину виключно як духовне начало, К. Ясперс також робить акцент на тому, що людство має єдине походження і єдиний шлях розвитку. Ясперс вводить поняття **осьового часу**. Вісь світової історії проходить між 800 і 200 рр. до н.е., коли були розроблені основні категорії, якими ми сьогодні мислимо, закладені основи найважливіших релігій світу, які до теперішнього часу впливають на життя мільйонів людей. Прийнято вважати, що спогад і відродження можливостей осьового часу веде до духовного підйому. Він стверджує, що звернення до початку – Ренесанс – постійно повертається явище і в Китаї, і в Індії, і на Заході.

У XX столітті з'явилися **теорії локальних цивілізацій**, засновані на відмову від принципу однолінійності історичного процесу. Яскравий представник цього напрямку О. Шпенглер, якого можна вважати першим культурологом «в чистому вигляді», відмовляється від ідеї культурного прогресу. На його думку, популярна в той час ідея **європоцентризму** або **євроцентризму** (уявлення про те, що європейська культура – найбільш передова, і до її рівня повинні піднятися культури всього неєвропейського світу) неправомірне. Він вважає, що кожна культура живе своїм особливим життям, вона народжується, старіє і вмирає. Культури Шпенглер розглядає як організми з тривалістю життя приблизно 1000 років. У своєму розвитку всі вони проходять загальні три цикли: докультурний, культурний і цивілізований. Перший цикл пов'язаний з міфологією і релігією,

другий – з філософією, наукою і мистецтвом, а третій характеризується нескінченним тиражуванням одного разу знайдених форм і змістів. Шпенглер виділяє у світовій історії вісім культур: єгипетську, вавилонську, індійську, китайську, греко-римську, візантійську – арабську, західноєвропейську і майя. Кожна з культур, переживши свій розквіт, в'яне і, врешті-решт, вступає в останній етап свого буття – цивілізацію. У своїй книзі *«Занепад Європи»* він робить песимістичний висновок про неминучу загибель західної цивілізації, яка представляє собою деградацію вищих духовних цінностей.

Відомий англійський мислитель **А. Тойнбі** під впливом ідей Шпенглера переосмислив весь історичний розвиток відповідно до **теорії кругообігу локальних цивілізацій**. Він створює оригінальну теорію, згідно з якою, історія будь-якої цивілізації є послідовність актів *Виклику-і-Відповіді*. Згідно з його теорією, для того, щоб суспільство отримало стимул до зміни, воно повинно випробувати різке погіршення умов життя. Це погіршення є *виклик* – постановку задачі, яку суспільство має вирішити. Знайдене суспільством рішення є його відповідь на виклик. Відповідь на виклик – це творчий акт, його здійснює *«творча меншість»*. Але для розвитку цього процесу в суспільстві потрібно пробудити *«інертну більшість»* слідувати за активною меншістю. Якщо творча меншість виявиться нездатним відповісти на «виклик», то це призведе до загибелі цієї цивілізації.

Представники **інтуїтивно-іраціонального** напрямку намагаються зрозуміти сутність культури, спираючись не стільки на інтелект, скільки на почуття, інтуїцію, споглядання, містику. Однією з істотних особливостей цих теорій стала критика культури як соціального явища. Яскравим представником однієї з таких теорій є **Ф. Ніцше**. Філософ стверджує, що людина за своєю природою взагалі анти- культурна, він стихійно відчуває, що культура є зло і створена для його поневолення і придушення. Таке нігілістичне тлумачення культури у Ніцше пов'язане з протиставленням двох типів культури – *«аполлонійської»* і *«діонісійської»*. *«Аполлонійський»* тип культури спирається на інтелект, на слово, за допомогою яких впорядковує світ, схематично його спрощуючи. Духовна еволюція людства, вважає Ніцше, як раз і пішла по шляху розвитку інтелекту. Це призвело до того, що сучасна людина навколо себе

шукає лише знайоме і відтворює стереотипи. І цим вчений пояснює культ людини маси в сучасній культурі, позбавлених волі та легко піддаються маніпулюванню.

«Діонісійський» тип спирається на вольове, емоційне начало в людині і розвиває в ньому трагічне світовідчуття, що розкриває його індивідуальність. Людина такого типу культури, на думку Ніцше, відкидає владу усіляких авторитетів, свідомо ізолюється від натовпу і прагне розвивати в собі здатність до самовизначення. Майбутнє культури, вважає Ніцше, за людьми, які зможуть свідомо брати на себе відповідальність за свої вчинки і ставати абсолютно вільними надособистостями. Таким чином, критичний пафос теорії Ніцше спрямований проти омертвіння сучасної культури і втрати в її рамках людської індивідуальності. А розвиток культури він розуміє як хід людини по щаблях самовизначення.

До ірраціональних теорій культур примикає школа **культурного психоаналізу**, основоположником якої вважається З. Фрейд. Він розглядав культуру як механізм соціального придушення несвідомих психічних переживань людини. Центральним в його концепції є вчення про сублімації – процесів перемикання біологічних потягів людини на соціально значимі цілі і культурну творчість. У своїх працях Фрейд підкреслював, що людина постійно страждає від протиріч між власними бажаннями і приписуючи певну поведінку нормам культури. Культура конфліктна, так як в основі її еволюції лежить боротьба «інстинкту життя» (Ероса) і «інстинкту смерті» (Танатоса). Широку популярність в культурології набуло вчення **К. Юнга** про **архетипи** (прототипи) як первинних структур «колективного несвідомого», притаманних усім без винятку культурам і свідків-супутніх про єдність світової культури. Один із прикладів такого архетипу – коло, що асоціюється у різних народів з сонцем, нескінченним обертанням. Уявлення про культуру як про живий саморозвиваючий організм виразилося в **концепції структурного аналізу культури К. Леві-Строса**, що досліджував культуру в сукупності всіх її структурних взаємозв'язків.

Переломний характер культури ХХ століття є твердо встановленим фактом, і це робить можливим радикальна зміна всього вигляду культурного життя людства в більш-менш близькому май-

бутньому. Ці зміни обумовлені тим, що людству необхідно рухатися від культурної роз'єднаності до культурної єдності. Цей тип культури позначається в культурологічних **теоріях постмодернізму**. Постмодернізм (термін, який застосовується для характеристики сучасного стану світової культури) ставить своїм завданням пошук нової мови мистецтва, в якому поєднувалися б різноманітні стилі та прийоми художньої творчості. Теоретики постмодернізму шукають шляхи в подоланні розриву між «високою» і «низькою», елітарної і масовою культурою, традиціями і новаторством, Заходом і Сходом. Представник постмодернізму **Ж. Деріда** стверджує, що в даний час настає епоха *«багатовимірною діалогу»* – всеосяжного діалогу як способу існування культури і людини в культурі.

Дослідженням глибоких зрушень в культурі, які відбулися за останні два десятиліття, присвячує свою роботу *«Шок майбутнього»* американський філософ **О. Тоффлер**. Він пише про те, що людство охоплює невідомий раніше психологічний стан, який за своїм впливом може бути прирівняне до захворювання. Це захворювання Тоффлер назвав **«футурошок»** – шоком від майбутнього. Причину футурошока О. Тоффлер бачить в тому, людина, створивши потужну техніку, новітні засоби комунікації, змінив ритм і протягом свого життя в такій мірі, що цього не може витримати людська психіка. Несвідомий страх, масові неврози, неприборкані акти насильства – все це, на думку вчених, лише слабкі симптоми, які очікують людство в недалекому майбутньому.

Передчуття масштабних змін в культурі призводить до того, що в сучасній культурології спостерігається зростання **футурологічних концепцій**, які прогнозують культуру майбутнього. До їх числа належить концепція **Ф. Фукуями**, викладена ним у роботі *«Кінець історії і остання людина»*, де стверджується, що після розпаду СРСР і відмови від комуністичної ідеології, яку довгий час вважали одним з головних викликів лібералізму, Історія закінчилася, і **світ вступив в фазу постісторії**. На думку Фукуями, світова цивілізація знаходиться на такому етапі розвитку, коли нічого принципово нового в області політики, економіки, ідеології виникнути не може.

Висунувши **концепцію «зіткнення цивілізацій»** відомий американський вчений С. Хантінгтон вступає в суперечку з Ф.

Фукуямою. Хантінгтон стверджує, що Історія не закінчилася, а лише вступила в нову фазу, коли джерелом конфліктів стане не ідеологія, не політика, а культура. Хантінгтон впевнений, що в доступному для огляду майбутньому не складеться єдиної універсальної цивілізації, а світ буде складатися з несхожих один на одного цивілізацій, і кожної з них доведеться вчитися співіснувати з іншими.

Одна з теорій, що пояснює міжетнічні конфлікти – **теорія культурного шоку**. Культурний шок – неприйняття іншої культури, конфлікт між звичними цінностями і тими, які існують в іншому культурному середовищі.

Сила шоків реакції визначається наступними факторами:

- ступенем відмінності культур;
- психологічними особливостями індивіда, умінням швидко адаптуватися до нових умов;
- наявністю елементів звичного культурного середовища (сім'я, друзі, традиції), які переносяться на нову культуру;
- ступенем відкритості іншим культурам (до недавнього часу у європейському соціокультурному просторі домінувала політика мультикультуралізму, метою якої було активізувати взаємодію різних несхожих культур).

Тематика рефератів:

1. Культура як соціальний феномен і її роль у розвитку цивілізації.
2. Особливості матеріальної і духовної культури.
3. Елітарна культура і її роль в життєдіяльності суспільства.
4. Народна культура як основа формування національної ідентичності.
5. Масова культура і механізми її впливу на масову свідомість.
6. Масовий людина в концепції Х. Ортеги-і-Гассета.
7. Субкультура і її різновиди.
8. Контркультура як форма протесту.
9. Культурні універсали як основа світової культури.
10. Особливості національно-етнічних культур.
11. Концепція «осьового часу» К. Ясперса.
12. «Європоцентризм» О. Шпенглера.
13. «Футурошок» О. Тоффлера.

Література:

1. Антология исследований культуры. Т. 1. Интерпретация культуры. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 728 с.
2. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. – М., 1990. – 413 с.
3. Культурология. XX век: Антология. – М.: Юристь, 1995. – 703 с.
4. Малиновский Б. Научная теория культуры (фрагменты) // Вопросы философии. – 1983. – №2. – С. 116–124.
5. Михед П. Слов'янське відродження і формування нової парадигми української культури // Сучасність. – 1999. – №1. – С. 110–114.
6. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. – М.: Республика, 1998. – 413 с.
7. Символы в культуре. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1992. – 145 с.
8. Сторі Д. Теорія культури та масова культура. Вступний курс. – К.: Акта. – 357 с.
9. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т.1. Гештальт и действительность. – М.: Мысль, 1993. – 663 с.; Т.2. Всемирно-исторические перспективы. – М.: Мысль, 1998. – 606 с.

ТЕМА 10. СУЧАСНИЙ ГЛОБАЛЬНИЙ СВІТ

Широкий міжнародний резонанс викликала низка доповідей Римського клубу щодо перспектив розвитку світової цивілізації. Центральне місце було відведено глобальним проблемам сучасності, розв'язання яких вимагає спільних і невідкладних зусиль усіх держав і народів. Поряд з відверненням ядерної війни до глобальних проблем належать охорона навколишнього середовища, енергетична, сировинна, продовольча та демографічна проблеми, мирне освоєння космосу і багатств Світового океану, подолання економічного відставання країн, що розвиваються, ліквідація

небезпечних хвороб, статус людини в сучасному світі та її майбутнє. При всіх своїх відмінностях такі проблеми мають спільні характерні ознаки, що відрізняють їх від багатьох інших проблем сучасності. Зрозуміло, що глобальні проблеми, які постали перед народами різних країн, виникли в різних сферах життєдіяльності людей. В одному випадку мова йде про ті чи інші сторони розвитку продуктивних сил, стан і якість навколишнього середовища, в іншому – про кардинальні питання зовнішньої і внутрішньої політики, в третьому – про стосунки людини і суспільства тощо. Глобальні проблеми загострились настільки, що без них неможливо нині скласти реалістичне уявлення про сучасні тенденції суспільного розвитку, про майбутнє людства.

Глобальний світ – це складна соціоприродна система, яка існує в планетарному масштабі. Під впливом процесів глобалізації світова спільнота практично за всіма параметрами суспільного життя все більше стає єдиною цілісною системою. Ініціатором ідеї глобалізму виступає сучасний Захід. Цій ідеї відповідає пропаганда «відкритого суспільства», яке обґрунтовується за допомогою посилення на об'єктивну глобальну взаємозалежність. Попередниками теорії «відкритого суспільства» були британські фритредери: вони обґрунтовували об'єктивну необхідність і моральну виправданість відкритої економіки – вільного ринку без кордонів і митних обмежень. Континентальні прихильники протекціонізму резонно заперечували, що фритредерство вигідно країнам з більш розвиненою економікою, дозволяючи їм безперешкодно проникати на ринки більш слабких країн і розоряти місцеву промисловість. Сьогодні «теорія відкритого суспільства» вже не обмежується економікою. Вона закликає інші країни повністю відкритися впливу Заходу – ідеологічному, культурному, політичному та фінансовому. Західницька концепція глобалізму в цілому будується на принципі нееквівалентного обміну. Захід, який виступає в самодостатній ролі, готовий лише впливати, але не піддаватися іншим культурним впливам.

Римський клуб залишається основним майданчиком, що формує повістку відповідального глобалізму і стійкого розвитку, і орієнтиром для значної частини світової еліти. Керівники «Римського Клубу» і його провідні експерти прийшли до однозначно-

го висновку про неминучість корінної зміни парадигми розвитку нашої цивілізації. Жорстка критика капіталізму, неприйняття фінансових спекуляцій, відмова від матеріалізму і спрощеного розуміння світу, заклик до альтернативної економіки, «новому Просвітництва», духовно-моральному світогляду, єдиної планетарної гармонійної цивілізації. Відправною точкою для авторів служить концепція «повного світу», запропонована американським екологом і економістом Германом Дейлі. Людська цивілізація сформувалася в умовах «порожнього світу» – світу незвіданих територій і надлишку ресурсів. Превалюючи релігії, політичні ідеології, соціальні інститути, звички мислення все ще кореняться в ньому. В реальності ж людство увійшло в «повний світ», заповнений до кінця, з вельми неясними перспективами подальшого розширення кордонів. Якщо і далі продовжувати жити за правилами «порожнього світу» колапс не змусить довго чекати. Доповідь складається з трьох частин: перша покликана продемонструвати всю глибину нинішньої кризи і тенденцію до її посилення; друга присвячена критиці домінуючого світогляду і викладу альтернативної філософії «нового Просвітництва»; третя частина – практичних рішень. Автори починають з аналізу поточної ситуації, згідно якому людство деградує, авторитаризм і фундаменталізм та спекулятивний капітал на підйомі. Сьогоднішня криза не циклічна, але посилюється, вона не обмежується природою навколо нас, але включає соціальну, політичну, культурну, моральну кризу, криза демократії, ідеологій і капіталістичної системи.

Представники Римського клубу вважають, що у вісімдесятих роках минулого століття відбулося виродження капіталізму, основним джерелом прибутку в рамках якого стали фінансові спекуляції. Це було однією з причин світової фінансової кризи 2008–2009, але банкіри не тільки зберегли свої позиції, але і вийшли переможцями: «вони зробили себе» занадто великими, щоб програти «або щоб відправитися у в'язницю». Існує надлишок капіталу в фіктивних, але прибуткових сферах, в той час як напрямки, від яких залежить майбутнє планети, відчувають дефіцит коштів. Вчені-економісти не в змозі побачити проблему, так як і раніше схильні розглядати екологічний, фінансовий і промисловий капі-

тал як еквіваленти: «поки фінансовий капітал збільшується – все добре». Ми живемо в епоху, коли діяльність людини стає визначальною для планети. В якості ілюстрації: 97% маси хребетних на Землі припадає на людей і худобу; на всіх інших, від кажанів до слонів, доводиться 3%. Найбільшою планетарною проблемою залишається глобальне потепління. Клуб вітає підписання Паризької угоди, але вказує на розрив між прописаними цілями (не допустити підвищення температури більш ніж на два градуси) і прийнятими державами зобов'язаннями, навіть повне виконання яких буде абсолютно недостатнім для їх досягнень.

Особливості сучасного етапу цивілізаційного розвитку:

▲ Різностямованість, нелінійність і нерівномірність соціальних змін (за рахунок технічного прогресу західної цивілізації інші країни мають проблеми). Неврівноваженість сформованої системи міждержавних відносин. У різних регіонах виникають локальні фінансові або економічні кризи, які загрожують кризою загалом.

▲ Прискорення темпів соціально-економічного та науково-технічного розвитку.

▲ Наростання тенденцій до взаємозв'язку, цілісності, єдності всього людства.

▲ Загострення протиріч загальнолюдських інтересів з інтересами національного, релігійного та ін. факторів.

Що охоплюється поняттям «глобальні проблеми»? Які характерні ознаки дають змогу говорити про них як про явище особливе, що стосується всього людства? Відповіді на ці запитання важливі не лише в теоретичному, а й у практичному плані. Від того, які саме проблеми будуть визнані глобальними, якою мірою буде пізнана їхня природа, багато в чому залежить і вибір рішень, а, отже, й доля багатьох народів і держав, майбутнє планети. Усе це зумовлює необхідність докладної характеристики глобальних проблем сучасності. До них слід віднести ті, які, по-перше, мають справді планетарний, загальносвітовий характер, зачіпають життєві інтереси всіх народів і держав; по-друге, загрожують усьому людству в разі, якщо не будуть вчасно вирішені; по-третє, вимагають для свого розв'язання спільних і невідкладних зусиль усіх держав і народів. Ще однією характерною рисою глобальних проблем мож-

на вважати їхній динамізм. Він означає насамперед можливість збільшення кількості проблем, що зараховуються до глобальних, а також вірогідність ослаблення чи посилення гостроти однієї з них. Тому важливо вчасно оцінити ті проблеми, які можуть набутися глобального характеру, і вчасно виробити шляхи їх вирішення. Виходячи з динамічного характеру і складності глобальних проблем сучасності, можна припустити, що спільні зусилля держав не обов'язково швидко приведуть до повсюдного і повного вирішення їх. Зокрема, дедалі зростаючі потреби держав у мінерально-сировинних ресурсах зумовлюють загострення мінерально-сировинної проблеми протягом найближчих десятиліть, а господарська діяльність у багатьох країнах поки що не дає змоги домогтися помітного поліпшення екологічної ситуації.

Для розуміння суті і шляхів вирішення глобальних проблем необхідно з'ясувати їхнє походження і природу, причини загострення протягом останніх десятиліть. Слід зазначити, що з ними, але не в глобальному, а в локальному (чи регіональному) масштабі людство зіткнулося ще за часів своєї молодості і вже тоді змушене було шукати шляхи їх вирішення. До певного часу спостерігалася якась гармонія у діях протилежних процесів: одні з них порушували природну рівновагу, інші – відновлювали. Доки незрілими лишалися суспільні відносини, а також засоби праці, відносна гармонія між людиною і природою зберігалась. Але з розвитком продуктивних сил людина дедалі більше оволодівала мистецтвом боротьби із стихійними силами, підкоряючи собі природу, добивалась таких змін у природі, які відповідали б її зростаючим потребам. Тісний взаємозв'язок у відносинах між людиною і природою, суспільством і природою та всередині суспільства став виступати як загальна закономірність.

Суперечності у системі «людина – природа» – не єдине джерело глобальних проблем. Такі самі проблеми виникають і у системі соціальних, суспільних відносин. Стосунки людини і природи тісно пов'язані з міжособистісними відносинами. Одні немовби переростають в інші. Соціальні й національні конфлікти загострюють до критичної межі суперечності між людиною, суспільством і навколишнім середовищем, надають глобального характеру інтер-

соціальним проблемам (проблемам війни і миру, подолання відсталості і т. ін.). Нарешті, слід зазначити, що переростання названих проблем у глобальні пов'язано з процесом інтернаціоналізації виробництва, обміну, всього суспільного життя на основі сучасних продуктивних сил, науково-технічної революції. Проблеми, що раніше проявлялися в місцевому чи регіональному масштабі, набули нині справді глобального характеру.

Таким чином, глобальні проблеми мають подвійний соціоприродний характер. Вони водночас і природні, і соціальні. При цьому останній елемент відіграє вирішальну роль. Адже соціальні умови розвитку визначають, по-перше, серйозність і глибину глобальних проблем, небезпечність їхнього розвитку для людства, по-друге, зміст підходів, методи і засоби вирішення цих проблем.

Світові глобальні проблеми – сукупність факторів, від вирішення яких залежить подальший прогрес світового соціуму. У сучасну епоху вони придбали загальний характер і безпрецедентні масштаби внаслідок різкої поляризації в розподілі матеріальних ресурсів, науково-технічного прогресу, а також зростаючого процесу глобалізації.

До них відносяться:

– **запобігання ядерної війни і ліквідації локальних воєнізованих конфліктів, число яких безперервно зростає;**

Історія проведення ядерних випробувань почалася 16 липня 1945 року на випробувальному полігоні в пустелі в Аламогордо (штат Нью Мексико, США), коли американцями була підірвана перша атомна бомба. Трініті – перше в світі випробування технології ядерної зброї, сталася 16 липня 1945 року в штаті Нью-Мексико, США, на полігоні Аламогордо. Під час випробування тестувалася плутонієва бомба імпульсивного типу, що отримала назву «Штучка». Вибух бомби був еквівалентний приблизно 21 кілотонн тротилу. Цей вибух вважається початком ядерної епохи. Бомба ‘Товстун’, скинута 9 серпня 1945 року на місто Нагасакі, була цього ж типу. Наступна серія тестів атомної бомби була проведена США на атолі Бікіні влітку 1946 року. Метою було випробувати ефект атомної зброї на кораблях. Під час вибухів на кораблях були розміщені піддослідні тварини.

Бомба Майк – найпотужніша атомна бомба, випробувана в США. Її заряд в 500 разів перевищував потужність бомби, скинутої на Нагасакі. 16 листопада 1952 року літак ВПС США скинув атомну бомбу на північну частину острова Руніт. В результаті вибух потужністю 500 кт і діаметром 450 метрів.

«Анн» – ядерний вибух, створений 7 березня 1953 року і транслиувався по телебаченню. На полігоні були побудовані 2 каркасних будинки, 8 типових міських бомбосховищ і розставлено 50 автомобілей. Міністерство цивільної оборони перевірило безпеку знаходження в автомобілі під час вибуху і захисні дії дерев'яних будівель, особливо для захисту від спалаху вибуху. Передбачалося, що на відстані 1200 м від епіцентру будівля може зберегти життя мешканцям, а в 2500 м несучі конструкції будинку не будуть пошкоджені. В результаті випробування обидві будови підтвердили розрахунки безпеки. Вибух був проведений на 90-метровій вищці, потужність вибуху склала 16 кілотонн.

«Гаррі» – випробувальний ядерний вибух, здійснений США 19 травня 1953 року на ядерному полігоні в Неваді в рамках операції «Апшот-Нотхол». В ході операції був випробуваний ядерний заряд 'Гамлет', розроблений Тедом Тейлором в Лос-Аламосі, який повинен був стати найефективнішим і чистим зарядом з енерговиділенням до 100 кт. Однак випробування викликало величезне радіоактивне зараження на континентальній території США, через що вибух був прозваний «Брудним Гаррі».

Випробувальний ядерний вибух Grable в штаті Невада 25 травня 1953 року. 280-міліметровий ядерний снаряд вилетів з гармати М65, здетонував в повітрі, приблизно в 150 метрах над землею, і здійснив вибух потужністю 15 кілотонн. Ядерний гриб від пострілу було видно навіть в Лос-Анджелесі.

Операція «Тіпот» – серія з 14 випробувальних ядерних вибухів, здійснених США в лютому-травні 1955 року на ядерному полігоні в Неваді. Під час вибуху проходили військові навчання з проходженням ділянки в 900 метрів під сформованим ядерним грибом.

Вибух Apple-2 («Вживання Міста») був покликаний протестувати міцність будівель з різних матеріалів. Вибух ядерного заряду 'Прісцилла' в 1957 році. Під час випробування було задіяно

1200 живих свиней для вивчення впливу випромінювання на їх організм. Свині повністю згоріли під час вибуху. Під час операції «Схил» на ядерному полігоні Невади 30 серпня 1957 року снаряд здетонував від кулі в пустелі Юкка Флет на висоті 228 метрів.

Випробування «Арканзас» – частина операції «Домінік» – серії з більш ніж ста вибухів в Неваді і Тихому океані в 1962 році. Кратер Седан утворився після вибуху 100 кілотонн вибухівки на глибині 193 метрів під пухкими відкладеннями пустелі в Неваді 6 липня 1962 року. Кратер вийшов 97 метрів в глибину і 390 метрів в діаметрі.

Ядерний вибух французького уряду на атолі Муруроа в 1971 році.

24 вересня 1996 був відкритий для підписання **Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ)**. У Договорі вказані 44 держави, які на момент проведення заключних обговорень умов договору в 1996 році володіли ядерним потенціалом і технікою. Перш ніж Договір набуде чинності, всі вони повинні підписати і ратифікувати його.

В даний час це зробили 36 таких держав. З цього кола країн Договір повинні ще ратифікувати Китай, КНДР, Єгипет, Індія, Іран, Ізраїль, Пакистан і США. Станом на лютий 2013 року, 182 країни підписали договір і 159 його ратифікували, в тому числі три ядерні країни: Франція, Росія і Великобританія.

У 1945–1996 роках – з початку проведення ядерних випробувань і до відкриття для підписання договору – в світі було здійснено понад дві тисячі ядерних випробувань і скоєно дві ядерні атаки.

Останнє ядерне випробування в СРСР було проведено 24 жовтня 1990 року.

Великобританія здійснила останнє випробування 26 листопада 1991 року.

23 вересня 1992 року США останній раз провели ядерне випробування.

Франція припинила ядерні випробування 27 січня 1996 року.

Останнє ядерне випробування в Китаї було проведено 29 липня 1996 року.

Після підписання ДВЗЯВ було здійснено менше десяти ядерних випробувань.

11 і 13 травня 1998 року було проведено два ядерних випробування в Індії.

28 і 30 травня 1998 року було здійснено два ядерних випробування в Пакистані.

Відразу ж після випробувань Індія і Пакистан виступили з повідомленням про односторонні мораторії на ядерні випробування, і з 1998 року ядерних випробувань не проводили.

9 жовтня 2006 року КНДР провела своє перше підземне випробування ядерного пристрою.

25 травня 2009 року в КНДР було здійснено друге підземне ядерне випробування.

12 лютого 2013 року КНДР повідомила про успішно проведене третє підземне ядерне випробування.

Воєнізовані конфлікти

Серед найнебезпечніших експерти називають країни Африканського континенту – через безперервні в них війни, нестачі продовольства і беззаконня. Конкуренцію їм становить Близький Схід в першу чергу через теракти, що влаштовуються бойовиками-ісламістами.

Сомалі: З тих пір як в 1991 році від влади в Сомалі був відсторонений диктатор Мухаммед Саїд Барре, країну роздирає міжкланова війна. Її прибережні води кишать піратами, що грабують іноземні судна і вбивають туристів, які наслідилися з'явитися в підконтрольних їм водах Індійського океану. Центр і південь країни контролює близьке до Аль-Каїди радикальне ісламське угруповання Аль-Шабаб. На «своїх» територіях ісламісти заборонили діяльність іноземних гуманітарних організацій і ввели закони шариату. Наприклад, жінку можуть висікти за носіння неісламської одягу, а чоловіка – за шорти. Крім цього, бойовики заборонили рінгтони для мобільних телефонів (крім сур з Корану), танці та музику на весіллях, а також перегляд футбольних матчів. Через внутрішні чвари тут лютує голод, і самі сомалійці намагаються втекти до сусідньої Кенії. За даними ООН, зараз у державі від нестачі продовольства страждають більше 3 млн. людей.

Афганістан: За підрахунками аналітиків Maplecroft, в минулому році в Афганістані було скоєно 3.470 терактів, що є найвищим

показником у світі. Хоча війська США, провели в Афганістані війну проти ісламістського руху Талібан, частково контролюють ситуацію в країні, за безпеку туристів вони не ручаються. Досвідчені мандрівники не радять приїжджим користуватися послугами місцевих таксистів: пасажирів такі легко викрасти. Іноземцям не варто забувати і той факт, що країна за останні десять років перетворилася на наркодержаву: тепер в ній виробляється близько 90% світового обсягу опіатів. До того ж, за даними останнього дослідження фонду Thomson-Reuters, Афганістан є найнебезпечнішою країною в світі для перебування в ній жінок.

Ірак: Після виведення бойових частин армії США етнічні та релігійні проблеми сучасного Іраку так і залишилися невирішеними, а теракти і випадки викрадення людей до сих пір є звичними буднями для місцевого населення. За даними ООН, від різних видів збройного насильства в минулому році в Іраку загинули 3 тис. мирних громадян. В країні не припиняються напади на урядові будівлі, поліцейські ділянки і об'єкти іракської армії, банки, офіси місцевих і іноземних компаній, медичних установ.

Конго: У Демократичній Республіці Конго свої уявлення про демократію. У цій величезній країні в Центральній Африці протягом багатьох років не припиняється громадянська війна. ООН назвала Конго світовою столицею згвалтувань, які тут вважаються одним з методів ведення війни. Жертви нерідко заражаються СНІДом. Проблему поширення захворювання посилює і те, що багато конголезців відмовляються здавати необхідні аналізи через страх бути відкинутими суспільством.

Пакистан: Ліквідація терориста номер один Усами бін-Ладена не принесла довгоочікуваний мир в цю країну. В Ісламабаді та інших великих містах не припиняються терористичні атаки, жертвами яких стають десятки людей. Мішенями терористів-смертників часто виявляються іноземці. Так, в Пакистані вже злітали в повітря такі фешенебельні готелі, як Marriott і Pearl Continental Hotel. В результаті загинули десятки приїжджих. Антисанітарія і гостра нестача води в країні стали причиною поширення багатьох інфекційних захворювань.

Мексика: Головною проблемою Мексики туристи називають наркоторгівців, повсюдно пропонують широкий асортимент сво-

го товару – від марихуани і кокаїну до синтетичних наркотиків. У країні діють як мінімум сім великих наркобанд, прямо на вулиці влаштовують перестрілки, під перехресний вогонь яких можуть потрапити як місцеві жителі, так і іноземні туристи. Починаючи з 2006 року від рук наркомафії в країні загинули близько 30 тис. чоловік. На наведення порядку поліцією покладатися не варто, так як нерідко вона залучена в діяльність мафіозі. Також Мексика посідає перше місце в світі за кількістю випадків викрадення людей з метою викупу. За повідомленням місцевої влади, якщо в 2008 році в країні було зареєстровано 9.855 викрадень, то вже в 2010-му – 13.505. Сьогодні в Мексиці в середньому викрадають близько 45 осіб в день.

Колумбія: дивно весела країна, де щорічно проводяться карнавали, музичні фестивалі і свята квітів. Наркотики, повстанці-ліворадикали і кровопролиття є незмінними атрибутами іміджу сучасної Колумбії. Ця латиноамериканська країна увійшла до Книги рекордів Гіннесса за кількістю вбивств. Згідно зі статистикою, щорічно з 100 тис. жителів тут насильницьким чином позбавляють життя 65 осіб. Хоча кількість вбивств не єдиний рекорд Колумбії. По даними ООН, ця країна є світовим лідером з виробництва кокаїну. Подібно Мексиці, тут також високий ризик бути викраденим. Однак промишляє цим не тільки мафія, але й так звані революціонери – прихильники Револьюційних збройних сил Колумбії (ФАРК). Третій рекорд Колумбії – це площа замінованої території. В середньому кожен день троє місцевих жителів підриваються на міні.

– подолання зростаючого розриву в рівні життя громадян між розвиненими і країнами, що розвиваються;

Зімбабве: голод, рекордна інфляція і перманентна епідемія холери є особливостями Зімбабве. У країні іноді неможливо купити навіть базові продукти харчування: ціни на них змінювалися кілька разів за добу. Потім уряд пішов назустріч туристам і просто скасував національну валюту – тепер в країні в основному обігу долари США і британські фунти. Зімбабве відомо своїм білим расизмом. Починаючи з 2000 року уряд на чолі з президентом Робертом Мугабе розвернули земельну реформу, в ході якої у білих землевласників насильно відбирали майно і віддавали чорношкі-

рому населенню. До 2009 року Зімбабве мала проблеми з гіперінфляцією. У 2007 році один долар дорівнював майже 10 тисячам зімбабвійських доларів, а в 2010 році вже 431 тисячі. З 1993 року рівень бідності в країні виріс більш ніж в два рази, до 72%.

Гаїті: омиваний водами Атлантичного океану і Карибського моря остров Гаїті з його середньорічною температурою 25° С міг би стати справжнім раєм. Однак Гаїті називають не повноцінною державою, а скоріше його імітацією. Багато жителі країни змушені мешкати в тимчасових таборах, де вони позбавлені елементарних побутових зручностей. Відсутність базових санітарних норм призвело до масової епідемії холери, кількість жертв налічує десятки тисяч чоловік. Більше половини жителів Гаїті витрачають менше ніж 1 долар в день. За оцінками Світового банку, рівень безробіття в країні, яка так і не відновилася після руйнівного землетрусу в 2010 році, склав 40,6%. За офіційними даними число загиблих в результаті стихійного лиха склало 316 тисяч чоловік, а фінансовий шкоди економіці країни – 8 млрд \$, або близько 120% від ВВП країни.

Екваторіальна Гвінея. Як не дивно, в другій по бідності країні в світі ВВП на душу населення становить \$ 27478, що значно вище середнього рівня. Проте, в той час як видобуток нафти і газу призвели до економічного зростання, більшість населення Екваторіальної Гвінеї і раніше, покладається на натуральне господарство. Уряд країни постійно піддається жорсткій критиці за неправильний розподіл ресурсів. Незважаючи на великі запаси нафти, тривалість життя тут становить всього 50,8 років, а початкову освіту здобуває лише 56,3% населення.

Конго. Республіка Конго за останні десятиліття страждала від корупції і військових дій, різко скоротився рівень виробництва і державних доходів, збільшився зовнішній борг країни. Більше 5 мільйонів чоловік загинули в ході збройних зіткнень, голоду і хвороб. Зростання видобутку корисних копалин допомогло вивести економіку країни з штопора, проте велика частина прибутку до сих пір надходить із тіньової сфери. Рівень охорони здоров'я та освіти в країні як і раніше дуже низький. З 1000 дітей 112 вмирають відразу після народження. А початкову школу закінчують всього трохи більше 33% з них.

Свазіленд. Економічне зростання в Свазіленді, ще одній державі африканського континенту, обмежує ряд факторів, основний з яких – залежність від експорту в Південній Африці. Крім того, значна частина населення зайнята в сільському господарстві, яке страждає від виснаження ґрунту. Середня тривалість життя в Свазіленді одна з найнижчих – тільки 48,3 років. Однією з причин цього служить високий рівень поширеності СНІДу. З усього населення у віці від 15 до 49 років – 25,9% ВІЛ-інфіковані.

Еритрея. Як і в інших бідних країнах африканського континенту, в Еритреї, незважаючи на розвиток гірничодобувної промисловості, більшість населення займаються сільським господарством. Країна відчуває гострий брак родючих земель, в тому числі із-за інтенсивного процесу ерозії ґрунтів. Економічна система Еритреї – командного типу, контролюється правлячою партією. До всього іншого, ООН ввела економічні санкції проти країни в 2009 році, звинувативши уряд у підтримці повстанців в Сомалі.

– **регулювання стрімкого зростання населення в країнах, що розвиваються і усунення небезпеки депопуляції в економічно розвинених країнах.** Серед всіх пропозицій Римського клубу, найбільшої критики викликає його демографічна позиція. З середини ХХ століття в світі відбувається безпрецедентне зростання чисельності населення: у 1950 р. воно становило 2,5 млрд .чоловік, а в 1987 р. досягло 5 млрд, тобто зросло за третину століття більше, ніж за попередні півтора століття. Нині народжується щороку 130 млн чоловік, помирає близько 50 млн., приріст становить майже 80 млн чоловік. 9/10 приросту зумовлені демографічним вибухом, що спостерігається в країнах Африки, Азії і Латинської Америки. За даними спеціалізованих організацій ООН, до 2025 р. населення світу зросте на 3 млрд чоловік, причому в Латинській Америці, наприклад, воно подвоїться. Це означає, що до наявних фондів споживання треба додати принаймні стільки ж продовольства, житла, лікарень, шкіл, товарів повсякденного попиту, скільки є нині. Причому зробити це необхідно лише для того, щоб не знизити сучасного рівня життя. Небезпечність тенденцій у демографічній ситуації така, що в третє тисячоліття людство може вступити з 1 млрд голодуючих і такою ж кількістю людей, що не знаходять за-

стосування своїй праці в містах, 2 млрд сільських жителів, затиснутих у лещатах аграрного перенаселення, 1,5 млрд знедолених, що живуть за межею бідності.

Сучасна демографічна ситуація являє собою глобальну проблему передусім тому, що стрімке збільшення населення відбувається у країнах Азії, Африки, Латинської Америки. Водночас ці держави через відсталість в економічній, соціальній, культурній сферах неспроможні забезпечити населення, що подвоюється кожних 20–30 років, матеріальними і культурними благами. Безумовно, демографічна політика належить до національної компетенції незалежних держав. Однак їхні труднощі при вирішенні демографічних проблем уже нині відбиваються на міжнародних відносинах в цілому і можуть призвести до катастрофічних наслідків не лише для них самих, а й для світової економіки й політики.

Клуб продовжує наполягати на необхідності максимального скорочення народжуваності та виражає вдячність країнам, які домоглися швидкого скорочення відтворення. При цьому доповідь відзначає, що неправильно зводити збільшення навантаження на планету тільки зі збільшенням населення: з початку минулого століття населення зросло у п'ятеро, але економічний оборот – в сорок разів, споживання палива – в шістнадцять, вилов риби – в тридцять п'ять. Населення Європи стрімко зменшується через фемінізації, руху чайлд-фрі, гомосексуалізму та ін., що відсутня в країнах Близького Сходу, Африки тощо;

– **надмірне споживання.** Загострення продовольчої проблеми у світі «природними» причинами, головною з яких є випереджаюче зростання народонаселення порівняно із збільшенням продуктів харчування. Перспективи вирішення проблеми голоду в країнах «третього світу» вони пов'язують із здійсненням політики регулювання приросту населення. Деякі експерти (Я. Тінберген, Г. Кан, В. Леонтьєв) акцентують увагу на технологічній відсталості країн, що розвиваються, яка полягає у примітивному й малопродуктивному сільському господарстві. Якщо вимірювати в викидах CO₂ (надлишок якого вважається основною причиною глобального потепління), один відсоток найбагатших американців генерує триста вісімнадцять тон викидів CO₂ в рік на людину, в той час як се-

редній житель землі – шість тон (перепад у п'ятдесят три рази). Десять відсотків найбагатших домогосподарств світу є причиною сорока п'яти відсотків загального обсягу викидів. Вони першими повинні перейти до стійкої моделі життєдіяльності;

– запобігання тотального забруднення навколишнього середовища і парникового ефекту. Важливо усвідомлювати, що сьогодні небезпеку для людства становлять не тільки воєнні конфлікти, застосування сучасної воєнної техніки, а й мирна техніка. У працюючій мирній технічній системі, наприклад АЕС, випадкове пошкодження ймовірніше, ніж у «непрацюючій» воєнній техніці. Уявлення про екологічну чистоту АЕС давно виявилось міфом. Різниця між воєнною і мирною ядерною технікою полягає лише в тому, що перша знищує все живе швидко, а друга – поступово, але і та й інша неминуче підривають коріння його існування. Радіоактивне зараження людей і середовища їхнього проживання відбувається відносно повільно і позначиться повною мірою в майбутньому. В останній третині XX ст. різко погіршилась якість середовища, що оточує людину: забруднюються повітря, річки, озера, моря; зростають шумові навантаження, особливо в містах; захаращуються великі території різноманітними відходами; знищуються багато видів флори і фауни; деградують ґрунти та поширюються інші форми порушення цілісності природи.

Внаслідок глобального потепління люди, що живуть в таких благополучних країнах, як Голландія (приклад Майї), Італія (Венеція), Австралія та ін. прекрасно розуміють, що в результаті глобального потепління їх просто змиє в океан. Якщо вони виживуть, то вони будуть змушені шукати житло наприклад в тих країнах, де рівень життя не зовсім відповідає тому, що було раніше, або зайняти маргінальну позицію у суспільстві і це загрожує новими соціальними конфліктами.

– забезпечення людства відновлюваними і невідновлюваними ресурсами, включаючи джерела енергії;

– мінімізація негативних наслідків науково-технічного прогресу. Серед інших проблем доповідь виділяє «шосте масове вимирання» – стрімке скорочення фауни, непередбачені наслідки виникнення технологій і загрозу ядерного конфлікту. Навіть ло-

кальний конфлікт (найбільш вірогідний сценарій – між Індією і Пакистаном) з використанням ядерної зброї вплине на всю планету. Автори вважають божевіллям стратегію гарантованого взаємного знищення, що служить виправданням для збереження ядерних арсеналів, і закликають до нової стратегії «гарантованої планетарної безпеки і виживання»;

– **проблеми біоетики** (клонування, евтаназія, штучне запліднення, аборти, сурогатне материнство та ін.). Розвиток технологій генної інженерії може призвести до перегляду статусу людини у сучасному світі. Наприклад, Великобританія стала першою країною в світі, в якій винесли на загальне обговорення технологію з'єднання ембріонів від трьох батьків, щоб виключити важкі генетичні захворювання. Щоб позбавити плід від неправильних генів, до ДНК батьків необхідно додати порцію правильного матеріалу від третьої людини (жінки-донора). Для цього вчені витягають ядро (з основної ДНК матері і батька) з заплідненої яйцеклітини і впроваджують його в здорову донорську яйцеклітину з попередньо віддаленим ядром. В результаті на світ з'являється здорове немовля з ДНК, позбавленим спадкових захворювань. Перешкодами для таких маніпуляцій є заборона влади на генетичну зміну ембріонів і етичні уявлення про те, що жодна запліднена яйцеклітина не повинна бути знищена. Зараз подібні дослідження ведуться в США тільки в приватних лабораторіях (фінансування таких розробок з федеральних фондів в США заборонено законом). В теорії впровадження чужої ДНК може вплинути на здоров'я майбутніх поколінь людей. Якщо ж дозволити проводити такі маніпуляції усім громадянам, світ може почати виробляти спроектованих дітей, таких собі генетично модифікованих немовлят. Саме цього найбільше бояться противники нової технології.

Концепція «Відкритого суспільства» К. Поппера

Розробником цієї ідей був Анрі Бергсон (робота «Два джерела релігії і моралі»), який і ввів цей термін в соціальну філософію. «Закрите суспільство» – це таке утворення, яке характеризується тим, що його представники в своєму житті керуються міфами і нормами, які в свою чергу транслиуються за допомогою устоїв і традицій в закони і табу.

Дихотомія «закрите-відкрите» суспільство висловлює нездоланний антагонізм і ворожнечу, бо в своєму житті представники цих спільнот керуються різними принципами. У закритому суспільстві люди нерозривно пов'язані один з одним і байдужі до всіх інших, що не належить до нього. Життя членів цього товариства жорстко регламентована і підпорядкована правилам і розпорядку, тобто повне поглинання державою суспільства і людини (етатизм). До речі, синонімом «закритого суспільства» виступає тоталітарна держава, що поглинає своїх громадян і безроздільно втручається в їх особисте життя. Тому сенс людського життя і саме життя людей зводиться до виконання функції, зазначені державою. «Закрите суспільство» функціонує по непорушним біологічним законам, де міфи, догми, а, в кінцевому рахунку, і релігійні приписи зводяться до елементарного самозахисту від різних новацій, здатних модернізувати його і, в кінцевому підсумку, знищити. Звідси впливає політика ксенофобії і вороже ставлення до всього нового. У своєму розвитку всі країни обов'язково мають пройти цю стадію диктатури і «закритого суспільства» і впритул підійти до ідеалу відкритого суспільства. Поппер стверджує, що перехід до «відкритого суспільства» стане можливим тільки завдяки корінній революції в умах і душах громадян, тільки кардинальна зміна мислення дозволить зробити даний перехід. «Відкрите суспільство» – синонім демократичної політичної системи, що склалася в Західній Європі і США в тридцяті-сорокові роки, на противагу тоталітарним державам.

Ознаки «відкритого» суспільства: перш за все, це демократизація всього суспільного життя, де індивідуум повинен сам приймати особисті рішення та дбає про себе, не сподіваючись на допомогу держави; по-друге, **раціоналізація більшості сфер суспільної діяльності.** Раціоналізація всіх сфер має на увазі також створення строгих, логічно опрацьованих законів і норм, заснованих на непорушних вимогах розуму. На підтвердження цього можна сказати, що в Афінах, також як і в республіканському Римі і сучасних Сполучених Штатах існує жорстка, логічна пророблена законодавча база, заснована на здоровому глузді і раціональності. Але залишається нез'ясованим: чи повинно «відкрите суспіль-

ство» насаджувати свою правду сусідам, які ще не перейшли на цю стадію? Поппер підтримує агресивну експансіоністську політику претендуючих на «відкритість» товариств таких, як США, Англія, Франція і т.д.

«Відкрите суспільство» – це вільне суспільство, де можлива конкуренція, суперництво, класова боротьба, або прагнення представників одного соціального класу зайняти місце іншого. Це не тільки теоретична концепція, вона реалізована на практиці в ряді країн, де діють організації (наприклад, об'єднання «Відкрите суспільство»), що фінансуються відомим підприємцем Джорджем Соросом. Наслідками побудови відкритого суспільства в європейських країнах є зменшення середнього класу, оскільки європейська молодь орієнтована на дуже високі стандарти, їх не влаштовує середній дохід, тому нішу середнього класу займають іммігранти. Оскільки вони не можуть знайти гідну роботу, вони відкладають створення сім'ї. В результаті середній вік мамі-англійки 40 років, що призводить до збільшення кількості дітей з відхиленнями.

Концепція «одновимірної людини» Г. Маркузе

В результаті дії держави і стоячих за ним панівних класів через засоби масової інформації навмисно формується одномірне бачення світу: орієнтація на абсолютну ефективність виробництва, орієнтація на штучне створення потреб що псує людей (наприклад, технологія Овертона).

Розвинена індустріальна цивілізація – це царство комфортабельної, мирної, помірної, демократичної несвободи, що свідчить про технічний прогрес. Права і свободи, які грали роль життєво важливих чинників на ранніх етапах індустріального суспільства, втрачають свою традиційну раціональну підставу і зміст і при переході цього суспільства на вищий щабель здають свої позиції. Свобода думки, слова і совісті – як і вільне підприємництво, захисту і розвитку якого вони служили, – спочатку виступали як критичні за своєю суттю ідеї, призначені для витіснення застарілої матеріальної та інтелектуальної культури більш продуктивної і раціональної. Інформаційна індустрія несе з собою приписувані відносини і звички, стійкі інтелектуальні та емоційні реакції, які прив'язують споживачів за допомогою доставляючи їм більшого

чи меншого задоволення до виробників. Одномірне мислення систематично насаджується виготовлювачами політики та їх намісниками в засобах масової інформації.

Технічний прогрес, що охопив всю систему панування і координування, створює форми життя (і влади), які змітають або позбавляють ґрунту всякий протест в ім'я історичної перспективи свободи від обтяжливої праці і панування. Існуюче суспільство зуміло придушити будь-яке інакомислення, оскільки воно здатне «надавати блага» в усьому більшому масштабі і використовувати наукове підкорення природи для наукового поневолення людини. Розвинуте індустріальне суспільство наближається до такої стадії, коли просування вперед може зажадати радикальної зміни сучасного напрямку і організації прогресу. Ця стадія буде досягнута, коли автоматизація матеріального виробництва (включаючи необхідні послуги) уможливить задоволення першорядних потреб і одночасне перетворення часу, що витрачається на роботу, в маргінальний час життя. З цього, на думку Маркузе, випливає необхідність революції і виходу із зони комфорту.

Сучасне і майбутнє розпочатих сьогодні в країні соціальних перетворень перебуває в руках людини. Проте складається враження, що ми сприймаємо лише позитивні сторони людського фактору як феномена нашої соціальної практики, навмисне минаючи певні небезпечні висновки. Настав час чесно і безпристрасно подивитись на цю проблему. Людський фактор – це не тільки першооснова нашого подальшого суспільного розвитку, а й одна з історичних причин наших невдач і поразок. А якщо бачити перспективу, то ми прагнемо виховати всебічно і гармонійно розвинену людину майбутнього громадянського суспільства.

Зміни, що відбуваються сьогодні у світі, – важливий крок на шляху переходу людства до нової цивілізації, яка може бути сформована на шляхах розв'язання глобальних проблем. Ця нова, майбутня цивілізація, на нашу думку, знищить відчуження людини від людини, суспільства, природи і від продукту праці, покладе кінець поділу людства на антагоністичні класи та соціальні групи і створить реальні умови для його самопізнання і вільного самооб'єднання на принципах нового гуманізму. Нова цивілізація в тенденції

свого розвитку являє собою якісно новий ступінь у розвитку людини і суспільства, що інтегрується в єдине людство, системність якого можна порівняти в якісному відношенні з природними системами, залученими в сферу людської діяльності. Тільки на цьому етапі людство займе своє гідне, відносно самостійне місце в системі оточуючих космічних процесів і сил, стане специфічним єдиним утворенням. Тому науковий погляд на перспективи людства у зв'язку з технічним прогресом може сформуватися на основі всебічного аналізу системи «людина – наука – технологія – суспільство».

Розмірковуючи про перспективи людства, слід підкреслити, що мова йде про можливості якогось єдиного демократичного і гуманного світового співтовариства, в якому будуть співіснувати різні форми власності – і суспільна, і приватна, неоднакові форми суспільних відносин. Але з однією умовою. Це мають бути суспільства демократії, суспільства, де людина буде центром усіх відносин. Зрозуміло, що тільки на цьому шляху можливе подальше розгортання прогресивних процесів, розквіт нової цивілізації. Зверненість до культури, людини, її духовного світу диктується необхідністю кардинальної зміни продуктивних сил, раціональним використанням найновіших досягнень науково-технічного прогресу. При цьому слід мати на увазі, що розвиток технічної і технологічної основи суспільства не автоматично впливає на перетворення соціального життя, а опосередковано, через систему суспільних відносин, яка зберігає певну самостійність.

Теми рефератів:

1. Запобігання ядерної війни і ліквідації локальних воєнізованих конфліктів, число яких безперервно зростає;
2. Подолання зростаючого розриву в рівні життя громадян між розвиненими і країнами, що розвиваються;
3. Надмірне споживання і продовольча проблема;
4. Запобігання тотального забруднення навколишнього середовища і парникового ефекту;
5. Забезпечення людства відновлюваних і невідновлюваних ресурсів, включаючи джерела енергії;
6. Мінімізація негативних наслідків науково-технічного прогресу;
7. Проблеми біоетики.

8. «Відкрите суспільство» як західна модель глобального суспільства.
9. Протиріччя глобалізації. Глобалізм та антиглобалізм
10. Концепція двополярної структури світу: дихотомія Схід – Захід.
11. К. Поппер про відкрите і закрите суспільство.
12. «Одновимірна людина» Г. Маркузе.

Література:

1. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств: Доповідь Римському клубові /Пер. з англ. – К., 1990. – 4–56.
2. Гулям Наби Сакхеб. Будущее человечества. Исламский прогноз // Свободная мысль. – 1992. – № 6. – С. 75–80.
3. Зелінський М.Ю. Людина майбутнього: прогнози і пророцтва. – К., 1990. – С. 3-52.
4. Кузьменко В.Л., Романчук О.К. На порозі надцивілізації (роздуми про майбутнє) – Львів, 1991. – С. 124–187.
5. Філософія: навч. посіб. / за ред. І. Ф. Надольного, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченка та ін. – К.: Вікар, 1997. – 578 с.
6. Філософія: навч. посіб. для аспірантів і здобувачів / за наук. ред. А.В. Арістової і С.В. Синякова. – К. : НТУ, 2013. – 245 с.
7. Філософія: Хрестоматія (від витоків до сьогодення): Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. / За ред. Л.В. Губерського. – К. : Знання, 2012. – 621 с.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Підручники, навчальні посібники, довідкові видання

1. Андрусів Л.З. Філософія [Електронний ресурс]: конспект лекцій / Л.З. Андрусів. – Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2013. – 158 с.
2. Антология мировой философии: сб. философ. текстов: [в 4 т.] / под ред. В. В. Соколова, В. Ф. Асмуса и др. – М.: Мысль, 1971–1972.
3. Афанов А. П. Філософія : навчальний посібник для студентів нефілософських спеціальностей / А. П. Афанов. – Маріуполь : ПДТУ, 2014. – 175 с.
4. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни Філософії / А. Баумейстер. – Мала академія Наук України, 2017. – 238 с.
5. Воронюк О.Л. Філософія: підручник / О.Л. Воронюк. – 2-ге вид., випр. – К. : Медицина, 2015. – 224 с.
6. Горський В. С. Історія української філософії: курс лекцій / В. С. Горський. – К.: Наук. думка, 1997.
7. Данильян О. Г. Основи філософії: навч. посіб. / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – Х.: Право, 2003. – 352 с.
8. Данильян О. Г. Філософія: підруч. / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – Х.: Право, 2012. – 312 с.
9. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. В 4 т. – Київ : Дух і літера, 2009–2017.
10. Козьмук Я., Задубрівська О. Філософія: навч. посіб. / Я. Козьмук, О. Задубрівська. – Чернівці : Рута, 2012. – 139 с.
11. Кулик О.В. Філософія: Навч. посібник для вищих навч. закладів III–IV рівнів акредитації / О.В. Кулик. – Дніпропетровськ : Монолит, 2013. – 692 с.
12. Лузан А.О. Вступ до філософії: навчальний посібник для студ. вузів / А.О. Лузан. – К. : Центр учбової літ. (ЦУЛ), 2013. – 135 с.
13. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III–IV рівнів

- акредитації / В.Л. Петрушенко. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів : «Магнолія плюс»; видавець СПД ФО В.М. Піча, 2015. – 506 с.
14. Петрушенко В. Л. Філософія: курс лекцій: [навч. посіб.] / В. Л. Петрушенко. – 2-е вид., виправл. і доопр. – К.: Каравела, 2002. – 544 с.
 15. Пішак О.В. Філософія [Електронний ресурс]: конспект лекцій / О.В. Пішак. – Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2014. – 177 с.
 16. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія: Підручник / Є.М. Причепій, А.М. Черній, Л.А. Чекаль. – Вид. 3-тє, стер. – К. : Академвидав, 2012. – 592 с.
 17. Скирбек К. Г. История философии: учеб. пособие / К. Г. Скирбек, Н. Гилье; под. ред. С. Б. Крымского; пер. с англ. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 800 с.
 18. Сучасний словник з суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. – Х.: Прапор, 2006. – 432 с.
 19. Філософія : підручник / В. С. Бліхар, А. Ф. Карась, М. П. Требін [та ін.] / за ред. В. В. Середи, М. М. Цимбалюка. – Львів : ЛьвДУВС, 2015. – 428 с.
 20. Філософія : підручник / Людмила Рижак ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – 649 с.
 21. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2013. – 431 с.
 22. Філософія: історія, суспільство, освіта: підручник / Л.В. Губерський, В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2014. – 591 с.
 23. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник / Кремень В.Г., Ільїн В.В. – К. : Книга, 2015. – 528 с.
 24. Філософія: навч. посіб. / [Л.В. Губерський та ін.] ; за ред. д-ра філос. наук, проф. І.Ф. Надольного. – 8-е вид., стер. – К. : Вікар, 2014. – 456 с.
 25. Філософія: навч. посіб. / за ред. І. Ф. Надольного, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченка та ін. – К.: Вікар, 1997. – 578 с.
 26. Філософія: навч. посіб. для аспірантів і здобувачів / за наук.

- ред. А.В. Арістової і С.В. Синякова. – К. : НТУ, 2013. – 245 с.
27. Філософія: Хрестоматія (від витоків до сьогодення): Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. / За ред. Л.В. Губерського. – К. : Знання, 2012. – 621 с.
28. Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАН України. – К. : Абрис, 2012. – 742 с.
29. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 568 с.
30. Читанка з історії філософії: у 6 кн. / за ред. Г. І. Волинки. – Кн. 6. Зарубіжна філософія XX ст. – К.: Довіра, 1993. – 239 с.

Інформаційні ресурси

1. Безкоштовні електронні підручники онлайн «Гуманітарні науки» (<http://www.chitalca.html>).
2. Перелік основних довідників тематичних ресурсів з філософії (<http://www.philosophy.ru/linx/linx1.html>).
3. Додаткові філософські ресурси (<http://www.epistemelinks.com/link/PhiLink.html>).
4. «Philosophy in Cyberspace» (<http://www.philosophy.ru/linx/linx1.html>).

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ЗВ'ЯЗКУ ІМ. О. С. ПОПОВА
Кафедра філософії, психології та педагогіки

Мар'яна Вікторівна ПАЛЬЧИНСЬКА

ФІЛОСОФІЯ

**навчальний посібник для підготовки
до семінарських занять**

Підписано до друку 7.12.2020. Формат 60х84/16.
Ум.друк.арк. 12. Тираж 200 прим.

Надруковано в друкарні ТОВ «Сімекс-прінт»
Свідоцтво ДК №3807 від 22.06.2010
м. Одеса, вул. Дальницька, 53
тел.: (048) 709-20-50
www.simexprint.com.ua